

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

на правах рукопису

ДЖАЛІЛОВА ОЛЕКСАНДРА МИКОЛАЇВНА

УДК316.258:316.776

**ЗНАЧУЩІСТЬ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ
ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
доктор філософських наук, професор
Бойченко Михайло Іванович

КИЇВ – 2016

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ.....	11
1.1. Сутність і особливості поняття соціальної комунікації.....	11
1.2. Теоретичні моделі соціальної комунікації	23
1.3. Основні характеристики комунікації в теорії соціальних систем	33
Висновки до першого розділу.....	48
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ КОМУНІКАЦІЇ В ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ПРАЦЬ НІКЛАСА ЛУМАНА).....	51
2.1. Характеристика медіа поширення та медіуми комунікації.....	51
2.2. Становлення символічно генералізованих засобів комунікації.....	72
2.3. Зв'язок комунікації та самореферентних систем.....	94
2.4. Взаємозв'язок комунікації й дії в теорії соціальних систем.....	116
Висновки до другого розділу.....	130
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ ПАРАДИГМИ ЯК ОСНОВИ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	134
3.1. Критика системних засад соціальної комунікації в теорії комунікативної дії Юргена Габермаса.....	134
3.2. Сучасний розвиток концепцій соціальної комунікації в теорії соціальних систем	146
3.3. Соціальна комунікація в «суспільстві ризику»	159
Висновки до третього розділу	171
ВИСНОВКИ.....	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	178

Вступ

Актуальність дослідження. Сучасні дослідники наділяють суспільство різними концептуальними характеристиками, фіксують складність соціуму, його змістовну багатогранність. Як правило, всі ці характеристики утворюють єдиний комплекс, однак, попри усі відмінності, неможливо адекватно пояснювати сучасні суспільні процеси без глибокого спеціального осмислення такого важливого явища, як соціальні комунікації. Неоднозначність та багатогранність явища соціальної комунікації зумовлює не тільки його вивчення різними науками, а й виникнення різних підходів до його дослідження в рамках однієї науки. Соціальну комунікацію найчастіше розуміють як процес взаємодії між двома або більше соціальними суб'єктами шляхом обміну інформацією з використанням відповідних засобів. Однак, це визначення породжує ще більше питань, переважно філософського характеру. Численні спеціальнонаукові дослідження феномену соціальних комунікацій викликають нагальну потребу їх системного осмислення, виявлення спільних закономірностей функціонування.

Актуальність теми дослідження обумовлена зростаючою роллю соціальної комунікації в сучасному світі, визначається необхідністю філософської рефлексії логіки процесів трансформації простору соціальної комунікації в теорії соціальних систем. Найбільш амбітний соціально-теоретичний проект щодо обґрунтування теорії соціальних систем на основі парадигми соціальної комунікації було запропоновано німецьким соціологом Нікласом Луманом. Тому у даному дисертаційному дослідженні аналіз його праць складатиме основу дослідження. При цьому залучено також праці тих авторів, які вели з Нікласом Луманом теоретичну полеміку (передусім, Ю. Габермас), а також тих дослідників, які продовжують критикувати або розвивати його версію теорії соціальних систем і нині (У. Бек, Р. Мюнх, Г. Вільке, Д. Беккер та інші).

Ніклас Луман покладає поняття комунікації в основу своєї соціальної концепції. Найбільш глибокий розгляд та аналіз соціальної комунікації

зроблено дослідником в роботах «Соціальні системи», «Поняття суспільства», «Що таке комунікація?», «Неймовірність комунікації», «Медіа комунікації» та інших, в яких вчений піддає критиці звичайне розуміння комунікації та пропонує інше її тлумачення. Н. Луман визначав комунікацію як особливу функцію соціальної системи, за допомогою якої і відбувається її самовідтворення та саморегуляція. Актуальність роботи полягає в тому, що відмовляючись від позиції своїх попередників, Луман ставить комунікацію над поняттям соціальної дії, апелюючи до того, що саме комунікація є неминуче соціальною операцією, яка продукує можливість дії і супроводжує дію. Виникає необхідність дослідити і проаналізувати концепцію соціальних комунікацій в контексті теорії соціальних систем.

Ступінь розробленості проблеми. Комунікація досліджувалася на теоретичному і практичному рівні з позицій різних дисциплін і підходів. Окремі питання, що стосуються соціальної комунікації, досить докладно висвітлювалися у філософській та соціологічній літературі. Прикладні аспекти комунікації та інформації досліджувалися, передусім, в рамках інформатики і кібернетики.

У рамках соціальної філософії і соціології комунікація досліджувалася в працях таких вчених як К. - О. Апель, У. Бек, М. Вебер, Ю. Габермас, Е. Гідденс, М. Кастельс, Ч. Кулі, Г. Лассвел, Дж. Г. Мід, Г. Тард, К. Черрі та інші. Комунікація досліджувалася в рамках математичної теорії К. Шенноном, Н. Вінером. Процес розвитку комунікації аналізувався теоретиками інформаційного суспільства – Д. Беллом, Г. М. Маклюен, Е. Тоффлером.

Ч. Пірс, Ф. де Соссюр, Ч. Морріс, Р. Якобсон, Ю. Лотман розглядали комунікацію з погляду семіотичного підходу. Комунікація тут виступала в якості форми міжсуб'єктної взаємодії, опосередкованої знаками. К. Ясперс, М. Бубер, Е. Муньє, розглядали комунікацію як проживання досвіду Іншого, як діалог.

Теоретики Франкфуртської школи (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе) розглядали комунікацію критично – як щось, що піддається ідеологічному контролю і спотворення. Т. Парсонс і Н. Луман аналізували комунікацію з погляду функціоналізму. У їхніх роботах представлено погляд на соціальну комунікацію як на особливу, операційно закриту систему, що самостійно вибудовує свою комплексність.

Дослідженню комунікативних технологій присвячені роботи українських дослідників А. В. Костіної, Г. П. Почепцова, В. В. Різуна, аналізують роль комунікації в процесі соціальної та культурної ідентифікації індивіда. З російських дослідників, що досліджували комунікативні процеси можна вирізнити: М. А. Василік, В. П. Конєцька, О. В. Назарчук, А. В. Соколов розглядали комунікацію системно, описували різні аспекти цього поняття, способи розвитку комунікації і суспільства.

Філософські аспекти теорії соціальних систем Н. Лумана аналізували такі вітчизняні дослідники, як М. І. Бойченко, М. В. Триняк та інші, а також соціологи, такі як Ю. В. Романенко, Е. С. Ковтуненко та інші. Окремо слід зазначити критичні дослідження теорії соціальних систем вітчизняними представниками комунікативної філософії – А. М. Єрмоленком, Л. А. Ситниченко, О. І. Ведровим та іншими. Водночас, спеціального дослідження, присвяченого аналізу філософії соціальної комунікації як парадигмальної основи теорії соціальних систем, у вітчизняній філософії досі не було здійснено.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації», науково-дослідної теми філософського факультету №11БФ041 – 01 «Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства», а також у межах науково-дослідницької проблематики кафедри теоретичної і практичної філософії.

Метою дисертаційного дослідження є реконцептуалізація теорії соціальних систем як версії філософської методології при дослідженні соціальної комунікації (на прикладі аналізу робіт Н. Лумана).

Досягнення поставленої мети дисертаційного дослідження передбачає вирішення наступних **завдань**:

- дослідити витoki та становлення філософії соціальної комунікації, уточнити її методологічний та поняттєвий апарат;
- представити соціальну комунікацію як складний феномен, що може визначатися операціонально;
- проаналізувати значення теорії соціальних систем для філософського розуміння функціональної неоднозначності ролі людини в суспільстві;
- розвинути положення теорії соціальних систем щодо соціальної комунікації як самодостатньої надсистеми;
- проаналізувати співвідношення соціальної комунікації та суспільства під кутом теорії соціальних систем;
- охарактеризувати використання пізнавальних засобів феноменології у теорії соціальних систем.

Об'єктом дослідження виступає філософія соціальної комунікації.

Предметом дослідження виступає теорія соціальних систем Нікласа Лумана як версія філософії соціальної комунікації.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну базу дисертаційного дослідження становить філософський системний підхід у соціальному пізнанні, який задає методологічну та аксіологічну основу для дослідження виникнення, розвитку та функціонування соціальної комунікації в теорії соціальних систем. На цій основі застосовано комплекс з декількох взаємодоповнюючих методів: критичного аналізу, герменевтичної інтерпретації текстів, компаративістський метод і метод когнітивного аналізу. Також використано елементи історико-філософського дослідження, яке ґрунтується на текстологічному вивченні сукупності філософських та соціальних робіт Н. Лумана, що дає можливість різнобічно дослідити поняття

соціальної комунікації, її структуру, функції, виявити ефективність діяльності і синтезувати отримані результати.

Наукова новизна дисертаційного дослідження. У дослідженні виявлено основні риси втілення комунікативної парадигми в теорії соціальних систем на прикладі аналізу її версії у викладі Нікласа Лумана завдяки систематизації, реконцептуалізації цієї версії, виявом її проблемних положень, які унаочнюють трансформацію поглядів мислителя та відкривають шлях для їхньої подальшої модифікації.

Наукову новизну дослідження можна конкретизувати у наступних теоретичних положеннях.

Вперше:

- проаналізовано, що концепція соціальної комунікації Н. Лумана відрізняється від концепцій його попередників за кількома ознаками: методологією, понятійним апаратом, предметним полем;
- показано, що соціальну комунікацію, не лише за Луманом, але і в цілому у сучасній системній теорії перестали розглядати як самоочевидне явище, натомість як результат складних операцій, базоване на інформації, яку передають в повідомленні (або не досягають успіху у трансляції), яку розуміють (або не розуміють) і яку сприймають (або не сприймають). В актах відбору, повідомлення, розуміння інформації у комунікації відбувається низка селекцій, кожна з яких є продовженням попередньої і передумовою подальшої комунікативної операції;
- проаналізовано, що ускладнивши і розширивши концептуальне розуміння поняття соціальної комунікації, Луман надав аргументи для формування філософського розуміння функціональної неоднозначності ролі людини в суспільстві: з одного боку, дії людини редукуються до складової соціальної комунікації при функціонуванні соціальних систем, з іншого ж боку, дослідник відзначає надзвичайну складність людини як системи особистості, кажучи про те, що навіть самореферентна соціальна система поступається їй за функціональною складністю. Люди як цілісності є

особистостями, а не складовими суспільства як комунікативної реальності, вони належать до зовнішнього світу соціальної комунікації.

Дістала подальшого розвитку теза про те, що:

- соціальна комунікація постає як завжди вже наявна, самодостатня, аутопоезисна система, яка складається із сукупності соціальних систем – засобів своєї реалізації. Як система вона може виробляти все нові операції, процесувати себе в часі, забезпечувати вирізнення та відтворення соціальними системами їхніх навколишніх світів. Суспільство постає як результат такої невпинної комунікативної диференціації та генералізації через редукцію надмірної складності (комплексності) сенсу;
- соціальна комунікація є аутопоезисною репродукцією, тобто суспільство розвивається як самосубститутивний порядок, який може змінюватися тільки всередині себе і через себе. Тим самим комунікація стає базисною структурою суспільства, причому відношення «комунікація – суспільство» набуває самореферентний характер: суспільство неможливе поза комунікацією, а комунікація неможлива поза суспільством.

Уточнено положення про те, що:

- одним із здобутків теорії Лумана є те, що феноменологія комунікації буквально «вклинюється» в системну теорію соціуму і тим самим «зав'язує» свідомість в комунікацію. Має місце «відрив» комунікації від області її емпіричної актуалізації та суто поведінкових проявів, але феноменологія комунікації концептуалізується Н. Луманом за рахунок суттєвого розширення та переосмислення класичного словника феноменології завдяки залученню термінів і понять з інших епістемологічних традицій та їхніх словників (функціонального аналізу, загальної теорії систем, теорії аутопоезису, теорії законів форми Джорджа Спенсера-Брауна тощо).

Теоретичне і практичне значення дослідження. Дане дисертаційне дослідження складає виявлення нових тенденцій в трансформації теорії і практики соціальних комунікацій в контексті застосування здобутків теорії соціальних систем Нікласа Лумана. Отримані результати запропонованого

дослідження можуть бути використані при розробці спецкурсу, присвяченого творчості дослідника та навчальних курсів із таких дисциплін як соціальна філософія.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Висновки, положення наукової новизни одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження: основні положення та висновки дисертації обговорювались на кафедрі теоретичної та практичної філософії та науково-теоретичному семінарі аспірантів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. До того ж основні теоретичні положення дисертації були представлені та обговорені в ході виступів на міжнародних наукових конференціях: «Международная научная конференция «Коллективизм и индивидуализм: идеи и практика», (Київ-Магнітогорск-Буча, 10 лютого, 2014), «Міжнародна науково-практична конференція «Дні науки філософського факультету – 2014» (Київ, 15-16 квітня, 2014), «Міжнародна науково-практична конференція «Дні науки філософського факультету – 2015» (Київ, 21-22 квітня, 2015), «Всеукраїнська наукова конференція «Духовність. Культура. Пам'ять. До 150-річчя від дня народження митрополита Андрея Шептицького», (Львів, 12-13 травня, 2015), Міжнародна конференція «Досягнення науки в 2015 році», (Київ, 19 грудня, 2015), «Міжнародна науково-практична конференція «Дні науки філософського факультету – 2016» (Київ, 20-21 квітня, 2016), «XIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації» (Переяслав-Хмельницький, 29-30 квітня, 2016).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження викладено у 13 публікаціях – 7 статей, серед яких 1 стаття у науковому фаховому виданні України та 5 статей у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, 1 – в

іноземному періодичному виданні, 6 тезах наукових доповідей, опублікованих у збірках матеріалів конференцій.

Розділ 1.

СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

1.1. Сутність і особливості поняття соціальної комунікації

Сьогодні ми бачимо, що комунікативно-інформаційні потреби суспільства знаходяться в процесі постійного зростання й розвитку. Інформаційне суспільство перестало бути віддаленою перспективою. Інформаційні технології народжують у соціумі нові області людського буття, найбільш відомим прикладом яких є інтернет. Разом із появою нових каналів швидкісної передачі інформації прискорюється соціальний розвиток, прискорюється взаємодія між різними соціальними групами. Процеси інтеграції, що відбуваються всередині світової спільноти, не можна уявити без інформаційних мереж, які продукують загальний комунікативний простір для взаємодії.

Сучасний інтерес до комунікативної проблематики визначається тим, що інтенсивний розвиток засобів комунікації й активне впровадження їх у життя суспільства привносить часом важко прогнозовані й радикальні зміни в життя соціуму. Засоби комунікації впливають на структуру й динаміку суспільного розвитку, що вимагає соціально-філософського аналізу сучасної інформаційно-комунікативної ситуації та соціальної комунікації.

На теперішній час можна говорити про глибоку розробленість різних аспектів комунікативної проблематики. Феномен комунікації досліджувався з різних точок зору, дисциплін, підходів. Йому приділяли увагу суспільні, природничі та технічні науки. Кореляція між комунікативним і суспільним розвитком була помічена давно й аналізувалася досить докладно в роботах багатьох дослідників. За загальним визнанням, соціальна комунікація являє собою багатоскладний феномен, який можна розглядати з різних точок зору, використовуючи різні методологічні підходи.

Сучасні дослідники комунікації, як і їх попередники, розглядають комунікацію як необхідну й загальну умову життєдіяльності людини, фундаментальну підставу буття суспільства. Для того щоби розглянути причини розвитку соціальної комунікації, не можна обійтися без попередньої дефініції цього поняття.

Інтерес до комунікації, яку розуміють у широкому сенсі як мову, спілкування й передачу інформації, існувала протягом усієї історії філософської думки.

Спочатку досліджувалася діалогічна форма спілкування та донесення змісту повідомлення, що досягла апогею свого розвитку у філософії Платона. Виникло прагнення до осмислення й розвитку норм і правил вправного ведення бесіди, спілкування призвело античне суспільство до створення риторичного знання, яке розвивалося в роботах Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана та ін.

Правила аргументації, логіка розвитку бесіди, диспуту аналізувалися філософами Середньовіччя. Природа і структура символів як засобів вираження думки досліджувалися філософами Нового часу (Т. Гоббс, Д. Локк). Розгляд мови й мови як соціального явища присвячені деякі роботи Д. Дідро, Ж. Ж. Руссо, В. фон Гумбольдта, П. Гольбаха. Л. Фейєрбах вказує на важливість спілкування й комунікації для розвитку людини. «Людська сутність наявна тільки в спілкуванні, у єдності людини з людиною, у єдності, яка спирається лише на реальність відмінності між Я й Ти» [32, с. 203].

Філософська традиція вивчення комунікації в ХХ ст. ще більш різноманітна. У ній дістало продовження ідеї семіотики та герменевтики; крім того, велику увагу проблемі людської комунікації було приділено у межах таких філософських напрямів, як екзистенціалізм, персоналізм, аналітична й лінгвістична філософія, діалогічна філософія та ін.

Дослідження природи мови, знакової форми вираження думки можна простежити в роботах Ф. де Сосюра і Ч. Пірса, ідеї яких сприяли створенню різних шкіл і напрямів, як-от структурна лінгвістика й семіотика. Водночас

проблема комунікації починає займати соціологів і соціальних психологів. Г. Тард розглядав комунікативну діяльність у формі наслідування (теорія наслідування) як один із чинників виникнення й розвитку соціуму. Дану теорію вчений вважав свого роду гіпнотизацією. Таким чином, він пояснював всі види міжособистісних і колективних взаємодій, а найбільш характерним типом соціального наслідування вважав повторення нижчими верствами дії вищих верств. Принцип наслідування, на думку вченого, пояснював в цілому принцип життя у всіх її проявах - і індивідуальної, і колективної. Тому Тард характеризував цей принцип як певне, що «має постійний характер всесвітньо суспільного явища: результатом наслідування є зростання і економічний розвиток держав, поява мови, релігії та інші явища і процеси в соціальному світі» [107, с. 187].

Засновники американської соціальної психології Дж. Мід і Г. Блумер розглядали форми і види суспільної взаємодії за допомогою символів. Комунікація, що розуміється як символічна інтеракція, виступала головним чинником розвитку суспільного життя. Мід та Блумер розглядали комунікацію як особливий вид соціальної діяльності, під час й за допомогою якої здійснюється взаємодія між членами суспільства. За Мідом, значущий символ являє собою жест, властивий тільки людині. Значущі символи, здатні викликати цілком певну, передбачену реакцію, у тих, кому вони адресовані, завдяки чому виникає власне людська комунікація: «індивід відгукується на свій власний стимул так само, як відгукуються інші люди. Коли це має місце, тоді символ стає значущим, тоді починають висловлювати щось» [81, с. 216].

З прагматичної точки зору, значущий символ створює якісно нові можливості для взаємодії людей, в порівнянні з тими, якими користуються тварини. Для Блумера характерною ознакою є як інтеракції за допомогою мови і символів, в процесі яких між людьми встановлюються загальні значення і правила взаємодії. Значення змінюються в залежності від типу соціальних груп і ситуацій. Взаємодія між людьми розглядалася «як символічна взаємодія, в якому дії людини опосередковані системою

загальних значень» [22, с. 106.] Символічна або соціальна взаємодія - це первинний процес. Під час якого виробляються, підтримуються і змінюються символічні значення.

Один із головних представників філософії екзистенціалізму Карл Ясперс проводить відмінність між «об'єктивною» і «екзистенціальною» комунікацією. «Об'єктивна» комунікація зумовлена будь-якого роду спільністю між людьми (спільні інтереси, загальна культурна належність і т. п.). «Екзистенціальна» комунікація виникає в ситуації спілкування двох, трьох або декількох близьких людей, їх розмови про найважливіші для них «останні» питання, під час якої можливий «прорив екзистенції до трансценденції» (від існування до сутності).

Комунікація у філософії персоналізму – спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні, дискусії, що стає протиположною доктрині суспільного договору, оскільки його учасники сприймають і усвідомлюють один одного тільки у світлі обопільних зобов'язань – абстрактно й безособово. Унаслідок виникають уявні колективи «масового суспільства» – корпорації, групи тиску, бюрократичні інститути.

Комунікація ж – взаємозалежність, протилежна до договору, ґрунтується на інтимних контактах і усвідомленої духовної спільності. Контакт замість договору, емпіричні форми якого (прямого контакту свідомості) – бесіда, дискусія, «безмежне взаємне перебування в бесіді» [132, с. 26].

Філософський аналіз комунікації, що здійснюється у межах різних історико-філософських шкіл, пов'язаний із поняттям «дискурс», яке є підлеглим поняттям щодо поняття діалогу та означає діалог, що ведеться за допомогою аргументів. У Ю. Габермаса «дискурс» – це більше, ніж вільна розмова, у якій співрозмовники не думають про дотримання правил мовної комунікації. За Габермасом, дискурс – це діалог, що ведеться за допомогою аргументів, які дають змогу виявити загальнозначуще, нормативне у висловлюваннях. Дискурс забезпечує комунікативну компетентність. Поза дискурсом комунікативна компетентність відсутня.

Дискурсом є не будь-який діалог, що досяг відомої стадії зрілості. У такий спосіб курс – це форма комунікації, а саме: такий спосіб комунікації, у якому стикаються різні висловлювання, явним чи неявним чином містять домагання на загальнозначимість [15].

Дискурс в ідеалі – це зразок, модель вироблення комунікативної компетенції. Конкретні дискурси можуть бути більш-менш успішними, не виключені суперечки, образи, незгоди. Для Ю. Габермаса найважливіше значення має сам факт актуальності дискурсу. Саме в ньому виробляються правила спільного гуртожитку людей, які Ю. Габермас аж ніяк не піддає нищівній критиці. Біда людей полягає в тому, міркує він, що «вони в товаристві нібито втрачають свою індивідуальність; спільне життя людей можливо більш-менш успішним і щасливим, борошном ж воно стає тільки тоді, коли страждає недостатньою комунікативною зрілістю» [121, с. 232].

Ще одним напрямом, який розглядає комунікацію як взаємодію суб'єктів, з'явилася філософія діалогу, яка дістала широке поширення в ХХ ст. Діалогічний характер позиції «Я -Ти» в структурі людських відносин в ХІХ ст. описував ще Л. Фейєрбах, проте в якості самостійного напрямку сформувався у 20-ті р ХХ ст. Стверджуючи первинний характер відносин «Я – Ти», представники діалогічної філософії наполягають на тому, що поза цим відношенням людський індивід взагалі не може скластися в якості «самості» [43].

Більш детально діалогічний характер відносин «Я -Ти» розробив М. Бубер у роботі «Я й Ти». У діалогічному принципі він вказує на два типи людських взаємин: взаємини з речовим світом («Я – Воно») і взаємини з іншими людьми («Я – Ти»).

У першому випадку людина знаходиться перед світом речей – об'єктів пізнання, експериментування і використання. У другому випадку «Ти» вже не об'єкт, «Ти» вторгається в життя «Я», змінюючи «Я» своєю присутністю. Зустріч «Я» й «Ти» утворює, за М. Бубером, «Діалогіка», або «буття людини з людиною» [32, с.17]. Бубер вважає, що його позиція дає змогу подолати

однобічність у розумінні людини – індивідуалізм і колективізм. Вони не здатні збагнути «цілісність» людини, яка є єдністю індивідуального, особистісного та загального.

Починаючи з другої половини ХХ століття, інтерес до соціальної комунікації проявляється в нових формах. У зв'язку з розвитком обчислювальної техніки, виникненням нових засобів передачі інформації, засобів масової комунікації, починають аналізуватися технологічні аспекти комунікації [113]. Комунікація як зв'язок, як спосіб і структура зв'язку між відправником і одержувачем досліджувалися в межах математико – кібернетичного підходу К. Шенноном, Н. Вінером, У. Уївером. Роль технологічних змін у суспільному житті та у формах і способах комунікації розглядалася в роботах Д. Белла, М. Маклюена, Е. Тоффлера.

Роль засобів масової комунікації в суспільному житті аналізувалася теоретиками франкфуртської школи. М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе досліджували вплив ЗМК на створення ідеологічних парадигм, необхідних для управління суспільством. У їхніх роботах соціальна комунікація розглядалася як соціальний інститут, покликаний за допомогою впливу на масову свідомість коригувати розвиток тих чи інших соціальних процесів [106].

З виникненням структурного функціоналізму в другій половині ХХ століття пов'язаний розгляд соціальної комунікації як операції, що впливає на виникнення й розвиток соціальної системи. Так феномен комунікації розглядався Т. Парсонсом і Н. Луманом. У їхніх роботах представлено погляд на соціальну комунікацію як на особливу, операційно закриту систему, що самостійно вибудовує свою комплексність. Загалом, соціальна комунікація, переважно, розглядається з трьох точок зору: як система, діяльність і соціальний інститут.

У процесі спілкування, у комунікації можна виділити безліч цікавих для наукового розгляду сторін. У процесі розвитку філософської думки приділялася увага різним аспектам комунікативного процесу. Вивчалася

природа мови, знаки й символи як способи передачі інформації; структура, види й норми побудови бесіди, можливості мовного спілкування, розуміння. Разом із суспільним розвитком відбувався й розвиток способів передачі інформації, видів взаємодії в соціумі [21]. Так, інтерес дослідників комунікації ХХ–ХХІ ст. зосереджується на технологічних аспектах цього феномену й пов'язаний із розвитком засобів комунікації.

Комплексність поняття комунікації сприяла розвитку безлічі теорій, що описують різні сторони комунікативного процесу. Це призвело до виділення у філософському знанні теорії комунікації. Вона являє собою галузь знання, у центрі вивчення якої знаходиться комунікація. У ній містяться різні описи форм, видів, структур комунікативного процесу.

Теорія комунікації включає в себе велике різноманіття методологічних підходів і дисциплін, у сферу інтересів яких входить розгляд тих чи інших аспектів феномену комунікації, способів передачі інформації, зв'язку, спілкування. До дисциплін та методологічних підходів, що формує зміст теорії комунікації, можна віднести риторику, герменевтику, семіотику, кібернетику, інформатику, соціологію, культурологію та ін [21]. Теорія комунікації може розглядатися як метатеорія, що складається з декількох дисциплін.

Формування теорії комунікації завжди було пов'язано з розвитком теорії мови. Очевидно, що комунікація є вкрай важливою частиною мовної системи. Від того як ми будемо розуміти мову буде залежати наше розуміння комунікації.

Сучасна теорія комунікації включає в себе розгляд різних видів комунікації: біокомунікації (у природі), технічні комунікації (у техніці), соціальні комунікації (в суспільстві). Така диференціація видів комунікації зумовлена необхідністю розподілу інформації й поєднання елементів тих чи інших систем (біологічної, технічної, або соціальної). Кожна з них має свою специфіку. Технічна відповідає уявленню про комунікації як про шляхи

сполучення, зв'язку одного місця з іншим, про засоби передачі інформації та інших матеріальних об'єктів з одного місця в інше.

Біологічна досліджує сигнальні способи зв'язку у тварин. І, нарешті, соціальна використовується для позначення й характеристики різноманітних зв'язків і взаємин, що виникають у людському суспільстві.

Оскільки наше дослідження присвячене розгляду розвитку соціальної комунікації, воно передбачає міркування про комунікації в соціальній формі і її прояви. Тому зосередимося на понятті соціальної комунікації, окреслимо межі даного поняття, постараємося виявити його специфіку.

На початковому етапі розвитку теорії комунікації, комунікація розглядалася в межах соціального процесу. Так, у науковий обіг поняття «Communication» було вперше введено американським соціологом Чарльзом Кулі в у 1918 році в його монографії «Соціальна організація», що стало початком інтенсивного процесу розроблення концептуальних підходів до осмислення сутності, природи, особливостей різних рівнів, форм і видів соціальної комунікації. Кулі вважав, що «під комунікацією розуміється механізм, за допомогою якого стає можливим існування та розвиток людських взаємин – усі символи розуму разом зі способами їх передачі в просторі та збереження в часі... Чіткої межі між засобами комунікації й рештою зовнішнім світом не існує. Однак разом із народженням зовнішнього світу з'являється система стандартних символів, призначена тільки для передачі думок, з неї починається традиційне народження комунікації». [147, с. 61].

З погляду Кулі, «комунікація включає в себе міміку, спілкування, жести, тон голосу, слова, письменність, друк, залізниця, телеграф, телефон і найостанніші досягнення щодо завоюванню простору й часу» [100, с. 61].

На думку дослідника, з народженням зовнішнього світу виникає система стандартних знаків, призначена тільки для передачі думок, з неї починається традиційний розвиток комунікації.

«Людська комунікація» в Чарльза Кулі стала змінюватися й доповнюватися в роботах інших дослідників. Так, англійський учений Колін Черрі дає наступне визначення вже не «людської» а соціальної комунікації: «Соціальне об'єднання індивідів за допомогою мови чи знаків, встановлення загальнозначущих наборів правил для різної цілеспрямованої діяльності. Комунікація – це те, що пов'язує будь-який організм воєдино» [147, с. 280].

Надалі, дослідники сходилися на думці про те, що комунікація – це процес, необхідний для координації діяльності та спілкування, у процесі якого передається інформація, закодована в мові у вигляді знаків, слів, у значеннях яких в узагальненому вигляді міститься досвід різних індивідів. На діяльній стороні соціальної комунікації фокусувалися дослідники тих напрямів, яким було важливо досліджувати способи організації міжсуб'єктної взаємодії і взаємин.

До різних аспектів комунікації зверталися не тільки західні дослідники, а й вітчизняні вчені. Так, наприклад, активно вивчалася роль засобів масової комунікації, спілкування як деякого виду діяльності, як форми суспільного виробництва радянськими вченими, що представляли соціологічний підхід до спілкування. Серед таких вчених можна виділити наступні імена: М. А. Василік, Ф. І. Шарков, В. П. Конецька, А. В. Назарчук розглядали комунікацію системно, описували різні аспекти цього феномену, способи розвитку комунікації й суспільства. Аналізу культурних процесів, що протікають в інформаційному суспільстві, і комунікативних технологій присвячені дослідження А. В. Костіної і Г. П. Почепцова.

Соціальну комунікацію Почепцов визначає як процес перекодування вербальної сфери в невербальну та навпаки, невербальну у вербальну. На його думку, така комунікація носить дещо примусовий характер і розкриває певні тенденції та факти, що відбуваються в процесах розвитку суспільства. [99, с. 15]. Соціальну комунікацію Г. Г. Почепцов розглядає як міжрівневу передачу інформації. За цих обставин визначаються монологічні (однобічна)

та діалогічні (багатостороння) комунікативні моделі, що є найбільш типовими для сучасного етапу розвитку людського суспільства.

У роботах В. В. Різуна соціальна комунікація подається як спілкування, і є зумовленою ситуацією та соціально-психологічними особливостями комунікаторів процесом, що передбачає встановлення та підтримку контактів між членами певної соціальної групи чи суспільством загалом. Така комунікація відбувається на основі духовного, професійного чи будь-якого іншого об'єднання учасників комунікації [43].

Один із російських теоретиків комунікації професор А. В. Соколов визначає соціальну комунікацію як «рух змістів у соціальному просторі та часі», [104, с. 27]; та як «рух знань, емоційних переживань, вольових впливів у соціальному часі і просторі» [104, с. 27]. На думку В. П. Конецької, комунікація – це «соціально зумовлений процес передачі і сприйняття інформації в умовах міжособистісного й масового спілкування через канали з допомогою різних комунікативних засобів (вербальних, невербальних)» [56, с. 8–9].

Соціальна комунікація являє собою складний і багатоаспектний феномен, вивчення якого можливо з різних точок зору. Для найбільш коректного опису сутності соціальної комунікації та способу її виникнення й розвитку потрібно системне бачення цього поняття і складання методологічного підходу, що враховує взаємодію всіх основних характеристик, складових соціальної комунікації.

Для сучасних вітчизняних дослідників соціальна комунікація являє собою рух і розуміння інформації, знаків і знань, емоційних переживань, вольових впливів; це рух змістів у соціальному часі і просторі. Соціальна комунікація включає в себе характеристики системи, діяльності та соціального інституту. Уявляє себе, як «інструментально опосередковану систему діяльності, що забезпечує міжсуб'єктну взаємодію» [56, с. 25]. Соціальна комунікація являє собою засіб пристосування до навколишньої

реальності та інструмент щодо її оволодіння й перетворення; систему, яка вибудовує свою власну комплексність і забезпечує взаємодію індивідів.

Соціальна комунікація співвідноситься з такими поняттями як «спілкування», «інтерація» й «дискурс» як ціле з частиною. У якомусь сенсі ми можемо ототожнити поняття «спілкування» з поняттям «комунікація» маючи на увазі, що перше є перекладом на російську мову англійського «communication». Однак, у поняття «спілкування» включаються й онтологічні смисли. У смисловий зміст цього поняття завжди включається особистісна специфіка, він відображає «особистісну включеність учасників у процес взаємодії, під час якого йде обмін, народження та узагальнення смислів, суб'єктивно важливих для всіх учасників. Зміст завжди відображає особисте ставлення індивідів один до одного» [165, р. 58]. Процес такого спілкування, основну роль у якому грає орієнтація на «значущого іншого», Дж. Мід називає «інтерацією».

Для подальшої роботи з поняттям соціальної комунікації необхідно здійснити дефініцію основних понятійних компонентів. Одним із найважливіших елементів соціальної комунікації, на наш погляд, виступає розуміння. Без наявності розуміння соціальна комунікація представляла б собою форму соціального відношення, взаємодії. Розуміння присутнє як у пізнавальних, так і в комунікативних процесах. У соціальній комунікації розуміння може виступати в трьох видах: реципієнт отримує нове для нього знання; реципієнт розуміє причинно-наслідкові зв'язки, особливості певного явища, ситуації (злиття комунікативного й пізнавального розуміння); реципієнт просто сприймає повідомлення, яке не розуміє його глибинного сенсу.

Критерії досягнення розуміння можуть бути різними: прагматичний (розуміння як правильна, очікувана реакція на зміст повідомлення); процесуальний (зміст повідомлення зрозуміле, якщо має місце бути подальше розкриття теми, стверджувальні висловлювання щодо змісту);

емпатичний (пережити глибинний зміст повідомлення, співпереживати в думках і емоції автора).

Поняття інформації має свої особливості. До середини ХХ-го століття воно сприймалося як відомості, повідомлення про що-небудь. Потім це поняття стала розробляти кібернетика. Так, для Н. Вінера інформація – це «позначення змісту, отриманого з зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього» [37, с. 14]. К. Шеннон уточнює, що «інформація – це не всяке повідомлення, а лише те, яке зменшує невизначеність» [124, с. 356]. У соціо-філософському розумінні інформація розглядається саме в соціальному аспекті свого буття й розуміється як актуальне знання, повідомлення, яке засвоюється і виробляється соціумом у ході його функціонування.

Інформація існує в культурі суспільства. Власне, культура – це сукупність позагенетичної інформації, яка дає змогу адаптуватися до конкретних умов. Формою існування інформації є знак – єдність об'єкта й сенсу. Смисловий зміст знака – значення. Соціальний час розуміється як інтуїтивне відчуття течії соціального життя. Рух змістів у соціальному часі – це тривалість збереження ними своєї цінності, а в соціальному просторі – комунікативна передача сенсу між співрозмовниками.

Соціальний простір можна визначити як інтуїтивно відчуваючу людьми систему соціальних взаємин між ними. Соціальний простір багатовимірний, оскільки включає в себе різні взаємини: родинні, сусідські, дружні, приятельські, любовні. Соціальний простір конституюється завдяки комунікативним актам і являє собою особливу сферу соціальної реальності.

На підставі вищезазначеного можна зробити ряд висновків:

- соціальна комунікація являє собою складний і багатоаспектний феномен, вивчення якого можливо з різних точок зору. Для найбільш коректного опису сутності соціальної комунікації та способу її виникнення й розвитку потрібно системне бачення цього поняття і складання

методологічного підходу, що враховує взаємодію всіх основних характеристик, складових соціальної комунікації.

- соціальна комунікація включає в себе характеристики системи, діяльності та соціального інституту. Вона є розвиваючою, інструментально-опосередкованою системою діяльності, що забезпечує міжсуб'єктну взаємодію. Комунікація являє собою засіб пристосування до навколишньої реальності та інструмент щодо її оволодіння й перетворення; систему, що вибудовує свою власну комплексність і забезпечує взаємодію індивідів.

1.2. Теоретичні моделі соціальної комунікації

Теорія соціальної комунікації досліджує загальні, обов'язкові для всякого комунікативного акту процедури. У рамках даної теорії комунікація визначається як специфічний обмін інформацією, унаслідок якого відбувається процес передачі інформації інтелектуального й емоційного змісту від відправника до одержувача.

Класична модель соціальної комунікації була запропонована в 30-х роках ХХ століття американським соціологом Г. Лассвеллом. Згідно даної моделі процес комунікації розглядається у вигляді відповіді на питання: «Хто говорить, щодо кого, по якому каналу, з яким ефектом?» [154, с. 220]. Тут присутні п'ять компонентів комунікативного процесу: «Комунікатор – Повідомлення (інформація) – Канал передачі – Комуніканти (аудиторія) – Зворотній зв'язок».

Звернемо увагу на те, що, оскільки в запропонованій моделі кінцевою метою був заявлений ефект, а його досягнення пов'язувалося з донесенням інформації (що допомагає прийти до розуміння і згоди) без спотворень, допущення впливу. Слідом за Г. Лассвеллом вчені багатьох країн звернулися до вивчення механізмів поширення в суспільстві ідей, поясненню причин

успіхів або невдач пропаганди у разі спроби впливати на свідомість людей [44].

У другій половині XX століття вчені Стенфордського Університету в рамках програми «Комунікації в організації» запропонували більш складну модель процесу комунікації: «Джерело повідомлення – Комунікатор – Кодування – Повідомлення – Канал передачі – Декодування – Комунікант – Результат кодування – Зворотній зв'язок» [106, с. 122].

Соціальна комунікація, таким чином, виступає як складний процес, на першому етапі якого відбувається формування інформаційної бази, що має на увазі збір та обробку інформації про стан об'єкта комунікації. На другому етапі здійснюється аналіз отриманої інформації, і на основі цього встановлюються цілі комунікації. На третьому етапі виробляються ключові повідомлення, спрямовані на досягнення поставленої мети. Четвертий етап передбачає організацію діяльності для реалізації прийнятого рішення і вибір каналу передачі повідомлення. Кінцевий, п'ятий етап передбачає збір і обробку інформації про результати комунікації.

Для успішної організації комунікативного процесу необхідний зворотний зв'язок суб'єкта (комунікатора) й об'єкта (комуніканта) комунікації. Науковий підхід до теорії комунікації припускає після реалізації комунікативного процесу збір інформації про новий якісний стан комуніканта, тобто, про об'єкт, який змінився унаслідок процесу комунікації. Теорія соціальної комунікації, отже, формулює «загальні вимоги, пов'язані з підготовкою повідомлення, організацією його передачі, роллю і функцією контролю, оцінкою результатів діяльності суб'єкта комунікації» [15, с. 35].

Вивчення соціальної комунікації спиралося на різні напрями, наукові школи, теорії які умовно можна об'єднати в три групи комунікації, сформовані на соціальній, мовній та власне комунікативній основі. Соціальна комунікація вбирає в себе всі три тлумачення поняття «комунікація». Перший підхід орієнтований на вивчення комунікативних засобів із метою їх застосування для реалізації соціальних функцій комунікації. Друге

тлумачення щодо соціальної комунікації пов'язано з проблемами міжособистісної комунікації, а третій – з проблемами впливу масової комунікації на розвиток суспільних взаємин.

Соціологічне вивчення мовної комунікації ґрунтується на концепції, що розглядає мову як соціальне явище, засіб спілкування людей, пов'язане зі становищем у суспільстві, умовами життєдіяльності та ін.

У рамках соціологічного напрямку вивчалася комунікативна функція мови, пов'язана із соціальним аспектом мовної діяльності, спілкування, комунікації. Іншим джерелом соціальної комунікації є функціональна лінгвістика, яка обґрунтувала своє розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження. Для соціальної комунікації найбільшу цікавість представляє функціональна диференціація мовних засобів у співвідношенні з різними соціальними функціями комунікації. У комунікативних ситуаціях здійснюється варіювання мовними засобами.

На початку ХХ сторіччя намітилися два підходи до вивчення власне комунікативної основи соціальної комунікації. Перший напрям базувався на концепції технологічного детермінізму. Найбільш відома з них – теорія інформаційного суспільства – пропагується Беллом Даніелем, Бжезінським Збігневим, розглядає засоби інформації в якості стимулу і джерела соціального розвитку. Розроблена Беллом концепція постіндустріального суспільства, на його думку, робить зайвою соціальну революцію. З. Бжезінський у книзі «Між двох століть. Роль Америки в технотронну еру» з позицій технобюрократичного утопізму викладає свій варіант постіндустріального суспільства, у якому ототожнює соціально-економічну та науково-технічну модернізацію сучасного світу з його американізацією, а також обґрунтовує претензії «нової інтелектуальної еліти» на політичне панування в «технотронному суспільстві» [20].

У вісімдесятих роках ХХ ст. під впливом бурхливого розвитку науково-технічної революції, не змінюючи свого соціально-економічного змісту, отримує розвиток «теорія інформаційного суспільства». Ця теорія

виробництва, розподілу і споживання інформації розглядається як переважно сфера економічної діяльності суспільства. У ній перебільшується роль «інформаційного сектору» економіки, інформаційна теорія вартості протиставляється трудовій теорії вартості.

Другий напрям – соціальний, стверджує, що основним результатом комунікації є взаєморозуміння. Ідеї соціального конструктивізму обґрунтовані в працях американського вченого П. Бергера й німецького соціолога Т. Лукмана. «Конструктивісти» спиралися на феноменологічну соціологію австрійського філософа й соціолога А. Шюца. А. Шюц, звертає свою увагу на реальність «життєвого світу». Він наголошує, що «лише в повсякденному життєсвіті може конституюватися спільний комунікативний світ ближнього довкілля. Тому саме життєсвіт повсякденності є передусім дійсністю людини [128, с. 17]. У його феноменологічній соціології, соціальний світ являє собою об'єктивну реальність, у якій живе і формується індивід. Ця реальність – інтерсуб'єктивний простір діяльності, опосередковане знаками. Людина формується й існує в смисловому просторі, для неї важливо інтерпретувати явища і працювати зі змістом. Простір сенсу – це і є соціальний світ, життєвий простір індивіда. Існування та актуалізація сенсу можливі тільки в межах інтерсуб'єктивної взаємодії. Соціальний світ – це інтерсуб'єктивна реальність, світ, загальний для всіх. Людина повинна взаємодіяти з цим світом.

За такої взаємодії соціальна взаємодія базується на комунікації та актах роботи. «Соціальні дії містять у собі комунікацію, а будь-яка комунікація неминуче базується на актах роботи» [127, с. 412]. Останні розуміються в Шюца як засіб комунікації (жести, письмо, мовлення), «зовнішні дії в зовнішньому світі» [127, с. 412]. У такий спосіб, підкреслює Шюц, «для того, щоби комунікувати з іншими, я повинен виразно виконувати в зовнішньому світі акти, які інтегруються іншими, як знаки того, що я хочу передати. Жести, мова, письмо і т. д. засновані на рухах [128, с. 10]. Шюц розглядає процес появи в зовнішньому світі – мова комунікатора – виступає в якості

загального елемента для «його й мого живого сьогодення, які в силу цього одночасні» [128, с. 11]. Тобто синхронна участь у поточному процесі комунікації Іншого встановлює новий вимір часу. Шюц поділяє Він і Я, «поки триває процес, загальне живе сьогодення, «наше» живе, справжнє, яке дає змогу йому й мені сказати: «Ми відчуваємо цю появу разом» [128, с. 11]. Встановлюється – Ми -відношення. «У цьому відношенні ми проживаємо наше обопільне живе, справжнє, прийшовши до думки, що вона буде реалізована в межах і за допомогою комунікативного процесу» [128, с. 11].

Смислові значення існують у знаковому просторі; буття знака неможливо без знання його інтерпретації. Тому феноменологія Шюца являє собою соціологію знання, як формування соціального, що розуміється як об'єктивація знання в процесі людської практики. Це означає, що знання об'єктивується в знаку в процесі людської практики й існує в просторі соціальної реальності, яка вибудовується процесами комунікації та актами комунікативних дій. Соціальна реальність володіє особливим і високим статусом. З якими б іншими реальностями людина не мала б справу у своїй теоретичній або практичній діяльності, вона завжди перебуває в просторі соціального.

Альфред Шюц дію розглядає як мету здійснення комунікацій. Він вивчає процеси та механізми, за допомогою яких відтворюється сама реальність. За Шюцом обмеженість індивідуального досвіду долається завдяки ідеалізації, властивим повсякденному досвіду. Такий процес призводить до формування стандартизованої типологічної структури сприйняття об'єктів. Для побудови соціальної комунікації використовується головний механізм (але не єдиний) – мова. Т. Лукман у спільній із П. Бергером роботі «Соціальне конструювання реальності» розробляє феноменологічну версію соціології знання, що вивчає процеси та механізми, за допомогою яких виникають, функціонують, поширюються знання (інформація) у суспільстві.

Феноменологічна модель «соціального конструювання реальності» відмовляється від допущення субстанції при поясненні соціального життя. Специфіка соціальної реальності в даній концепції – у її штучній, тобто соціально-організованій, сконструйованій природі. Соціальна реальність твориться й підтримується свідомістю індивідів тут і тепер. Суспільство «реально тому й остільки, оскільки члени суспільства визнають його реальність, ставляться до нього як до реальності, визначають його як реальність» [14, с. 110].

Соціальний світ конструюється інтерсуб'єктивно учасниками комунікації й об'єктивується як наявний поза ними за допомогою мови й культурних артефактів, символів, з якими зв'язується певний сенс. Основи соціального життя, а, отже, і будова суспільства, кореняться, за твердженням П. Бергера і Т. Лукмана, у соціальній взаємодії в буденному житті. Зустрічі людей обличчям до обличчя являють собою прототип соціальної комунікації. І чим більш анонімна і відсторонена особа, з яким людина взаємодіє, тим жорсткіша типізація, до яких ми вдаємося («бюрократ», «іммігрант» і т. п.). Тому соціальна структура, на їхню думку, є загальною сумою цих типізацій й повторюваного характеру взаємодій, який створюється з їх допомогою.

У процесі комунікації відбувається соціалізація й зачування тих типізацій, які створюються, а потім утворюють інститути. Тут виділяються два типи соціалізації – первинна та вторинна, де первинна соціалізація визначається як велике й послідовне введення індивіда в об'єктивний світ суспільства, а вторинна – будь-який наступний процес, який вводить уже соціалізованого індивіда в нові ділянки об'єктивного світу суспільства. При первинній соціалізації, таким чином, ідеться про створення людини як соціальної істоти з власною ідентичністю, а при вторинній – про особливі знання й уміння, які індивід повинен придбати, зважаючи на ті ролі, які він грає.

Некласична методологія ґрунтується на когнітивній моделі суб'єктно-об'єктних відносин із приводу об'єкта. Вона виділяє сферу інтеракції

(комунікації) у якості особливого онтологічного об'єкта. Його вивчення вимагає застосування таких методів як герменевтична інтерпретація смислів, критична рефлексія, раціональна реконструкція.

Автор цієї методології, німецький філософ Юрген Габермас віддавав перевагу позитивній науці у вивченні соціальних суб'єктів. Міжлюдські «інтерації» він розглядає як інструмент реалізації практичних інтересів людей, як спосіб емансипації, вивільнення від економічних, політичних та інших впливів, які спотворюють комунікації і відіграють латентну роль примусу.

Формуванню «емансипованого суспільства» дозволяє, на його думку, вести розумний діалог усіх з усіма іншими. А це не що інше як основа для формування громадянського суспільства шляхом розвитку комунікативних взаємин та раціоналізації систем масових комунікацій. Габермас відрізняє «істинні» комунікації від «помилкових» комунікацій, намагається обґрунтувати «технічну раціональність», перенести технічні засоби й методи на область між людських інтерацій [39, с. 115].

У рамках своєї теорії Габермас вводить поняття «комунікативна дія». Найважливішим аспектом соціальної практики є сфера комунікативної дії, у якій переважає орієнтація на взаєморозуміння й заснована на ній взаємодія.

Тут формуються ціннісні передумови людського існування. Аксіологічний аспект комунікативної діяльності полягає в тому, «що комунікативна раціональність є однією з умов виживання людства. Допустивши, що людський рід відтворює себе за допомогою соціально скоординованих дій учасників, і що ця координація здійснюється за допомогою комунікації, яка прагне до взаєморозуміння» [40, с. 26]. Ю. Габермас приходять до висновку, що відтворення людського роду вимагає також, щоби виконувалися умови, необхідні для укладеної в комунікативній поведінці раціональності.

Третій, так званий постнекласичний підхід зводить природу соціального до суб'єктно-суб'єктних відносин, т.д. До принципу

інтерсуб'єктивності, виключаючи (елімінуючи) об'єктно. Суспільство тут розглядається як мережа комунікацій, а комунікації мають можливість до самоопису суспільства і його самовідтворення (принципи самореферентності й аутопоезис Н. Лумана). Комунікація постає «не як слухняний об'єкт управлінських рішень, а як активне самоорганізоване середовище. Найпростіші соціальні системи – «інтерації» – формуються через взаємоузгодження дій і переживань присутніх учасників спілкування» [88, с. 112]. Суспільство ж охоплює всі дії, досяжні для співвіднесення один з одним у комунікації. Дія розуміється як справжній елемент соціальної системи, яка виробляється і відтворюється в ній у співвіднесенні (комунікації) з іншими діями-подіями. Такий підхід до розгляду природи комунікації виводить її на новий рівень і надає їй соціетальну роль.

Теорія комунікації прямо пов'язана з теорією мовних (комунікативних) актів. Теорії комунікативних актів передувала до ідеї множинності функцій мови та її взаємодії з життям заснована австрійським філософом і логіком Людвігом Вітгенштайном. Він висунув програму побудови штучної мови, прообразом якого є мова математичної логіки. У середині 50-х років англійський філософ, представник лінгвістичної філософії Джон Остін заклав основи цієї теорії. У своїй концепції Дж. Остін абсолютизував думку, згідно якої основна мета філософського дослідження – прояснення виразів «буденної» мови. Він виступав проти неправильного вживання деяких слів і виразів. Під «перформативними» висловлюваннями він розумів конкретне виконання певних намірів, а під «констатуючими» – висловлювання, до яких застосовні поняття істини й хибності [43, с. 185].

Надалі соціальні чинники мовної комунікації продовжували розвивати вчені Дж. Сьорль, М. М. Бахтін. Дві основні ідеї Бахтіна вельми істотні для розуміння процесу комунікації: по-перше, необхідною ознакою будь-якого висловлювання є його зверненість, адресованість, тобто, без слухача немає й мовця, без адресата немає й адресанта; по-друге, всяке висловлювання набуває сенсу тільки в контексті, у конкретний час і в конкретному місці.

У 60-х роках ХХ ст. отримав свій розвиток новий науковий підхід до вивчення соціальної комунікації – дискурсний аналіз. Дана міждисциплінарна дисципліна ґрунтувалася на теоретичних розробках Т. А. ван Дейка в області соціологічного аналізу представлених у текстах моделей соціальних ситуацій. Основне завдання даного методу – створення інтегральної теорії тексту (дискурсу) [84].

За час розвитку нової дисципліни відбулося переосмислення поняття «дискурс». Якщо на початковому етапі дискурс трактувався як цілісний зв'язний текст і зв'язувався з одиницею мови, то в сучасному тлумаченні дискурс – одиниця комунікації. Він розглядається у всьому різноманітті семіотичних характеристик: семантичних, синтаксичних, прагматичних, серед яких дедалі більшого значення набувають знання про світ, необхідні для адекватного розуміння повідомлення; знання про комунікативну ситуацію: учасники комунікації, їх цілі, наміри, мотиваційні установки. Серед прагматичних характеристик дискурсу однією з найважливіших стає мета комунікатора.

Акцент із дослідження змісту комунікації переноситься на характеристики свідомості комунікатора й комуніканта, на вивчення їх установок, ціннісних переваг, намірів і цілей. Іншими словами, дедалі більшого значення набуває не «Що» і «Як» повідомляється, а «Хто» повідомляє й «Кому». У соціально-політичних дослідженнях дискурсний аналіз став найважливішим інструментом вивчення шляхів і способів, якими соціальна реальність представляється й осмислюється за допомогою дискурсу. З вивченням мови як знаряддя соціальної влади пов'язані дослідження процесу виробництва суспільного та / або політичної події засобами масової комунікації, різними структурами влади [33, с. 36].

В Англії на межі 70–80 років виник напрям, який отримав назву «критичний аналіз дискурсу». Теоретичною основою була так звана критична лінгвістика, що трактує мову як один із видів «соціальної практики» (Р. Фаулер, Г. Кресс). Представники цього напрямку вивчали висловлювання,

у яких реалізується установка співрозмовника, що й дозволяло виявити соціальні чинники мовних комунікацій [56].

Дискурс визначається як цілісний текст, актуалізація якого зумовлена множинними факторами, у тому числі й соціальними. Дискурс є видом мовної комунікації, орієнтованої на обговорення й обґрунтування будь-яких значущих аспектів дій, думок і висловлювань її учасників. «Критичний аналіз дискурсу» виходить із того факту, що «тексти є результатом діяльності людей, що функціонують у певній соціальній ситуації. Взаємини комунікатора й реципієнта зазвичай відображають різні моделі соціальних взаємин людей» [18, с. 29]. Комунікативні засоби на будь-якому рівні функціонування також соціально зумовлені.

Розгляд дискурсу як логічно цілісної, опосередкованої, соціально зумовленої одиниці комунікації дає змогу представникам цього напрямку «немовні мови» (наприклад, мова реклами, міміки й жестів) розглядаються у взаємозв'язку з мовою людського спілкування як основного способу комунікації між людьми. Це створює основу для формування «цілісної теорії соціальної комунікації, що включає розгляд як вербальних, так і невербальних комунікативних засобів» [43, с. 46]. Вплив соціокультурних чинників на процес комунікації може вивчатися за допомогою ситуаційних моделей.

Завдання інтегрування наявних теоретичних положень і результатів експериментів може бути успішно виконана тільки на основі єдиної теорії, у межах якої дістає своє обґрунтування взаємодія трьох базових складових соціальних комунікацій: соціальної структури, комунікативних систем і способів комунікації. Теорія комунікації покликана дати цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки в різних типах і видах комунікації. Методологічне обґрунтування теорії включає в себе розкриття структури, принципів побудови знання, форм і способів пізнання, методів і засобів діяльності. В емпіричних дослідженнях особливе місце займає вибір методів аналізу фактологічного матеріалу. У дослідженні проблем комунікації

насамперед використовуються соціологічні та психологічні методи та інструментарій, а також розробки інших суміжних наук.

З вищевикладеного матеріалу можна зазначити, що у філософських концепціях спілкування постає як міжсуб'єктна взаємодія, і різноманіття його форм повинно визначатися можливими комунікаційними типами зв'язку. Як видно, категорія «комунікація» розроблена також за допомогою методів різних наук. Однак функцію методології наук виконує філософія, і без розробки філософських питань, представники інших наук, що вивчають комунікацію, неминуче будуть наштовхуватися на невирішені питання.

Наведений матеріал свідчить про множинність дефініцій і моделей соціальної комунікації, що базуються на різних концептуальних підходах. Зокрема, проведений аналіз дозволяє розглянути проблему сутності соціальної комунікації як загального філософського поняття й разом як змістовно конкретного поняття, необхідного для дослідження різних областей сучасного гуманітарного знання, для якого поняття «комунікація» виконує інтегруючу функцію.

1.3. Сутність і основні характеристики комунікації в теорії соціальних систем

Структурно-функціональний підхід, що розвивається Т. Парсонсом, заснований на системному баченні соціальної реальності. Соціум є певною системною цілісністю, структурні елементи якого пов'язані між собою, хоча і виконують різні функції і мають свої закони розвитку.

Теорія суспільства Парсонса складається на основі діяльнісного підходу. На думку М. І. Бойченка: «Теорію соціальної дії було розроблено раніше, ніж теорії соціальних систем, але лише у Толкота Парсонса було висунуто як програмну для всієї його теорії тезу « Дія є системою». Далеко не всі прихильники теорії комунікації також апелюють до системного підходу у соціальному пізнанні, але серед тих з них, хто його застосовує,

одним з найбільш відомих є Ніклас Луман, автор оригінальної теорії соціальних систем» [29, с. 12].

Загальна система людської дії, за Парсонсом, зумовлена комплексом соціальних детермінацій у соціальній системі, системі особистості та системі культури. Детермінації соціальної дії носять, безумовно, знаковий характер у побудовах американського дослідника. Система координат дії припускає, що «орієнтацію одного або більше акторів на ситуацію, що включає інших акторів. У такий спосіб, схема одиниць дії і взаємодії є схемою відносин» [93, с. 165].

Парсонс розділяє світ об'єктів, що входять у «схему взаємин», на «соціальні», «фізичні» й «культурні» об'єкти. Під соціальним об'єктом мається на увазі даний індивід, будь це інший (Alter), ти сам (Ego) або певну спільноту. Фізичними об'єктами є емпіричні сутності, які не вступають у «взаємодію» з актором. Нарешті, під культурними об'єктами Парсонс розуміє «символічні елементи культурної традиції, ідеї або вірування, експресивні символи або ціннісні зразки, що трактуються індивідом як ситуативні об'єкти й не засвоєні як сутнісні елементи структури його особистості» [93, с. 23].

Фундаментальною властивістю дії є, на думку соціолога, те, що воно не полягає виключно в ad hoc реакціях на конкретні ситуативні стимули. Навпаки, актор розвиває систему «очікувань» порівняно різноманітних об'єктів ситуації. На підставі цих очікувань він і формує свої дії з урахуванням власних потреб і можливостей їх задоволення, що залежить від різних варіантів його можливої дії.

Різнманітні елементи ситуації, набувають, як вказує Парсонс, особливого смислу для Ego в якості знаків або символів, що належать до системи його очікування. «Ці знаки й символи служать у якості засобів комунікації, і в той момент, коли виникає така комунікативна символічна система, ми можемо говорити про початки культури, що стає частиною системи дії» [91, с. 60]. Отже, робить висновок Парсонс, соціальна система

складається з безлічі взаємодіючих один з одним у даній ситуації індивідуальних акторів, які прагнуть до «оптимізації задоволення», чие ставлення до ситуації, й один до одного в ній, визначено опосередковано системою культурно структурованих і загальних символів [92, с. 78]. Парсонс приділяє особливу увагу надзвичайно важливій проблемі виникнення символів, які володіють у його трактуванні дійсно універсальним характером. Насамперед, він зазначає той факт, що навіть проста орієнтація дії на рівні тварин припускає використання знаків, що є, принаймні, початком символізації.

На людському ж рівні, розвиває свою думку дослідник, «безумовно зроблений крок від знакової орієнтації до дійсної символізації, що є неодмінною умовою виникнення культури» [91, с. 150].

«Символізація, – підкреслює Парсонс, – не може виникнути або функціонувати без взаємодії акторів, й індивідуальний актор здатний засвоїти символічні системи тільки через взаємодію із соціальними об'єктами» [93, с. 63].

Щоби процес взаємодії мав структуру, підкреслює дослідник, значення знака повинно бути абстраговано від частково даної ситуації. Це значення має бути стабільним, незалежно від варіацій дій як Ego, так і Alter, незважаючи на всі можливі комбінації їхніх взаємин. Парсонс неодноразово підкреслює необхідність стабільності символічних систем, їх відносної незалежності від приватних ситуацій для високого рівня розвитку систем людської дії. Саме завдяки цій стійкості й може виникнути соціальна комунікація як система загальноприйнятих символів, яка функціонує в соціальній взаємодії й названа дослідником-культурною традицією [93, с. 78].

Макросоціологічний підхід Парсонса тут цілком зрозумілий. Функціональна система символів безпосередньо пов'язується ним із «нормативною орієнтацією» дії й представлена як елемент обов'язкового «упорядкування» реальних ситуацій.

Навіть сама елементарна комунікація, доводить Парсонс, неможлива без певного «схвалення» символічної системи, тобто взаємність очікувань акторів завжди орієнтована на загальноприйнятий порядок символічних значень. До того ж, для дійсної стабілізації такої системи взаємних очікувань Ego і Alter повинні не просто спілкуватися один з одним, але й реагувати на дії один одного прийнятним чином. Як підкреслює Парсонс, «культура є не тільки набір комунікативних символів, але й комплекс норм для дії» [94, с. 106].

Парсонс зазначає, що процес взаємодії будується на використанні символічних елементів, що передбачає не тільки лінгвістичний рівень вираження комунікації у вигляді письменності й мови, а й такі невербальні форми як жести, міміка, хода тощо. Крім того, такі медійні засоби як гроші, владу потрібно розглядати не як іншу комунікацію, а як спеціалізовану мову інтеракції (взаємодії).

Отже, у теорії до розгляду пропонується широкий спектр комунікативних засобів, форм та елементів. Наприклад, вказується, що лінгвістичні структури формуються під впливом мовних норм і правил паралельно структурам, які створюються на основі соціетальних цінностей і норм, що можна розглянути як специфічний випадок норм, якщо зосередитися на їх культурному аспекті.

Комунікація - це частина соціального процесу, яка пронизує всі підсистеми суспільства. Суспільний розвиток відбувається за допомогою вдосконалення еволюційних універсалій: систем комунікацій і спорідненості, релігії і технології. Саме комунікативний процес забезпечує зв'язок між усіма соціальними системами і тому він так важливий. За допомогою, так званих, «Символічних узагальнюючих засобів комунікації» утворюються і зв'язуються окремі підсистеми суспільства. У політиці це влада і авторитет, в економіці - гроші, в культурі – цінності» [111, с. 30]. Інформація, за Парсонсом, - це процес комунікації значень і символів. Взаємодія між системами за допомогою узагальнюючих символічних посередників і є

обміном інформацією. Комунікація є механізмом реалізації та існування влади в суспільстві. Таким чином, комунікація - це і передача інформації, і спосіб і причина взаємодії елементів соціальної системи, і механізм управління та елемент виробництва політичної влади.

У процесі комунікації зазвичай ставиться завдання впливати на одержувачів повідомлень, саме тоді, автор залишає відкритим питання, які будуть результати цього впливу, і як вони будуть відповідати намірам тих, хто ці повідомлення передає.

У зв'язку з цим, особливу увагу в теорії Парсонса приділено процесу вибору відповіді в комунікації. Оскільки комунікації «вбудовані в соціальний процес, оскільки особистість діє в межах виконуваної ролі, характер ролі залежить від взаємин цієї особистості з реальними й потенційними одержувачами і з джерелами повідомлення» [170, р. 115]. Процес прийняття рішення, за Парсонсом, пов'язаний із розглядом різних комбінацій різних чинників, але саме рішення або відповідь, здебільшого, буває одна. Тому соціальні процеси залежать від постійно мінливих комунікативних чинників.

Однак і на тому й на іншому рівні різні елементи ситуації набувають спеціальні «значення» для «Я» в якості «знаків» або «символів», відповідних організацій його системи очікувань. Знаки й символи, особливо там, де існує соціальна взаємодія, набувають загального значення і служать засобом комунікації між дійовими особами. Коли виникають символічні системи, здатні стати посередниками в комунікації, ми говоримо про початки культури, яка стає частиною систем дії відповідних дійових осіб.

Німецький вчений Н. Луман і його канадський колега М. Маклюен розглядають соціально-історичний процес з точки зору розвитку засобів соціальної комунікації. У М. Маклуена рушійною силою виступає зміна технологій, яка, в свою чергу, викликає зміну способу комунікації. М. Маклюен виділяє три етапи розвитку цивілізації:

1. Первісна дописемна культура з усними формами зв'язку, заснована на принципах колективного способу життя, сприйняття і розуміння навколишнього світу; центральне місце займає людина, що слухає.

2. Письмово-друкована культура («галактика Гутенберга») - епоха типографічного або індустріального індивіда з переважанням друкованого слова над усним мовленням в комунікації. У Європі починається процес фрагментації суспільства і відчуження людини: друковане слово дозволило пізнавати світ індивідуально, поза колективною свідомістю суспільства. Крім того, «книга стала першим, стандартно відтвореним товаром, тобто першим продуктом масового виробництва. Центральне місце займає людина, що дивиться» [77, с. 154].

3. Сучасний етап «глобального села» відроджує природне багатомірне сприйняття світу і колективність першого етапу, але на новій електронній основі - через заміщення письмово-друкованих мов спілкування радіотелевізійними і мережевими засобами масових комунікацій. Центральне місце в новій епосі займає людина, що слухає і дивиться. Аудіовізуальна комунікація підвищує інтелектуальний рівень людини. «Різні електронні технології, такі як телефон, телевізор, а в сучасному суспільстві - Інтернет, переводять спілкування на новий рівень, на якому диспропорції, викликані географією, економікою, політикою, вирівнюються» [79, с. 110].

Ніклас Луман будує, на перший погляд, подібну еволюційно-комунікативну теорію. Вона заснована на загальновідомому розвитку символічних і технічних засобів комунікації: мова жестів, вербальна мова, письменність, книгодрукування, електронні засоби комунікації, засоби масової комунікації. «Соціальні системи виникають завдяки тому, що починається комунікація, яка аутопойетическі будується сама з себе. До зволюції справа доходить завдяки тому, що відмінність між системою і навколишнім світом з'єднуються структурними зчепленнями» [69, с. 34].

Варто звернути увагу, що в концепції Лумана комунікація виступає специфічною операцією, що характеризує соціальну систему. Суспільство як

система для нього – не сутність або стан, а операція, яка його виробляє і відтворює.

Під комунікацією Луман розуміє не як передачу смислового змісту від одного індивіда до іншого або від передавача до наступника, а певне історично-конкретно протікаюче, залежне від контексту як єдине ціле, у той час як його елементи не самодостатні. Комунікація – це операція, під час якої відбувається перерозподіл знання й незнання, а не зв'язки або передача інформації. Ситуативність комунікації пояснюється тим, що величина незнання залежить від місця й часу й не може бути постійною.

Луман намагається відмовитися від уявлення про комунікацію як «перенесення» семантичного змісту від однієї психічної системи, яка ним володіє, до іншої [60, с. 125].

Класична системна теорія з її уявленням про взаємодію системи й зовнішнього світу в процесі комунікації є не правильною. Комунікація може відбуватися тільки усередині системи. Комунікація не монолітна і володіє структурою. Вона має справу з повідомленням, інформацією й розумінням, що поєднуються.

Згідно з луманівською дефініцією, комунікація охоплює «потенціал осмислених, постійно уточнюваних повідомлень, які, поєднуються й можуть здійснювати комунікацію» [60, с. 166]. Більш того, підкреслює Луман, комунікація комунікує засобом комунікації, і ніяк інакше. Комунікація може долучатися тільки до себе самої й реагувати на саму себе. Суспільство може регулювати свої комунікації лише за допомогою комунікацій. Будь-яка оперативна замкнена система, вона не може мати контакту із зовнішнім світом. Зовнішній вплив здатний тільки руйнувати і збивати з пантелику систему.

Цей контакт із зовнішнім світом, який вона підтримує, здійснюється за допомогою складних структурних відповідностей із системами навколишнього світу, головним із яких є свідомість.

Луман ретельно уникає змішання поняття комунікації з поняттям свідомості. У комунікації не відбувається поєднання свідомості або обміну думками. «Не існує соціально опосередкованої комунікації від свідомості до свідомості, і не існує комунікації між індивідом і суспільством... Тільки свідомість може думати й тільки суспільство може комунікувати». [60, с. 167]

Під свідомістю теж мається на увазі оперативно замкнена система, яка здатна виробляти власні операції, але не здатна комунікувати. Зародження думок у свідомості в луманівській інтерпретації – усього лише виникнення і зникнення психічних станів, не більше того. Тим не менш, лише аргументоване пояснення відносин комунікації і свідомості здатна дати концепції суспільства право на існування.

Під свідомістю Луман розуміє когнітивні процеси і функції, властиві психічним системам. Хоча психічні процеси відрізняються від фізіологічних процесів мозкової діяльності, психічні операції обмежені саме тими можливостями, які задаються в рамках структурних відповідностей фізіологічних можливостей тіла, тобто чуттєві дані, які отримує й обробляє нервова система людини [85, с. 167]. Можливість свідомості, яка створена нервовою системою, здатна реалізуватися тільки завдяки існуванню такого досягнення еволюції, як смисл. Формування смислу дає життя й наповнює змістом діяльність свідомості.

Але якраз спосіб цього формування, характер смислових посилок відрізняє свідомість від комунікації: якщо свідомість здатна спілкуватися в актуалізації смислу тільки до тілесних даних, то комунікація формує смисл завдяки як передачі й розуміння повідомлень. У кінцевому рахунку психічні та соціальні системи різняться тим, що обирається в якості операційної форми свідомість або комунікація. Цей вибір неможливий для події, бо в окремій події свідомість і комунікація не виключають одна одну, а часто більш або менш збігаються.

Вибір полягає в здійсненні осмисленої самореферентності, тобто в тому, «за допомогою якого подальшого смислу посилається на себе даний смисл. Смисл може включати в себе послідовність, який поєднаний із тілесним життєвим почуттям і потім проявляється як свідомість. «Смисл може включати також послідовність, що може бути зрозумілим, як розуміння інших і виявляє себе як комунікація» [84, с. 78].

В обох випадках ідеться про структурно детерміновані системи, які орієнтують кожну репродукцію своїх власних операцій, які б зовнішні аргументи не створювали додаткову мотивацію, тільки на власні структури, тобто «створюють власні розрізнення, створюють границі, акумулюють власну історію і визначають, чим є для них оточення» [86, с. 70]. Проте, психічна й соціальна системи пов'язані не тільки тісними, але й асиметричними взаєминами. Якщо свідомість здатна функціонувати в рамках психічної системи поза зв'язком із комунікацією, то комунікація неможлива поза свідомістю. Тому в повсякденному уявленні виникає змішання: комунікативні процеси ототожнюються з процесами свідомості.

Усе, що вступає в комунікацію, визначає Луман, можна описати на рівні ментальних станів із єдиним винятком: аутопоезисом емерджентної системи, «тобто з виключенням того, що тільки й може бути описано як комунікація» [60, с. 171].

Комунікація, зазначає Луман, тотально прив'язана до свідомості, – хоча б тому, що тільки свідомість здатна сприймати чуттєво, а функція комунікації (усної, письмової) передбачає чуттєві елементи. Виникає питання: яким чином відносяться між собою системи свідомість і комунікація? Наразі мова йде «про аутопоезисну систему інваріантної даності її оточення – подібно до того, як мускулатура саморухомих організмів налаштована на силу тяжіння Землі. Відносно «свідомість – комунікація» мова йде про деякі структурні інваріанти, наприклад, границя змін стану свідомості» [85, с. 172].

Завдяки цьому системи свідомості й комунікації можуть функціонувати скоординовано. Кожна з них настільки стабільна і володіє відносно іншою настільки вузьким простором можливостей, що зміни однієї системи дають змогу порушувати іншу, а легко знаходять їй відповідність. Вони із самого початку налаштовані одна на одну.

Тому неможливо синхронізувати певні ендогенні операції систем. Прикладом може послужити «крок під час прогулянки: він не помічений тим, хто прогулюється саме тому, що існує дуже невеликий спектр можливостей для м'язів відносно сили тяжіння Землі» [67, с. 98]. Структурні відповідності охоплюють дуже вузький спектр факторів середовища, наприклад, фізичну чутливість очей і вух.

Тільки процеси свідомості перебувають у зв'язку з комунікацією і впливають на неї, здатні збуджувати і стимулювати її, – на відміну від біохімічних, фізіологічних та інших процесів. Але і свідомість збуджується, передусім, завдяки комунікації, яка за допомогою мови доставляє помітні для свідомості і висококомплексні об'єкти для осмислення. Не маючи «контакту», комунікація і свідомість здатні спостерігати одна одну. Існуючи поруч і не пересікаючись, вони утворюють унікальний симбіоз комплементарних систем.

Бути одночасно медіумом і формою свідомості допомагає мова. Мова – висококомплексна система, здатна розрізняти власні рівні [60, с. 175]. Для форм свідомості мову як медіум представляють слова, з яких можуть формуватися висловлювання. Ці висловлювання в якості медіума використовує для своїх форм комунікація. Зв'язування й розходження елементів передбачає їх виникнення і зникнення, тобто їхній тимчасовий характер. Та обставина, що слова і висловлювання мають часові рамки, допомагає створити «time binding» і забезпечити селекцією, інакше мова перетвориться на неконтрольовану комплексність суцільного шуму, хаоса.

Безшумну непомітну відповідність під час одночасного функціонування комунікації і свідомості не означає, що учасники комунікації

не можуть бути ідентифіковані в її процесі. Комунікативний процес здатний у своєму плині часу встановлювати тонкі мережі зовнішніх посилань і тим самим «персоналізувати» комунікацію. А. Назарчук наголошує, що особистість є за Луманом, «продуктом здатності смислових посилань комунікації формувати відповідну семантику й постачати індивідуальні особливості комунікації іменами, що дозволяють накопичувати уявлення про індивідуально розподілені системи свідомості» [86, с. 84]. У якості поняття особистість була встановлена тільки в Новий час – перш за все, як суб'єкт правових взаємин. Поняття «індивід», що означає окремий суб'єкт соціальних взаємин сформувався тільки в XVIII ст. Поняття суб'єкта було покликано визначати самореферентні пізнавальні процеси свідомості для протиставлення знанню того, що визначається як «здоровий глузд».

Перераховані поняття поступово витіснили уявлення про свідомість як душі, покликане ідентифікувати людину до й після смерті. Форми «приписування» свідомості його «носіям» Луман визначає терміном «інклюдія», тобто включення поняття свідомість в уявлення про комунікацію, що дозволяє створити окреме поняття про людину. Ці поняття штучно сконструйовані в рамках історичної семантики.

І Луман нагадує про умовності цих визначень: «Слово «людина» – це не людина. Ми повинні визнати: не існує того, що відповідало б як єдиний предмет цьому слову. Слова «людина, душа, особистість, суб'єкт, індивід» – не що інше, як те, що вони створюють у комунікації. Це когнітивні операції остільки, оскільки вони роблять можливим вичислення подальших комунікацій» [84, с. 177].

Луманівську концепцію суспільства як комунікацію складно зрозуміти без з'ясування її відношення до концепції соціальної дії, яка панувала в XX сторіччі доктрини суспільної теорії. Беручи початок із теорії соціальної дії М. Вебера і будучи потім сприйнято й сильно переробленою в системній теорії Парсонсом, поняття соціальної дії знаходить синтез із поняттям комунікації в теорії комунікативної дії Ю. Габермаса. Але концепція

суспільства була протиставлена найбільш впливовій та авторитетній суспільній теорії. Луману необхідно обґрунтувати свою критику панівної теорії.

Дослідник не відмовляється від цієї задачі і вирішує її двома способами: з одного боку, він демонструє, що «встановлена в соціології поняття соціальної дії є лише редукованим поняттям комунікації»; з іншого боку, він узагальнює своє поняття комунікації так, що поняття соціальної дії стає його необхідним елементом» [60, с. 159].

У теорії соціальної дії Луман не сприймає критерій соціальності, який береться тут за основу. Соціальність розуміється як те, що формується за допомогою спільної дії, дії, яка заснована на подвійній контингентності. Луман вважає, що ставлення тут якраз зворотне. Соціальна дія є продуктом соціальної системи й соціальність – не великий випадок дії: дія конститується в соціальних системах за допомогою комунікації атрибутів як редукція комплексності, як неминуче самоспрощення системи.

Концепція соціальної дії є, на думку Лумана, пережитком соціології, що не сформувався, як самостійне поняття соціуму, що не звільнилося від термінології психології як залежності від неї, як теорія психічних систем.

Самостійна соціальна теорія повинна будувати концепцію свого предмету як автономна система, що не залучає поняття свідомості і відповідно до індивідуальної дії. На переконання Лумана, «поняття дії не може виступати тією базовою операцією, до якої може бути редукована соціальна реальність і з якої вона може бути знову побудована» [60, с. 110]. Така операція і її основним елементом може бути тільки комунікація. Уявлення про соціальну дію як елементарного осередку соціальної теорії виникає, на думку Лумана, завдяки тому, що воно зручне й економічне для пояснення соціальних процесів.

Поняття дії описує, насамперед, комунікативні ситуації, у яких наступна реакція й наступна операція у відповідь на інформаційний зміст комунікативних повідомлень достатньо передбачена й очікувана, що може

відбуватися без мовної комунікації. Поняття дії легко дозволяє ідентифікувати дієвця й побудувати на цій основі структуру взаємодії за моделлю каузальних зв'язків. Поняття дії допомагає темпоралізувати комунікацію: дія сприймається всіма учасниками однаково як один і той же об'єкт.

Поняття соціальної дії відкриває цілу низку плідних спрощень, пов'язаних зі структурними аспектами цих взаємодій, – «мотивація», «інтерес», «мета» і т. д. [84, с. 35]. Вони вносять асиметрію взаємин «суб'єкт - об'єкт» у процесі взаємодії, і дозволяє суб'єктам взаємодіяти, легше орієнтуватися стосовно один до одного.

Дієвець спрямовує свою дію зовні. Той, на кого вона спрямована, сприймає її як мотив – причину своїх подальших дій. На думку Лумана, приписувати дію індивіду загалом невірно «Те, що існують фізичні, хімічні, термічні, органічні, психічні умови можливості дії, само собою, водночас, зрозуміло. Але ж із цього не випливає, що дії можуть приписуватися конкретним індивідам. Фактично дію ніколи не можна детермінувати минулим індивіда... Спостерігачі часто можуть передбачити дію набагато краще на основі знання ситуації, ніж знанні особистості. І відповідно, їх спостережень дія часто має значення не для ментальних станів, які діють, а для аутопоезисної репродукції соціальної системи» [60, с. 351].

Луман зазначає, що філософська традиція, орієнтує свій основний інтерес на комунікацію як на дію, мову, повідомлення, що утворилася внаслідок понятійного змішання психічного й соціального. При розрізненні збіг проходить лише в рамках комунікації. Знак може мати значення, а може його й не мати. Знак можливий і поза комунікацією – як висловом «розмова душі із собою». Але комунікація без значення неможлива.

Традиційне поняття соціальної дії, втім, з необхідністю передбачає поняття комунікації, але спирається, водночас, традиційне уявлення про комунікацію як «передачі». Уявлення про передачу інформації добре вписується в концепцію дії. За таких обставин з тричленного поняття

комунікації як синтезу селекцій виокремлюється повідомлення – у якості найбільш яскравого, емпіричного, виразного моменту. Дійсно, повідомлення може трактуватися як дія і в цьому сенсі стає необхідним компонентом комунікації: «Тільки за допомогою дії комунікація фіксується як проста подія в єдиному тимчасовому пункті» [60, с. 353]. Але цим комунікація ніяк не може вичерпатися. Тому уявлення про комунікативну систему як про систему дії не те, щоби невірне, воно просто однобічне.

Параметри комунікації багатші, ніж параметри повідомлення й дії: «Повідомлення – не що інше як пропозиція селекції, збудження. Тільки завдяки тому, що ця пропозиція сприйнята, що збудження перебуває в активному стані і виникає комунікація» [85, с. 35]. Структура такої пропозиції передбачає направленість від Ego до Alter, аналогічної структурі дії. У двохчленному понятті повідомлення як дія ігнорується інформаційною селекцією. Потім, асиметричність комунікативної дії не відповідає симетричній структурі комунікації.

Комунікація сама по собі симетрична, «оскільки кожна селекція може визначати інші, а провідні взаємини можуть у процесі замінити один одного» [60, с. 355]. У скороченому понятті комунікація як повідомлення набуває симетричного характеру, який є незворотнім.

«Комунікацію не можна безпосередньо спостерігати, її можна тільки замкнути. Щоби спостерігати або спостерігати саму себе, комунікативна система повинна бути розмічена як система дії» [60, с. 326]. Дія може бути й комунікативною, і не комунікативною, тобто такою, за допомогою якої система інформує себе. У цьому разі вона виступає й соціально вибудовується не як повідомлення, а як інформація.

Дія конститується в процесі приписування. Чи можна дію досягнути тільки на основі соціального опису? Інакше її не виділено з потоку свідомості й життя, які належать до області оточення, а не системи. «Це не означає, що дія можлива тільки в соціальних ситуаціях; але як окрема ситуація, окрема

дія виділяється з потоку поведінки, тільки коли згадує про соціальний опис». [85, с. 50].

Завдяки тому, що комунікація описує себе як систему дії, виникає можливість визначити розрізнити системи й довкілля й унаслідок через редукцію комплексності підвищити її доступність. Це підвищення відбувається шляхом створення умов (кондиціонування) комунікації, тобто утворення соціальної системи.

Можливість останнього пов'язана з декількома властивостям комунікації. По-перше, з її здатністю робити систему чутливою до випадку, перешкод, шуму будь-якого виду: «Якщо комунікація виникає, то виникає й система, яка передбачає особливий вид відношення до оточення. Оточення доступно їй тільки як інформація, яка осягає тільки у вигляді селекції та розрізняється тільки за допомогою змін (в самій системі або оточенні)» [88, с. 112].

Слід зазначити, що для Парсонса, комунікація - це і передача інформації, і причина взаємодії елементів всередині системи, і процес їх взаємозв'язку, і соціальний механізм управління, і специфічний елемент відтворення політичної власті, то для Лумана комунікація в суспільстві є його елементом і операцією, яка зменшує складність, невизначеність в процесі спільного життя людей. Комунікація - це операція, яка виробляє різні повідомлення, інформацію та інтерпретацію, це власне та операція, яка відповідає за створення системи і її самовідтворення, коли система нічого не бере ззовні, за границями довкілля.

Якщо Т. Парсонс виділяв такі символічно генеровані посередники комунікації, як гроші (в економіці), влада і вплив (в політиці) і ціннісні орієнтації (в культурі), то Луман додав до них такі посередники, як істина (в науці) і любов (в інтимних відносинах). Неймовірність комунікації перетворюється в її ймовірність за допомогою «символічно генерованих посередників обміну», які реалізують мету комунікації і забезпечують її розуміння на надіндивідуальні рівні.

Висновки до першого розділу.

Проаналізовано, що концепція соціальної комунікації Н. Лумана відрізняється від концепцій його попередників за кількома ознаками: методологією, понятійним апаратом, предметним полем.

У другій половині ХХ століття теорія комунікації збагачується дослідженнями, пов'язаними з досягненнями структурного функціоналізму й теорії аутопоезиса. Теорія комунікації формується як сукупність різних дисциплін і методологічних підходів, по-різному розглядають соціальну комунікацію і процес її розвитку. Це відбувається тому, що особливістю соціальної комунікації є багатоаспектність цього феномена. Комплексність феномена комунікації сприяє розвитку безлічі теорій, що описують різні сторони комунікативного процесу. Стає зрозумілим, що для найбільш коректного опису сутності соціальної комунікації та способу її виникнення й розвитку потрібно системне бачення цього феномена і складання методологічного підходу, що враховує взаємодію всіх основних характеристик, що складають феномен соціальної комунікації.

З'ясовано, що саме поняття комунікації повністю покриває область значень поняття суспільства, взятого в абстрактному сенсі. Найбільш помітну роль тут відіграла теорія повідомлень, пов'язана з ім'ям Шенона, – в її рамках розроблялися синтаксичні, семантичні і прагматичні проблеми передачі інформації. Поряд з ключовими роботами Шенона, Уівера, Вінера, Чері важливе місце належить роботам, в яких описувалися оптимальні комунікативні системи та створені моделі комунікативних структур. Соціальна комунікація включає в себе характеристики системи, діяльності та соціального інституту. Комунікація являє собою засіб пристосування до навколишньої реальності та інструмент по її оволодінню і перетворенню; систему, що вибудовує свою власну комплексність і забезпечує взаємодію індивідів.

Серед різноманіття різних визначень сутності соціальної комунікації можна виділити три способи її подання: як системи (Т. Парсонс, Н. Луман), діяльності (інтераціоналізм, біхевіоризм, екзистенціалізм, діалогізм) і соціального інституту (Франкфуртська школа, представники теорії індустріального суспільства). Найпродуктивніше, на наш погляд, буде представити соціальну комунікацію як багатоскладний феномен, що включає в себе характеристики системи, діяльності та соціального інституту. Вона подається як розвиваюча, інструментальна опосередкована система діяльності, що забезпечує міжсуб'єктну взаємодію. Соціальна комунікація є засобом пристосування до навколишньої дійсності й інструмент щодо її оволодіння та перетворення; систему, що вибудовує свою власну комплексність і забезпечує взаємодію індивідів.

Постнекласичний підхід до вивчення соціальної комунікації зводить природу соціального до суб'єктно-суб'єктних взаємин. Суспільство тут розглядається як мережа комунікацій, а комунікації мають можливість до самоопису суспільства і його самовідтворення (принципи самореферентності й аутопоезис Н. Лумана). Комунікація постає не як слухняний об'єкт управлінських рішень, а як активне самоорганізоване середовище.

На думку Парсонса, комунікація – це й передача інформації, і причина взаємодії елементів всередині системи, і процес їх взаємозв'язку, і соціальний механізм управління, і специфічний елемент відтворення політичної влади.

Німецький соціолог Ніклас Луман акцентує увагу на тому, що сама комунікація не є чимось первісним, не якийсь останній нерозкладний елемент, а синтез цих процесів, що приєднуються одна до одної селекції, які Н. Луман називає інформацією, повідомленням і розумінням. Ці три операції розрізнення структуровані бінарно.

Інформація селекціонується із загального сенсу. З цієї інформації вибирається все те, що може розглядатися як релевантне для повідомлення й не повинно просто прийти до забуття. Для завершення комунікативного акту

треба прийняти рішення про те, що повинно бути акцептовано, а що може бути предметом опротестування або незрозуміло. Цей синтез трьох селекцій, так само, являє собою самореференціальний закритий процес. Тим самим Н. Луман робить виразнішим процес самоконституювання соціального. Якщо соціальне або суспільне складається виключно з комунікацій, то воно якраз і знаходиться в даному аутопоезисному процесі, який лише із себе самого здатний розгорнути всю свою динаміку.

Розділ 2.

АНАЛІЗ КОМУНІКАЦІЇ В ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ПРАЦЬ НІКЛАСА ЛУМАНА)

2.1. Характеристика медіа поширення та медіуми комунікації

Сучасні технологічні зміни в комунікації спричинили зміни в способах сприйняття й пізнання довкілля. Медіа стали середовищем сучасної людини, умовою її життєдіяльності. Слід зазначити, що на рубежі ХХ–ХХІ століть народжується нова наука – медіалогія, що починає обґрунтовуватися в теоретичному просторі. Йдеться про синтетичну гуманітарну науку, яка спирається на основи культурології та семіотики, філософії та педагогіки, політології та менеджменту. Термін «mediologie» вперше був введений французьким політологом і соціологом Режісом Дебре ще в 1990 році для позначення нового вчення про засоби, які призначені для передачі знань і традицій.

Дослідник чітко розділяє комунікацію й так звану «передачу» або «перенесення інформації в часі». Комунікація є зверненням повідомлень у певний заданий момент. Завдання комунікації – передавати інформацію одержувачу.

Завдання медіалогії – у співвідношенні «колись» із «тепер», у такий спосіб і виходить історичний зв'язок між поколіннями. Нова дисципліна аналізує самі процеси техніки комунікацій у сучасному світі, які передбачають знання. Це безперервний процес. У даному контексті засоби комунікації не важливі, кількість учасників, технічні особливості передачі даних.

Важлива спадкоємність, наголошує Дебре, – «ми передаємо для того, щоби те, чим ми живемо, у що віримо й що мислимо, не вмерло з нами» [47, с. 165]. Засоби такої передачі можуть бути будь-якими: усна поезія, малюнок, карикатура, аудіокасета. Сама по собі комунікація є необхідною, але недостатньою умовою для «передачі».

Що стосується медіума, Р. Дебре характеризує це поняття наступним чином, що «медіум – це місце і функція в диспозитиві переносу. Він не є заданим, це поняття повинно розроблятися в кожному окремому випадку. Медіум не змішується з тим, що визначається як медіа» й «насамперед, мається на увазі внутрішнє немислиме медіума. Якщо екологія природи не є для нас природною, то екологія культури є ще неприроднішою – настільки через складності інструментів та пульверизації медіумів ми приречені вірити в безпосереднє зіткнення із середовищем: системи, що посередковують, зазвичай, є непримітними... гарним буде той медіум, який надасть нам саму річ... ефект безпосередності щоразу збільшується, і це є ключем до зручності та технічного прогресу...» [47, с. 250–251].

З погляду Нікласа Лумана, коли ми говоримо про «медіа комунікації», завжди маємо на увазі оперативне використання дифференції медіального субстрату і форми. Якщо завдяки структурним відповідностям стає зрозумілим «взаємодія» системи з довкіллям і іншими системами, то не зовсім зрозуміло, як описувати взаємні залежності систем, які знаходяться в співвідношеннях структурних відповідностей. Цьому завданню служить луманівська концепція медіума і форми. І хоча Луман розробляв її в контексті іншого проблемного поля, ніж поняття бінарної форми, разом ці два елементи складають єдине вчення про форму.

Розрізнення медіального субстрату і форми Луман розкриває за допомогою розрізнення «слабо» і «строго» пов'язаних елементів [86, с. 60]. Це розрізнення ґрунтується на думці, що до кожної операції або елемента не може примикати будь-який інший елемент, а тільки визначений елемент. Існує коло елементів, які можуть бути вбудовані в ряд із тим або іншим ступенем ймовірності. Вони утворюють простір можливостей – медіуми, елементи яких за допомогою системних процесів селекції можуть бути пов'язані один з одним строго певним чином, створюючи форми.

За Луманом, медіум складається з «вільно пов'язаних елементів, форма ж, навпаки, жорстко сполучає ті ж самі елементи» [64, с. 14]. «Слабким»

зв'язуванням медіум є тільки для форми, та і взагалі медіумом система виступає тільки для форми. Це співвідносні поняття. Поза відношенням до форми медіум може являти собою самостійну систему й бути повністю самодостатнім. У своєму ставленні до форми він стає оточенням, але саме власним оточенням системи, з якого вона черпає матеріал. Медіум – не система: він служить, як і форма, структурою системи. Поняття медіума охоплює все, що є субстратом, також медіум – це переживання для свідомості, нервові імпульси для мозкових процесів, сприйняття для мистецтва, гроші для економіки, пристрастність для кохання, влада для політики.

Подібно поняттю інформації, так само й розрізнення медіума і форми завжди є внутрішньосистемним фактом. Як і для інформації, так само і для дифференції медіум / форма не існує відповідності в навколишньому світі. Отже, комунікація не передбачає жодних ідентичностей, які не утворювалися б завдяки своїм власним розрізненням.

Насамперед, ні «інформація», ні «медіум / форма» не «репрезентують» у системі фізичні факти з навколишнього світу. Це є правильним уже для медіа сприйняття «світло» не фізичне поняття, тим більше будучи правильним для всіх медіакомунікації. Це також означає, що «той чи інший захід комплексності завжди повинен відповідати тому способу, якому система, що виробляє інформацію структурує свій власний аутопоезис» [65, с. 112].

Чим важливішим у цьому відношенні буде якомога більш точно описати форму розрізнення медіума і форми, щоби відповідно можна буде встановити, яке розрізнення використовує та чи інша операція. Луман робить це за допомогою розрізнення вільного й жорсткого сполучення елементів. Як уже мовилося, медіум складається з вільно пов'язаних елементів, форма ж, навпаки, жорстко сполучає ті ж самі елементи. Дослідник показує на прикладі «медіум / дія» [64, с.14] і уявляє суспільство як сукупність його дій.

У цьому разі свобода буде підтримуватися жорстким сполученням дій навколо окремих особистостей, що розпізнаються за формою їх дій, причому вільне сполучення дає змогу рекрутувати (втягувати) дії для тих чи інших цілей, що виникають, оскільки ці дії не прив'язані до якихось особистостей.

Суспільства, що претендують на високу ступінь свободи, не здатні організувати дії навколо колективних цілей і, що лише здається парадоксальним, породжують величезні держави, які б вимагали величезних грошових сум для здійснення, всупереч волі, своїх програм.

Сполучення – поняття, у якому задіяний час. Слід говорити «про сполучення й розщеплення» [66, с. 10] - про деяку швидкоплинну інтеграцію, яка задає форму і, проте, знову розпадається. Медіум збирається – і знову розпадається. Без медіума немає форми, а без форми немає медіума. У часі ж виявляється можливим постійне відтворення цієї диференції.

Диференція вільного й жорсткого сполучення уможлиблює – якими б не були відповідні предметні оформлення, яку б основу не мало б сприйняття – тимчасове перероблення операцій у динамічно стабілізованих системах, причому вона робить можливими аутопоезисні системи такого типу. З огляду на таке ущільнення й розщільнення медіума також можна говорити про те, що медіум «циркулює» в системі. Його єдність – у русі. Ця тимчасова послідовність безперервного сполучення й розщеплення служить як продовження аутопоезиса, так і утворення та зміни необхідних для цього структур.

Луман наголошує, що циркуляція виникає завдяки тому, «що форма є дієвішою, ніж медіальний субстрат» [65, с. 16]. В області вільно пов'язаних елементів форма – безвідносна до будь-яких критеріїв добору, її раціональності, нормативних директив і інших ціннісних переваг – здатна утверджувати себе просто через свою більш жорстку сполученість. На відміну від тверджень теорії комунікативної дії Юргена Габермаса, Луман унікає вбудовування в поняття комунікації право на раціональність,

стверджуючи лише те, що життєздатність будь-якої форми, що пов'язана з її тимчасовою швидкоплинністю.

Для медіакомунікації – так само як і для поняття системи або поняття еволюції – вибір на користь раціональності не є визначеним. Щодо цього елементарного рівня можна сказати лише, що тут відбувається те, що відбувається. З іншого боку, «форми менш постійні, ніж медіальний субстрат. Вони підтримуються лише через такі запобіжні заходи, як пам'ять, письменність, книгодрукування» [65, с. 16]. Але навіть те, що та чи інша форма довгий час зберігає свою важливість, а для цього дослідник задіює відповідне поняття семантики, вільний потенціал медіального субстрату для все нових сполучень від цього не зменшується. Залишається масив незв'язаних або слабо сполучених елементів – наприклад, «слова можуть вживатися з довільною частотою, що не виснажує обмежений резерв їх можливих вживань» [65, с.16].

Зазвичай, часті вживання також «згущують» сенс слова, хоча здатність поєднання, характер і широта можливостей вживання слів варіюються перебігом процесування дифференції медіального субстрату і форми, тобто в процесі історії мови.

Ми чуємо не повітря, але шуми для того ж, щоби бути власне почутим, саме повітря повинно вже виробляти шум. Те ж саме вірно і стосовно медіакомунікації. Так само й тут, якщо мати на увазі мову, лише пропозиції, а не тільки слова утворюють сенс, який може перероблятися під час комунікації. Так, що поряд із «тимчасовою, існує і якісна асиметрія в розрізненні вільного й жорсткого сполучення» [64, с. 117] і ця асиметрія також є однією з умов аутопоезиса суспільства як комунікативної системи.

На основі цієї в собі «асиметричної форми розрізнення медіального субстрату і форми комунікативні системи переробляють комунікації. У такий спосіб, смисл вони фокусують на тому, що в той чи інший момент відбувається й шукає під'єднання. Так справа доходить до емерджентного

виникнення суспільства й так суспільство відтворює себе в медіумі своєї комунікації» [66, с. 48].

Для нас же саме поняття медіакомунікації повинно буде пояснити те, що на основі комунікації неймовірно – аутопоезис суспільства як комунікативної системи – все-таки є можливим і як це є можливим.

Суспільна комунікація формує різні медіа / форми відповідно до того, яка проблема повинна бути вирішена. Медіа поширення визначають і розширюють коло її адресатів. У міру поширення тієї ж самої інформації, інформація стає надмірною. Надмірність не вимагає інформації. Вона може використовуватися для підтвердження «соціальної згуртованості, люди переказують один одному одне й те ж, щоби засвідчити солідарність» [62, с. 22]. І тут не передбачається жодного приросту інформації. Луман аналізує «можна поцікавитися в будь-якого, хто отримував інформаційну довідку. Коли повторно питаєш про те ж саме, відповідь не породжує нову інформацію. Комунікація може поширюватися усно – через інтеракції серед присутніх. Письменність ж розширює коло адресатів – спочатку в ще контрольованій формі» [62, с. 32].

Однак незабаром, зі множенням числа осіб, які володіють письменністю, усе важче знати, хто які тексти прочитав і пам'ятає їх зміст. З винаходом друкарського станка й далі, ще більш, у системі сучасних мас-медіа соціальна надмірність по-справжньому стає анонімною. У сумнівних випадках ми швидше припустимо, що та чи інша поширювана інформація вже відома й тому надалі не будемо її комунікувати. Нині виникає потреба в постійно новій інформації, яку й задовольняє система мас-медіа, своїм власним аутопоезисом зобов'язана цій самонародженій втраті інформації.

У тій мірі, у якій медіа поширення виробляють соціальну надмірність, не тільки час починає протікати швидше; «також стає недостовірним і, врешті-решт, не прояснює те, приймаються або відхиляються повідомлені інформації в якості передумов для подальшої поведінки» [67, с. 123]. Луман акцентує увагу на тому, що в комунікації задіяно занадто багато учасників –

так що взагалі стає неможливим встановити, чи була комунікація вмотивована й на що зокрема, дебати щодо цього відбуваються й у мас-медіа, а система мас-медіа любить конфлікти. Але відповідь на питання, «які комунікації суспільство приймає, а які відхиляє або в кращому ж випадку – симулюються» [64, с. 23].

Основоположний медіум комунікації, за Луманом, «що гарантує регулярний, саморазгортаючий як тривалий аутопоезис суспільства – це мова» [1, с. 26]. Зазвичай, існує й абсолютно немовна комунікація – чи-то комунікація за допомогою жестів або ж просто прочитується з поведінки, наприклад, «зі способу поводження з речами, незалежно від того, чи було воно на увазі як комунікативне чи ні» [64, с. 26].

Але тут постає питання про те, чи може здійснюватися така комунікація, тобто чи можна було б взагалі спостерігати певну відмінність між способом повідомлення та інформацією за браком мови, тобто під час відсутності мовного досвіду. Крім того, поведінка, яка інтерпретується завжди є настільки специфічно ситуативно певною, що взагалі не залишається ігрового простору для диференціювання медіума і форми, і це диференціювання якраз і проводиться мовою. У будь-якому разі, «аутопоезис комунікативної системи, що передбачає регулярну продовжуваність через подальшу комунікацію, був би неможливий без мови, хоча, відбувшись у цьому ставленні, він і допускає немовну комунікацію» [62, с. 35].

Також і на рівні медіа сприйняття справа доходить до значущих змін. «Говоріння – спеціалізоване на комунікації, віддиференційоване для виконання цієї функції й у такий спосіб дуже виділяється для сприйняття поведінки» [62, с. 48]. В акустичному медіумі сприйняття мова віддиференційована з такою виразністю форми, що не може виникати жодних сумнівів у факті її використання, причому такої ж упевненості очікують від сприйняття й інших учасників. Луман наводить приклад: «Будь-хто з учасників знає про себе і про інших, що мовні фіксації сенсу вибираються випадковим чином, через що знову і знову підтверджується, що

ми маємо справу «лише» зі знаками» [64, с. 31]. Те, що може бути сприйнято акустично або оптично, отже, виявляється розрізнення, далі піддається іншому способу селекції. Уже сам «матеріал» мови є оформленим і лише в силу цього більш прийнятним; але додатково до цього в ньому є в наявності віднесення, незалежні від конкретної ситуації й тому роблять можливим повторне вживання мовних виразів. Через цього знаки мови завжди є й залишаються також можливими. Однак вони одночасно знаходять певну форму, що робить можливими уточнюючі питання, а після винаходу письменності – й інтерпретації тексту.

У такий спосіб, комунікативні епізоди можуть виявитися незакінченими, а послідовність елементарних висловлювань визначається сама собою. Через це мовний процес у своїй самодетермінації стає незалежним від сприйняття тих, хто бере участь, яких він припускає. У мовній формі комунікація відтворює те, «в чому вона сама потребує для здійснення свого автокаталізу, а саме подвійну випадковість і який би початок не починався, комунікація неодмінно оновлює в ньому свої власні передумови» [64, с. 36]. Ні той хто говорить, ні той хто слухає не можуть оскаржити факт комунікації як такий. У крайньому випадку, завжди можна задовольнитися неточним або неправильним розумінням, інтерпретацією або ще якої-небудь ретроспективної комунікації про комунікації. Проблеми комунікації знову звертаються до комунікації. Система замикається.

Луман наголошує на тому, що розвиток – здебільшого, ентропійний – «почав комунікацію в сторону не комунікації завдяки мові приймає протилежний напрямок: у сторону вибудовування більш складних і спирається на вже сказаних способах комунікації, здатних до більш широких інтерпретацій. Сам по собі неймовірний аутопоезис системи комунікації стає імовірним» [59, с. 125]. Одночасно він зберігає власну неймовірність через те, що будь-які визначені висловлювання, співвіднесені з безліччю інших можливостей, стають надзвичайно неймовірним. Чітке зовнішнє відмежування системи веде до «вибудовування структурованої складності,

яка й робить будь-яка визначена окрема подія в системі неймовірним» [59, с. 129]. Але саме тут система може собі допомогти, рекурсивно переробляючи свої комунікації й піклуючись про обмеження конкретно даних можливостей вибору.

Отже, мова має надзвичайну форму, що виділяється. Як форма з двома сторонами вона задається за допомогою розрізненням звуку й сенсу. Той, хто не здатний опанувати цим розрізненням, не може й говорити. За такої умови є певний згущений взаємозв'язок відсилань один до одного з обох боків – так що при тому, що звук не є сенсом, він все-таки цим своїм небуттям визначає те, про який сенс йде мова в той чи інший момент. І навпаки: при тому, що він не є звуком, зміст проте визначає те, який звук повинен вибиратися в той чи інший момент, коли проговорюється відповідний сенс.

Луман наголошує: «щоби зуміти встановити навіть властиву мові дифференцію медіума і форми, сам медіальний субстрат мови – розрізнення звуку й сенсу – повинен отримати більш глибоку специфікацію» [66, с. 12]. Ця проблема вирішується через диференціацію слів і пропозицій. Лише через цю дифференцію мова наділяє комунікацію здатністю до швидкоплинного пристосування до швидкоплинних ситуацій; а потім також і здатністю до смислових конструкцій, які пізніше можна було б або підтвердити, або спростувати. І лише в силу цього можна покладатися на те, що комунікація може приєднуватися до комунікації й що завжди є можливість щось сказати.

Утакий спосіб, Луман підкреслює, що «будь-яку визначену пропозицію вона робить надзвичайно неймовірною, але водночас і абсолютно нормальним стає те, що так відбувається при будь-якій комунікації» [64, с. 85]. Але розвернутися ця парадоксальність може лише в комунікації, а саме через аутопоезис системи комунікації. Якщо виходити з того, що мова структурує аутопоезис комунікації, можна розгледіти радикальну й набагато простішу структуру. Луман називає – «її (бінарним) кодом мови» [68, с. 46]. Він полягає в тому, що для всього, про що йде мова існує позитивна й негативна реакція.

Дві інші особливості мовної комунікації впливають із її кодування. Одна з них полягає в тому, що будь-яке вживання заперечення, принаймні, імпліцитним чином, передбачає розрізнення, так що можливо встановити, які варіанти залишаються відкритими при запереченні чого-небудь. Коли щось позначається як не червоне, на думку спадають інші кольори; і навпаки, такі «позитивні формулювання, як «машина їхала повільно», можуть застосовувати певні альтернативи на випадок заперечення такого твердження» [62, с. 132].

Можливо, однак, найважливіший ефект кодування, за Луманом – «це те, що елементарна операція комунікації завершується розумінням, так що для повідомлення про прийняття, відхилення або коливаннях потрібно подальша комунікація» [67, с. 42]. Адже саме розуміння тієї чи іншої комунікації є передумовою для того, щоби вона могла бути прийнята або відхилена, то ж який шлях тут обере комунікація, може бути прояснено лише через подальшу комунікацію. У розумінні інтереси сходяться – адже зазвичай ніхто, особливо, не зацікавлений у тому, щоби говорити незрозуміле іншим або слухати, не розуміючи.

Тобто, можна зробити висновок, що лише так / ні- біфуркація надає можливість для введення інтересів у процес комунікації, і загальний інтерес у зрозумілості є прийнятним лише тому, що відразу за ним слідує біфуркація.

Резюмуючи, можна сказати, що мовна комунікація володіє своєю єдністю в так / ні - кодуванні. У такий спосіб, виключається можливість вивести із самої мови якусь ідеальну норму, що забезпечує взаєморозуміння. Необхідним є лише «аутопоезис комунікації, і цей аутопоезис гарантує не через telos взаєморозуміння, а через бінарний код» [64, с. 47]. Адже в кодованій комунікації немає завершення, але лише відтворений у будь-якому розумінні вибір продовження або через прийняття, або через відхилення. Інакше кажучи: кодування виключає будь-яке метаправило, оскільки для комунікації такого правила, знову-таки, можна було б зайняти або стверджувальну, або заперечувальну позицію.

Мова виникає для говоріння, вона виникає як медіум усної комунікації. Так, ця комунікація пов'язана із системою інтерацій серед присутніх, але в міру зростання суспільства, соціальна значущість присутності зменшується. Отже, визначеність усної комунікації має масштабні наслідки для соціальних структур і форм диференціації, які можуть бути досяжні за цих умов.

Під час усної комунікації соціальність забезпечується як би автоматично. Хто говорить і слухає, чує одне й теж, і під час слухання того, що він говорить, той хто говорить приєднується до товариства тих, хто слухає. Це також відноситься до «інсценуючої і стилізованої комунікації»: до відтворення оповідань такі формулювання, як «оральні тексти», «оральна література», не цілком доречні і зрозумілі лише ретроспективно, і до відтворення вже записаних текстів» [62, с. 76]. Сама комунікація як би витягає розповідь із того, хто розповідає, що орієнтується за такими необхідними для такого подання формам, як ритміка, музика, мовні шаблони і, передусім, за пильності аудиторії, без яких не функціонувала б і особиста пам'ять, наприклад, співака-оповідача. Та і для нормальної комунікації, як видається, достатнім є дуже обмежений і стандартизований словниковий запас.

Письменність, насамперед, разом збільшує число розрізень, які суспільство може використовувати, зберігати і пригадувати. Через це також множиться число доступних для позначення речей і аспектів світу. Однак справа не обмежується лише кількісним приростом.

Зміни проникають настільки глибоко, що виявляється неможливо «перевекласти усну комунікацію на мову письмового тексту» [89, с. 124]. Зазвичай, сенс усної комунікації можна зафіксувати письмово, а сьогодні навіть і записати електронним чином. Але не комунікацію сенсу. Луман стверджує, що «невід'ємні моменти усної презентації, передусім, одночасної залученості того, хто говорить і слухача; одночасне задіяння багатьох медіа сприйняття, щонайперше, слуху й зору; так само як використання змін тембру голосу, жестикуляції, пауз, а також постійна можливість втручання

слухачів, «turn-talking» і, не можуть бути переведені на письмову мову» [67, с. 77]. Суттєво те, що одночасність говоріння і слухання не просто полягає в якомусь хронометрично розміреному рівномірному – від секунди до секунди, від хвилини до хвилини. Тут ми маємо справу зі структурованим розгортанням, яке відрізняє прискорення й уповільнення, акустично навантажені проміжки й паузи, періоди очікування й моменти, у яких напруга наростає або знову розряджається. Саме це спільне переживання структурованого розгортання й опосередковує того, хто говорить і слухача тим враженням, що вони переживають одне й те саме.

Разом із письменністю починається й телекомунікація, комунікативне надання того, що відсутнє в даному просторі й часі. Тепер розрізнення між словами й речами знаходить додатковий вимір. Телекомунікація уможливорює транспортування знаків замість речей. Вона працює швидше й менш енергоємніша, причому немає потреби, щоби виробництво необхідної для здійснення трансмісії енергії, відбувалося там, де відбувається сама трансмісія [64].

Ці переваги пропонує вже писемність і вони багаторазово тиражуються введенням друкарського станка й сучасної електронної комунікації – викликає, однак, той сумнівний наслідок, що суспільна комунікація сьогодні стає повсюдно залежною від промислового виробництва енергії. В такому разі, письменність робить набагато більше, ніж може здатися на перший погляд, вона робить більше, ніж повідомляється через саму письменність. «Головне – під час письмової комунікації метакомунікація стає виборчою, вона більш не сприяє першій обов'язковим чином» [69, с. 81], хіба тільки в незначній мірі остільки як такий письмовий текст повідомляє й те, що він вписаний для того, щоби бути прочитаним.

У разі усної комунікації Луман виходить із того, що інформація, повідомлення й розуміння виробляються в процесі одночасних операцій, що має місце й тоді, коли інформація відноситься до більш не актуальної або взагалі давно минулої події. Сенс їх комунікації полягає не в несподіванці, а

в співучасті. Це змінюється під час письмової комунікації, а саме тому, що тепер повідомлення й розуміння поділяються тимчасовими дистанціями, які повинні рефлексувати.

Повідомлення повинно налаштовуватися на те, що йому належить розумітися не зараз, а пізніше; неодноразово з його власним розгортанням, а поступово з виникненням читацького інтересу. Також і для розуміння може «виявитися важливою зустрічна рефлексія: той, хто повідомляє має на увазі майбутнє, а для того хто розуміє це вже стало минулим» [139, р. 460]. Ця подвійна рефлексія не тільки дисциплінує текстове подання комунікації яка, незважаючи ні на що, повинна бути зрозумілою – наприклад, абстрагуватися від часу; вона також підсилює якісний момент несподіванки інформації.

Але ж це більш не може здійснюватися одночасно. Комунікація дійсно відбувається лише з її завершенням у розумінні. З огляду на це реконструювання, коли й ким, навіщо повідомлення було написано, може бути або важливим, або неважливим. У будь-якому разі, письмова комунікація функціонує лише в ретроспективному співвідношенні із самою собою. Тому вона повинна мати справу «з неминучою післядією» [151, р. 170]. Їй доводиться мати справу з більш не самоочевидними рекурсіями, під'єднаннями минулого й майбутнього. Вона повинна конструювати надмірності, мати на увазі «написано раніше», зберігати його доступність для забезпечення можливості пізнішого письма. У силу всього цього комунікація стає незалежною від просторової інтеграції, зворотною стороною виявляється те, що вона дедалі оперує тимчасовими проблемами.

Стабільним є не тільки медіум письменності – також і форми, утворені в цьому медіумі, а власне – тексти, що зберігають відносну стабільність. Отже, Луман наголошує, що «тексти виступають у якості вторинного медіума для власного формоутворення, що спочатку здійснюється через інтерпретацію» [64, с. 85]. У такий спосіб, вживання письменності передбачає подвійне використання розрізнення медіума і форми. Перший раз – у разі зверненні до мови, коли задіюється безліч письмових знаків для ще

не визначених, хоча й регульованих можливостей сполучення, які служать медіуму для створення текстів. На цьому першому рівні письменність повинна функціонувати фізично й залишається схильною до деконструкції – тим більше що розпізнаваність знаків залежить від точності їх відтворення. На другому рівні повинні утворюватися смисловим чином розуміючі тексти, що робить можливим різні способи прочитання, різні можливості інтерпретації. Також і тут можуть бути помилки відтворення, коректовані або вже не коректовані через інтерпретацію. Інтерпретація ж може виробляти нові тексти, які потім, так само, «задають деяку потребу в інтерпретації традиції» [59, с. 86]. Останнє формоутворення, за Луманом, в індивідуальному розумінні здійснюється так само стрімко, як і сама комунікація; регенерується ж вона через постійне застосування медіума – письменності.

Ми визначали поняття медіума комунікації через диференцію медіального субстрату і форми, через диференцію вільного й жорсткого сполучення. У разі усної комунікації цю диференцію можна співвідносити лише з поодинокими комунікативними подіями. Письменність, навпаки, розчіплює саме комунікативну подію. Через це виникає медіальний субстрат нового зразка, який, так само, «висуває абсолютно нові вимоги на жорстке сполучення формами пропозицій» [67, с. 91].

Елементарна єдність комунікації розкладається й може відновитися як комунікація лише через рекомбінацію. Або, простіше кажучи, написані пропозиції можуть коли завгодно бути прочитані багатьма читачами; проте вони повинні будуть тоді забезпечити для цього необхідний контекст самого розуміння, вони повинні бути зрозумілими. Вони повинні «дати побачити» читачеві безліч речей, знання про які під час усної комунікації можна було б пропустити – оскільки повідомлення про відоме і зрима для всіх зовсім не мало б жодної інформаційної цінності.

Луман наводить приклад: «не має сенсу описувати сцену дії, якщо присутні й так бачать її, тоді як для письмових форм, навіть симулюють усну

комунікацію» [59, с. 121], наприклад – форма діалогу, потрібно принаймні давати зрозуміти про те, хто в той чи інший момент розмовляє.

Як висновок, Луман реконструює порядок впливу письменності в таких аспектах:

– письменність підсилює віддиференціювання суспільної системи через можливе тільки в суспільстві процесування комунікативних знаків і через що досягається у такий спосіб розширення й обмеження простору селекцій;

– письменність змінює можливості упорядкування соціальної пам'яті, яка є незалежною від нейрофізіологічних/ психологічних механізмів деяких людей (від фіксацій спогадів і повторюваності в об'єктах і інсценуваннях (ритуалах, урочистостях) відмовляються не відразу, але постійна селекція записується, тепер виробляє це пам'ять і забуття у формі рішень, прийнятих згідно з визначеними критеріями й під контролем);

– письменність, оскільки вона вимикає інтеракціональний контроль, підвищує ризик самообману і введення в оману інших, а також ризик відмови комунікацій. Стає нормою, що більша кількість інформації призводить до меншої сприйнятливості, але також і на це в суспільстві, і тільки в суспільстві, можливо відреагувати за допомогою введення власних допоміжних установок;

– письменність призводить до сильнішого диференціювання й розроблення різних смислових вимірів за допомогою задіяння власних розрізень, а саме – до об'єктивування вимірювання часу, до опредметнення тих комунікацій і до відокремлення соціального виміру, у якому можуть зазнавати рефлексії відповідні погляди й установки учасників комунікації.

Письменність використовує абстрактні знаки й, отже, робить також можливим застосування знаків до знаків, тобто особливого роду подвійне замикання комунікації. Письменність «модалізує» розуміння реальності, наслідком чого є величезне розширення й пов'язане з ним обмеження того, з чим комунікація має справу як із необхідною даною реальністю.

Дві тисячі років після того, як алфавіт входить у вжиток, тепер уже друкований станок справляє колосальне розширення ареалу письменності. Ще не сформовано чіткого й повного уявлення про значущість цього перевороту в практиці суспільної комунікації. У будь-якому разі, мова тут йде не тільки про величезну кількість книг і їх читачів, чиє зростання почалося вже в період Середньовіччя, – але про один із тих випадків, «коли з повним правом і підставою можна говорити про перехід від кількості до якості» [67, с. 89].

Для початку ще раз згадаємо про те, що ми розуміємо комунікацію виходячи не з дії повідомлення, а з розуміння. Відповідно, письменність, оскільки вона застосовується не тільки для запису, але і для комунікації, передбачає наявність читача. Це робить видимим, що незліченна множина того, що пізніше буде називатися читацькою публікою, дійсно могла б викликати революціонізацію суспільної комунікації.

Причому у порівняно короткий час. Щоб оцінити безпосередні ефекти книгодрукування, досить буде поспостерігати процеси, що розгорнулися в перші же століття після винаходу друкарського станка. Книгодрукування робить можливим такі «обсяги репродукції, що, так само, ставлять на порядок денний ринковий розподіл, де передбачає орієнтацію на попит» [77, с. 54], тобто виходить за межі інтересів письменника або його замовника, виробництво книг.

Це зазвичай ж, не є необхідним ефектом самої цієї техніки як такої. Лише в Європі поширення набуває децентралізованого характеру, «здійснюється через ринок і ціновий механізм – на відміну від Китаю й Кореї, де користування друкованим станком залишається закріпленим за представниками панівної бюрократії, будучи, у такий спосіб, спрямований на поширення редагованих центром повідомлень» [62, с. 56]. Луман аналізує, що в цих умовах було можливо перекладати Біблію, її друкувати і створювати школи – для того, щоби якомога більше людей могли її читати. Однак тут з'являється та проблема, що читачі, здатні читати Біблію, також

здатні читати й інші тексти, так що стає необхідним і можливим прийняти рішення, що необхідно обмежувати це коло читання, але це обмеження не може бути прийняте, виходячи виключно з релігійних міркувань. Технологія поширення більш не може узгоджуватися з рекомендованими змістами й керуватися за допомогою авторитету.

Заразом, Луман підкреслює, що «книгодрукування приховано сприяє тенденції індивідуалізації участі в суспільній комунікації, причому подвійним чином. Коли виявляється, що хтось не знає щось відоме, звинувачувати в цьому він може тільки самого себе, бо він мало читав» [59, с. 25]. Йому бракує освіти. З іншого боку, прагнення до популярності штовхає на те щоби відстоювати особливі думки й нові інтерпретації, щоби у такий спосіб звернути увагу на себе як індивіда.

Однак лише в XVIII ці наслідки книгодрукування, освіти і критики отримують також позитивне формулювання, що далі призводить до вироблення самостійної семантики Просвітництва й індивідуалізму, оскільки це дає змогу сподіватися на можливість забезпечити «природними» гарантіями вже незворотно розгортається структурна перебудова суспільства.

Навіть у XX ст можна виявити настільки відрізняються один від одного місцеві діалекти, що зустрічне розуміння усного мовлення один одного для їх носіїв виявляється ускладненим, якщо взагалі можливим. І лише тепер виникають правила «коректного» вживання мови, причому справа «доходить до комізму повної «артикуляризації» писемної мови, коли прийняття нових змін стає винятковою справою експертів і авторитетів» [64, с. 127].

Книгодрукування більш ретельно, ніж культура, яка ґрунтується на письменності та усному передаванні знання, виявляє суперечність в традиції й тим «самим непрямым чином ініціює процеси семантичного виправлення неузгодженостей» [67, с. 133]. Цьому сприяє, наприклад, лінійне вибудовування тимчасових датувань, що дає змогу розділяти різне за

допомогою тимчасового розміщення й у такий спосібробити його «історично» сумісним.

Складно виявити цілісний ефект цих численних впливів книгодрукування. Багато з них можна віднести до наслідків письменності, що не розгорнулися своєчасно лише через нерозвинені можливості поширення, тепер після зняття колишніх обмежень, раптово проявилася як запізнiла реакція.

Допустимо вважати так щодо всього того, що можна позначити як описові й пояснювальні тексти, яким необхідно показувати всередині самого тексту все, що необхідно для розуміння. До книгодрукування виходили з первинності усної комунікації, розглядаючи письменність, передусім, як засіб запису й подальшого збереження змістів, «які будуть комунікувати в майбутньому, або, принаймні, чітко не розрізнялися між медіумом запису й медіумом комунікації» [66, с. 11].

«Communicatio», за Луманом, означає встановлення спільності, оповіщення – так, що, навіть, після винаходу друкарського станка могла виникати думка, що сама машина «вступає в комунікацію. Однак, врешті-решт, книгодрукування унеможливорює розуміння письменності лише як засіб запису. Самовихваляння книг, на думку Лумана, робить цю відмінність очевидною. Хоча більш точні дослідження з цього питання і відсутні, Луман робить припущення, що саме тут змінюється розуміння комунікації; і якщо це так, то саме це могло бути найрадикальнішим ефектом друкарського станка. Адже розуміння комунікації – це розуміння суспільства.

І, нарешті, оскільки слід брати до уваги, що книги пишуться для друку, можна припустити, «що повинно змінитися й саме розуміння дії» [59, с. 130]. Стає неможливо адекватно розуміти ці види діяльності за зразком інтеракції серед присутніх осіб, які здатні звертатися до їхніх незліченних імпліцитних підстав. У XVIII ст. також стає все більш ясним, що автор взагалі не має права вводити себе у свій власний текст – адже йому самому вже відомий кінець історії, звертаючись до себе, він постійно переривав би перебіг. Тобто

автор повинен обмежуватися зовнішньою – щодо тексту – роллю автора. Якщо в поняття дії включати й цей випадок, то її слід вивести з контексту і звільнити від усіх наративних обмежень. Унаслідок, дія більше не може бути чим-небудь іншим, ніж втіленням суб'єктивної інтенції – з тим наслідком, що тепер можна ставити питання «про легітимність діяння» [62, с. 128].

Те, що стало можливим унаслідок технічного розвитку використання електрики істотно розширило в ХХ столітті колишні можливості комунікації і, щонайперше, розширило рамки природної комунікації, залежить від організму людини. Необхідна для комунікації енергія тепер може проводитися абсолютно незалежно від оперативного здійснення комунікації й надаватися споживачеві за запитом.

Технічна мережа енергетичних потоків є порівняно комунікації абсолютно нейтральною; інакше кажучи: інформація виробляється «поза технічною мережею й «шуми» здійснюють на неї лише збурювальне діяння» [151, р. 171]. Каузальні зв'язки між технічно препарированою фізикою й комунікативною інформацією звільняються від усіх змішувань і нашарувань, і зводяться до форми структурного сполучення. Це означає, що «система комунікації суспільства стає все більш залежною від технологічно зумовлених структурних сполучень із даностями її навколишнього світу» [64, с. 135]. Через це зростає і її сприйнятливість до впливів, а разом – технічні й господарські витрати на захист від останніх.

Так, телекомунікація – від телефону й телефаксу й до електронних поштових повідомлень – у тенденції зводить нанівець уже наявні комунікативні обмеження. Технічно дані можливості доповнюються такими пристроями запису, які також дають змогу розширювати процеси повідомлення і прийняття комунікації, тобто дають змогу вибирати час комунікації на обох її полюсах, у такий спосіб полегшуючи перебіг її здійснення. У цьому відношенні електроніка не ставить під сумнів ні усну, ні письмову комунікацію, але якраз відкриває для них додаткові можливості

застосування, за що природно, доводиться розплачуватися рядом технічно зумовлених обмежень.

Луман вважає, що найбільшими наслідками змін «є винахід і розвиток електронних машин перероблення інформації» [59, с. 16]. «Немов заворожені довгою гуманістичною традицією, дослідники спочатку фіксували проблему у формі питання про те, чи «здатний комп'ютер і його «artificial intelligence» [69, с. 147] бути таким же ефективним, що і свідомість, або навіть перевершити її; і про те, як ця перевага і відносна слабкість розподіляються за певних питань діяльності.

Інший технічний винахід – кіно і, внаслідок його зрощення з телекомунікацією, телебачення – уможлиблює комунікацію рухомих образів. Крім того, можлива синхронізація і відповідного звукового ряду, так що мають місце реалії будуть «комплексно мультиплікуватися як кліше й репродукуватися для вторинного сприйняття з гарантованою вірністю оригіналу передачі оптичного й акустичного рядів, так чітко розділених письменністю, зводяться воедино» [64, с. 139]. Гарантія реальності, від якої мова мала відмовитися – оскільки все, що може бути сказано, можна й заперечувати, – перекладає у такий спосіб на рухливі, оптично / акустично синхронізовані образи.

У підсумку ці винаходи призводять до того, що комунікативним стає весь світ. «Місце феноменології буття займає феноменологія комунікації» [66, с. 13]. Світ бачать таким, як його подає образна комунікація – нехай і не так драматично, не так контрастно, не так бездоганно, не так багатобарвно і, передусім, не так вишукано. Постійний диктат нарощування пропозиції веде до того, що світ сприйняття все більш блякне – причому не тільки світ нормального сприйняття, але й телевізійний світ. Крім того, у процесі сприйняття відступає на задній план саме те, що колись заворожувало в мові: «можливість і необхідність розрізняти між інформацією й повідомленням» [59, с. 140]. Луман наводить приклад, що по телебаченню можна побачити як розмовляють люди, навіть самі телеглядачі знову допускаються в медіум,

нехай навіть у формі комічного фонового сміху, що дає їм зрозуміти про те, що в кадрі з'явилося щось, над чим можна посміятися. Однак аранжування цілого вислизає від тих засобів контролю, що за тисячоліття були вироблені на основі розрізнення повідомлення та інформації. Тому відмовляє також і так/ні-кодування мовної комунікації.

Фільм може нас зачіпати позитивно або негативно, його можна вважати хорошим або поганим, але в цілісному комплексі сприйнятого не вистачає тієї загостреності, яка дозволила б здійснити вибір прийняття або відхилення. Хоча ми і знаємо, що маємо тут справу з комунікацією, ми не бачимо її. Звідси може виникнути «підозра щодо маніпуляції, яку, однак, неможливо висловити змістовно. Це знають і з цим миряться» [134, р. 30]. Телебачення фабрикує сфабриковану форму, прив'язує до себе всі засоби переконання повсякденного життя. Інша ж сторона цієї форми якраз і є підозра в маніпуляції.

Оскільки аудіовізуальне мовлення може повністю опосередкувати сприйняття, сходять нанівець можливості й необхідність індивідуальної уяви. Водночас, індивідуально-масовий прийом мовлення робить зайвими зусилля комунікативного переконання. Почуття єдності проводиться вже перед екраном, проте воно – як і світ природного сприйняття – аж ніяк не виключає розходжень у думках. Так що тут ми маємо справу не стільки з гомогенізацією культури і світобачення, скільки «з більш швидким ритмом зміни некритичної однотайності» [64, с. 141].

Нові медіа двадцятого століття ще раз суттєво розширили планетарно-масштабні можливості комунікації. У такий спосіб вони загострюють невідповідність можливої і актуально здійснюваної комунікації. і загострюють проблему селекції, на що суспільство реагує, з одного боку, організацією, а з іншого – індивідуалізацією селекції. Вони розкладають самоочевидну єдність комунікації способом, який ще кілька десятиліть раніше здавався неможливим. Це підвищує значущість дифференції медіума і форми. Звісно, «що сучасне суспільство досягає у такий спосіб певної

границі, на якій уже ніщо не є некомунікативним – за єдиним здавна відомим винятком: комунікації щирості» [67, с. 44].

Адже якщо хтось не може сказати, що він не має на увазі того, що він говорить: оскільки тоді він не може знати, що інші не можуть знати, що він має на увазі, коли він говорить, що він не має на увазі, що він говорить, – то він також не може сказати й те, що він має на увазі те, що говорить, оскільки тоді це або є зайвим і підозрілим подвоєнням, або запереченням і без того вже не комунікативним запереченням. Неможливо не зіткнутися з цим парадоксом комунікації, але його можна обійти, розкласти, замінити за допомогою націленого на нього розрізнення. Це робиться законами, яким Луман дає назву символічно генералізованих медіа комунікації.

2.2. Становлення символічно генералізованих засобів комунікації

Теорія символічно генералізованих засобів комунікації належить до найбільш оригінальних і цікавих розділів луманівського вчення. Луман намагається інтерпретувати основні проблеми суспільства як комунікативні. Формулюючи вихідну проблемну ситуацію, Луман, значною мірою, звертається до спадщини свого вчителя, Т. Парсонса. Т. Парсонс виходив із того, «що під час поглиблення системної диференціації ускладнюються взаємини і взаємна залежність між підсистемами вже не дають змогу виробляти мимовільні обміни між ними на основі взаємного задоволення потреб» [87, с. 30].

Кожна система змушена підпорядковувати свої зовнішні відносини загальним, генералізованим умовам сумісності з іншими міжсистемними відносинами. Різноманітні системні відносини опосередковуються символічно генералізованими «засобами обміну», як-от як гроші або влада. Кожна система повинна координувати поведінкові очікування, «що виникають як на рівні прямих міжсистемних контактів, так і на символічно генералізованому рівні, іншими словами – створювати спеціальні мови для певних видів міжсистемних взаємин» [2, с. 45]. Під час системної диференціації

відбувається інституціоналізація специфічних для кожного медіа критеріїв і стандартів, наприклад, для медіа грошей – інститут «платоспроможності».

Свою концепцію символічно генералізованих засобів комунікації Луман вважає за необхідне вводити не на рівні субсистеми і її інтеракцій, а на більш високому рівні – комунікації, з якої надалі виводиться поняття системної диференціації.

Свою основну проблему – гарантії збереження системи – Парсонс вирішує, спираючись на цінності (коди), які височіють над субсистемами, які гарантують компліментарність очікувань і їхнє взаємне визнання. Основна форма символічної генералізації в Парсонса – мова, і засобом обміну є лише особливі форми мови. Поєднуючи два рівня – загальний, заснований на формах первинного соціального розуміння, і конкретний, орієнтований на індивідуальні обмінні трансакції послуг, Парсонс, на думку Лумана, не вирішує основної проблеми їх інтеграції – проблеми мотивації прийняття селективних редукцій, бо ідея інтерналізації цінностей і соціалізації лише переміщує її в психологічну область.

Символічно генералізовані медіа комунікації, за Луманом, по-новому виробляють з'єднання обумовлення й мотивації. Вони погоджують «комунікацію з певними умовами відповідно до конкретного медіа простору, хоча ці умови збільшують шанси прийняття навіть щодо випадків «незручних» комунікацій» [72, с. 26]. Так, передавання товарів або вироблення послуг відбувається тоді, коли за них платять. Так, вказівки можновладців виконуються тому, що їх супроводжують загрози фізичного насильства, причому слід виходити з того, що ці загрози розглядаються суспільством як легітимні.

Через інституціоналізацію символічно генералізованих медіа комунікації можна відсунути поріг неприйняття комунікації, особливо ймовірного в тих випадках, коли комунікація виходить за межі області інтеракцій серед присутніх. У культурному ж самоописі суспільства «ці медіа успіху виділяються тим, що ігнорують яку б то не було інформацію про

кількість незатребуваних або просто забутих комунікацій» [2, с. 45]. Суспільство описує себе так, як ніби тут слід зважати на широкий консенсус, гарантованим принципами, кодами і програмами, начебто була якась «суспільна думка».

Символічно генералізовані медіа комунікації не служать, передусім, підкріпленню очікувань на противагу розчаруванням. Вони є самостійними медіа й мають пряме відношення до проблеми неймовірності комунікації. Однак вони передбачають наявність «так / ні-кодування мови й беруть на себе функцію по перетворенню прийняття деякої комунікації в очікувану подію в тих випадках, коли її відхилення представляється можливим» [64, с. 152].

За Луманом, вони виникають тільки коли поширюється письменність і коли відхилення смислових очікувань, які повідомляються стають з огляду на це тим більш імовірними. Вони реагують на труднощі, пов'язані з тим, що «більша кількість інформації зазвичайозначає меншу ймовірність прийняття комунікації» [72, с. 52].

Навіть у такому разі, коли мовний код дає рівні шанси як для прийняття, так і для відхилення деякого запропонованого сенсу, можна виходити з того, що одного разу прийняте пропозицією сенс має великі шанси на повторення, ніж відхилення. Крім цього, «прийнята пропозиція сенсу підвищує шанси на генералізацію, оскільки як сама приймаюча комунікація, так і всі приєднуючі до неї комунікації, переводять його в інший контекст і зобов'язані його відповідно адаптувати» [62, с. 59]. Прийняття та відхилення спричиняють, у такий спосіб розрізнені рекурсії. Це міркування прояснює те, що на шляху, «ініційованому відхиленнями, неодмінно виникають інституції подолання конфлікту, які повинні налаштовуватися на непередбачені окремі випадки розбіжності в думках і суперечок, у той час як на іншому шляху розвивається позитивна семантика прийнятого сенсу, яка так само досягає зрілості в процесі повторного вживання, насичення, абстрагування» [64, с. 153]. Тим самим Луман аж ніяк не має на увазі, що на

цьому шляху розвитку досягаються «правильні» результати, оскільки еволюція залишається як завжди залежною від вихідних позицій і біфуркацій; але суспільство саме природним чином іменує власні досягнення позитивними предикатами такими, як, наприклад, «природа», «розум», «реальність», а може ще й займати з цього приводу «критичну» позицію.

Символічно генералізовані медіакомунікації є одним із результатів цього процесу. Вони утворюють у деякому дуже абстрактному сенсі, згідно Лумана, «функціональний еквівалент моралі» [76, с. 115]. Вони кондиціонують зі свого боку ймовірності прийняття і відхилення. Але, у той час як мораль унаслідок своєї близькості до полеміки й ризику передбачає наявність підготовленого ґрунту, що володіє достатньою мірою переконливості, символічно узагальнені медіа комунікації віддиференційовані з тією метою, щоби знаходити мотивацію проти того, що представляється переконливим. Цим пояснюється те, що мораль має тенденцію до уніфікації, у той час як символічно генералізовані медіакомунікації, навпаки, із самого початку розвиваються в безлічі форм і спрямовані на специфічні констеляції проблем. Для того, щоб у вищому ступені неймовірна селекція сенсу стала можливою, має бути створено деяка множина з кодів, які спеціалізуються на цьому.

Використовуючи вираз «символічно генералізовані медіакомунікації», Луман слідує за поширеним формулюванням Т. Парсонса. Поняттям «символічний» Парсонс вказує на відмінність між я й іншим (Ego і Alter), тобто на соціальний вимір, поняттям «генералізований» – на відмінність ситуацій, тобто на предметний вимір щоразу виробленого сенсу [90]. Думка полягає в тому, що соціальне єднання може бути досягнуто лише тоді, коли покладена в основу спільність є резервом, що охоплює більш, ніж одну ситуацію. В іншому ж надається тут теорія символічно генералізованих медіакомунікацій не примикає до парсонівської теорії медіа інтеракції або *media of interchange*. Натомість Луман виходить із припущення, що загальна проблема неймовірності успішної комунікації лише структурується за

допомогою кодування мови, але не дозволяється, а через ясне протиставлення прийняття або відхилення, навіть, ще більш загострюється.

Загальне поняття медіума комунікації може бути застосовано й до цього випадку. Символічно узагальнені медіакомунікації є медіа остільки, «оскільки вони припускають відмінність між вільним і жорстким сполученням, а на підставі вільно сполученого медіального субстрату роблять можливим формоутворення» [64, с. 154]. Однак ідеться не просто про особливу мову або про засоби поширення, але про тип медіальності іншого роду: про іншу форму, іншому вигляді розрізнення, іншого роду кодах.

Поняття «символ», «символічний» вживається, особливо з ХІХ століття, у дуже загальному й розпливчастому значенні, часто майже тотожний поняттю «знак». Але у такий спосіб воно робиться зайвим. Щоби повернути йому точний смисл, Луман намагається обмежити його вживання випадком, коли якийсь знак означає разом і власну функцію, тобто стає рефлексивним. Власна функція означає: уявлення єдності означеного й означуваного.

Через символізацію відбувається вираження, що стає доступним для комунікативного звернення те, що у відмінності є єдність і що розділене зв'язує. Відповідно до цього в контексті поняття «символічно генералізованих медіа комунікації» під «символічністю», як і в Парсонса мається на увазі те, що ці медіа долають певну різницю й організують комунікацію, що має шанси на прийняття» [72, с. 55]. На відміну від мови вони не задовольняються тим, щоб у високоскладних умовах і за допомогою лише *ad hoc* обраної комунікації забезпечити достатнє розуміння. Однак саме розуміння обраної комунікації робить у багатьох випадках вкрай неймовірним те, що комунікація буде прийнята: наприклад, у випадках неймовірного твердження, вимоги відмови від власності або волонтаристських розпоряджень про те, як себе вести. Якби тут можна було розраховувати лише на мову, невдача була б очікуваною і відповідна

комунікація не відбулася б. Іншими словами, сама мова здатна «із себе самої реалізувати лише невелику частину лінгвістично можливого» [72, с. 114].

Символічно генералізовані медіа комунікації трансформують негативні ймовірності в ймовірності позитивні. Наприклад, «вони уможливають пропозицію плати за необхідні товари або послуги» [72, с. 116]. Вони є символічними в тій мірі, у якій вони використовують комунікацію для того, щоби здійснити поєднання комунікацій, яка сама по собі була б неймовірною.

Іншими словами, символічно генералізовані медіа комунікації, координують селекції, які не з'єднуються без якихось додаткових зусиль і з огляду на ценаєвні спочатку лише у вигляді слабо пов'язаних множини елементів: селекції інформації, повідомлень і змісту. Вони досягають строгого зв'язку лише за допомогою певної для кожного медіума форми: наприклад, теорій, доказів кохання, юридичних законів, цін. Вони повинні «не тільки символічно функціонувати, але повинні бути генералізовані, оскільки відповідні очікування, що передбачають подальші аутопоезиси, можуть скластися тільки тоді, коли форма охоплює багато різних ситуацій» [59, с. 156].

Навіть доказ кохання поширюється не на найближчу мить. За такої умови, вно втрапить сенс, якщо виражається щоразу однаково. У кінцевому рахунку, мова завжди йде про те, щоби заохотити комунікацію за допомогою додатково створюваних шансів її прийняття, про те, щоби зробити можливим «так» і завоювати для суспільства новий ґрунт.

Результат функціонування цих медіа й типових для них форм можна описати також як невпинне створення шансу для надзвичайно неймовірної комбінації селекції й мотивації. Ці поняття, однак, «описують тут не психічні стани, а соціальні конструкції, яким було б достатньо і простої імітації відповідних станів свідомості» [67, с. 86]. За Луманом, вони реалізуються в самій комунікації через рекурсію. Згода на комунікацію означає лише те, що її прийняття перетворюється у фундаментальну передумову для подальших

комунікацій незалежно від того, що водночас може відбуватися в індивідуальній свідомості.

Різноманітність символічно генералізованих медіа комунікації може тому бути лише в досить великих і складних суспільствах. Вони передбачають «не тільки наявність мовного коду в якості структури своєї ключової проблеми, але й наявність письменності, яка необхідна для приведення в дію механізму віддиференціації» [64, с. 158]. Для остаточного завершення свого розвитку, їм потрібно ще й наявність книгодрукування.

Щоби мати можливість аналізувати ті форми, у яких відбувалася віддиференціація символічно генералізованих медіа комунікації, ми повинні нагадати про те, що ідеться про спеціальну проблему неймовірного поєднання селекції й мотивації. З цієї точки зору, «усі символічно генералізовані медіа комунікації є функціонально еквівалентними» [59, с. 98]. Однак якраз використання цієї точки зору вимагає такого подання даної проблеми, яка не могла б задовольнитися тим, щоби знову позначити компоненти будь-якої комунікації: інформацію, повідомлення та розуміння. У зв'язку з цим необхідні інші форми: форми, які призводять до специфікації й диференціації символічно генералізованих медіа.

Тут використовуються форми самостереження комунікативного процесу. Спочатку проблема неймовірності повинна бути приведена в соціальну форму «подвійної випадковості», яку Луман позначає за допомогою «позиційних понять Ego і Alter» [64, с. 171]. Луман ввів Ego і Alter з цієї причини, що Ego і Alter однаково вже існують, що вони – різні люди, які час від часу вступають один з одним у комунікацію. Тому символічно генералізовані медіа комунікації розрізняються згідно з тим, вважають вони ці дві соціальні позиції Ego і Alter як тих, хто переживає або як тих, хто діє.

Приписування селекції переживання або дії й позначення учасників як Ego або як Alter є тільки в момент цього приписування. Так загострення комунікативних проблем у розмаїтті ситуацій, важливих для формування

медіа, активізує відмінності в приписуванні селекцій переживань або дій і відмінності в позначенні осіб як Ego або як Alter, які без такого загострення не бралися б до уваги й не могли б обґрунтовуватися як «природа речей» [64, с. 173]

Alter\Ego	Erleben	Handeln
Переживання	Ae->Ee Істина Цінності	Ae->Eh Кохання
Дія	Ah-> Ee Власність/Гроші Мистецтво	Ah- > Eh Влада/Право

Надалі Луман аналізує, що комунікація протікає від Alter до Ego. Спочатку Alter повинен щось повідомити, тільки тоді може Ego зрозуміти і прийняти або відхилити. Це базова єдність абстрагується зовні, незважаючи на те, що подвійна випадковість завжди вибудована як коло, а комунікація створюється як єдність інформації, повідомлення й розуміння в рекурсивному переплетенні з іншими комунікаціями.

Лише там, де приписування дають місце каузальності, можуть знайти собі застосування кондиціонування. У цьому сенсі схема приписування диригує кондиціонуванням селекцій і завдяки цьому очікуваній мотивації. Тому важливо, «кондиціонують чи Alter і Ego як дієвець або той, хто переживає» [64, с. 183]. Тому, Луман акцентує увагу на тому, що слід рахуватися з чотирма різними констеляціями, а саме:

- (1) комунікація власного переживання Alter викликає відповідне переживання у Ego
- (2) переживання Alter призводить до відповідної дії Ego;
- (3) дію Alter викликає лише переживання у Ego;
- (4) дію Alter виявляється причиною відповідної дії Ego.

Коли Луман має на увазі «відповідно», це означає не схожість і тим більше не повторення, а тільки компліментарність. Адже комунікація

успішна тоді, коли її зміст є передумовою подальшої поведінки і в цьому сенсі комунікація триває через інші комунікації [62].

В особливих ситуаціях, у яких має бути встановлено неймовірне оперативне сполучення селекції й мотивації, ця передумова релевантності відіграє роль. Але це завжди специфічні стани проблем, де кондиціонування селекцій важливо для цілей мотивації, і від цих станів залежить тоді, які констеляції приписування будуть активовані в тому чи іншому випадку.

Отже, для диференціації символічно генералізованих медіа комунікації необхідна наявність ключової проблеми й констеляції приписування. Це пояснює крім іншого історичність і залежність від суспільства того контексту, у якому виникають символічно генералізовані медіа комунікації. Одночасно з цим прояснюється те, «що жодні медіа не можуть виникати, якщо з яких-небудь причин не відбувається подібної конвергенції ключової проблеми й констеляції приписування» [68, с. 175].

Луман стверджує, що медіум для істини не утворюється лише в силу того, що кожна комунікація передбачає знання, повідомляє знання й породжує знання. Можна спілкуватися щодо новин, які підпадають під уже відомі типи. За такої умови, виникає проблема істинності, помилки й зацікавленість в обмані. Але особливий семантичний апарат медіума істини повинен бути розвинений і задіяний лише тоді, коли ідеться про те, «щоби домогтися визнання для нового, нечуваного знання, або коли виникає прагнення відійти від наявного в наявності знання або критикувати його» [59, с. 176]. Для цього здійснюється перехід на рівень спостереження другого порядку, і знання спостерігачів піддається сортуванню як істинне або неістинне. Після цього всі висловлювання необхідним чином модалізуються через відсилання до медіума, наприклад: істинно, доказово і т. д.

Відсилання до медіуму натякає на можливість перевизначення за допомогою методів і теорій. Якщо сумніви більш не враховуються, можна знову використовувати скорочені висловлювання, проте повернення на рівень спостереження другого порядку залишається водночас можливим у

будь-який час. Якщо віддиференціація медіума істини одного разу сталася, він виявляється в розпорядженні всіх висловлювань, і питання про його використання залежить лише від конкретних обставин. «Істина (як і будь-який символічно генералізований медіум) є засобом конструювання світу, а не засобом, придатним лише для певних цілей» [62, с. 76]. Про істину заходить мова лише, у такому разі, коли селекція інформації не приписується жодному з учасників комунікації.

Істина передбачає зовнішню селекцію. Істинний зміст деякого висловлювання не може тому виводитися з волі або зацікавленості одного з учасників, оскільки це означало б, що воно не є непорушним для інших. Повернення на рівень спостереження другого порядку зумовлений і відмовою від дієвого деформування стану речей.

У випадку цінностей обґрунтовано сумніви щодо того, чи є тут в основі якийсь символічно узагальнений медіум або ми маємо можливість спостерігати медіум у процесі виникнення: адже відповідна семантика існує лише близько двох століть. Ключовою проблемою в Лумана постає «оперативна закритість психічних систем і пов'язаний із цим досвід подвійної випадковості при соціальних контактах роблять надзвичайно неймовірним виявлення загального базису і продовження даних контактів» [72, с. 177].

Як завжди в разі символічно генералізованих медіа комунікації вирішальним виявляється соціальний, а не психічний спосіб упорядкування. Цінності є соціально стабільними. Однак їм не вистачає деяких важливих якостей, що відрізняють інші медіа, наприклад, «центрального кодування (по типу істинно / неістинно), а також того, що пов'язано з цим; здатності вибудувати спирається на медіум функціональної системи. Їх орієнтована сила невелика, оскільки цінності не можуть ні визначати, ні навіть лише, як стверджував Паскаль, вибачати вчинок» [66, с. 145]. Проте, опис цінностей виявляється гарним прикладом того, що навіть наявність важливої ключової проблеми в комбінації з відповідною констеляцією приписування

виявляється недостатнім для породження повністю функціонального медіума комунікації.

Якщо цінності зобов'язують занадто слабо, то кохання накладає занадто сильні зобов'язання. У її сучасному розумінні, яке чітко відрізняється від традиції «*philia-amicitia*» вона вимагає того, щоби любляче Ego своїми діями реагувало на те, що переживає Alter, й особливо, звичайно, на те, як Alter сприймає Ego» [64, с. 180].

Кохання в соціальній теорії, за Луманом, – це вид комунікації, а не почуттів. Тому тут доречні пошуки початку відокремлення цього медіума в античних теоріях «дружби» й «солідарності». Проблема кохання полягає в тому, що дії люблячого повинні узгоджуватися з будь-якими ідіосинкразіями коханого. Подібна вимога неможлива. Радикальне «кохання» приречене на невдачу, і його необхідно відрізнити від медіума успіху «кохання», яке забезпечує прийняття комунікації ціною компромісу.

Кохання вимагає понад усе, щоби щонайменше один люблячий (а саме Ego) власними вчинками взяв на себе належним чином чіткі зобов'язання. У цьому разі не специфічне, а особливе, приватне набуває універсальної значущості. Таке може траплятися тільки у формі стосунків між двома людьми. Як за формою, так і за змістом очікувань Луман дає визначення «це – надзвичайно неймовірна структура, саме тому потребує сильного, екстравагантного медіума. Він був введений у культуру під назвою пристрасті, а сьогодні описується як «романтичний»» [64, с. 181].

Суспільна еволюція створила медіум «власність», а під час подальшого розвитку перетворила його в медіум «гроші» заради досягнення більшої свободи розпорядження й координації. Отже, «вже власність є медіум комунікації, і вона розуміється невірною, коли в ній бачать лише засіб задоволення потреб власника» [134, с. 47]. Медіум «гроші» забезпечує смиренність того, хто переживає, що інші мають можливість за допомогою своїх грошей добути собі те, що побажають; або ж можуть просто робити з грошей гроші, не замислюючись про мету.

Гроші виникли, схоже, незалежно від своєї функції посередництва у разі обміну, – як символ невідшкодованої праці, передусім, у домашніх господарствах. Луман наводить приклад, що, навіть, в XVII столітті державний борг залишається первинним інструментом виробництва грошей, а банкноти сприймаються спочатку як боргові розписки. Але, за таких умов, необхідно щоразу знати, хто є боржником і чи можна довіряти його кредитоспроможності. «Боржником, якщо взагалі можна ще використовувати це поняття, тепер є сама економіка, сама собі заборгувала гроші, які вона пускає в обіг» [72, с. 183].

Кредитоспроможність більше не може бути забезпечена іншим чином, ніж у формі гарантій грошового обігу, тобто у формі аутопоезиса економічної системи, функція символічно генералізованого медіума комунікації «гроші» неймовірна в тому сенсі, що вона ніколи не могла б послужити фактором, що здійснює еволюцію, сама виявляється помітною лише у вже функціонуючій монетарній економіці.

Гроші служать медіумом спостереження обмеженості ресурсів, а платежі суттю форми, які цей медіум операціоналізує. На відміну від традиційних методів вивчення господарства Луман вбачає «соціальну функцію власності не в безпосередності доступу до благ або послуг, а соціальну функцію грошей – зовсім не в опосередкуванні трансакцій» [66, с. 124]. Функція символічно генералізованих медіа комунікації полягає в іншому – у подоланні деякого порога неймовірності. Кожен повинен бути мотивований на те, щоб у переживанні миритися з вкрай специфічними селекціями інших людей. Інакше економіка не змогла б функціонувати ні в стародавньому світі, ні тим більше в нинішніх умовах.

Якщо власність у якості медіума все ще прив'язана до природної подільності речей, і тому не може бути безмежно подрібнена, то медіальним субстратом грошей є щоразу найдрібніша грошова одиниця, яка у разі необхідності може бути встановлена довільно.

У констеляції приписування, де Alter діє, а Ego відповідно переживає, є ще один медіум, який, ймовірно, у силу своєї близькості до тієї форми приписування, яка характерна для грошей, приділяє особливе значення тому, «щоби не здаватися «корисним»: це – мистецтво» [64, с. 185]. Ця констеляція очевидна: художник творить, а в глядача унаслідок цього виникає певне переживання.

Луман пояснює, що «саме метою художнього твору є збудження подиву й захоплення, причому в сенсі пристрастей, що не допускають щодного зв'язку з їх протилежністю» [67, с. 167]. Це, однак, передбачає те, що суспільство облаштовує світ, у якому є місце дивовижному й гідному захоплення, передусім за все в області релігії й політики.

Те, що переживається вже є таким, а не якимось іншим. Те, що відбувається направляється якимись певними цілями. Те, до чого прагне мистецтво, можна описати як реактивацію виключених можливостей. Луман вважає, що «функція мистецтва – дає змогу з'явитися світу у світі, уявити єдність у єдності, ідеалізувати або очорнити його» [139, с. 462]. Подібне відбувається, звичайно, у разі поводженні з будь-якою річчю, з будь-яким усвідомленим сенсом, однак лише доти, доки одна посилається на інше, а сам світ залишається невидимим.

Луман вважає, що витвір мистецтва переприймає цю просвітлювану і приховану функцію сенсу, але настільки її посилює, що навіть невидиме постає зрячим, а в разі успіху світ зображується у світі. Для того, щоби відвернути увагу від обставин, які відволікають, звичайні зв'язки в повсякденному житті, її цілі і вигоди повинні бути зруйновані. Зображення світу у світі змінює сам світ надаючи йому сенс «не потрібного таким, яким він є». Витвір мистецтва знаходить доказ потрібності для себе – і у такий спосіб забирає його у світу» [62, с. 186].

Це вимагає таких суворих форм, що бачення художника загострюється і збагачується в порівнянні з баченням звичайної людини. Мистецтво вказує на те, що простір можливостей не вичерпано, і створює звільнену дистанцію

щодо реальності. Можна позначити це як «фікціональність», однак цього виразу недостатньо [2]. Мистецтво не залишається фікцією, воно створює реальність, що володіє правом на власну об'єктивність. Мова знову йде про конструювання світу, про специфічний універсалізм, який протиставляє себе загальній реальності.

На відміну від інших символічно генералізованих медіа комунікації мистецтво використовує медіа сприйняття або в разі художньої літератури – «погляди» [67, с. 187]. Однак всередині медіа сприйняття за допомогою своїх аналітичних методів мистецтво створює власні форми, а точніше: власні форми розрізнення медіального субстрату і форми. Унаслідок утворюються різні види мистецтва: музика, живопис, поезія, танець, скульптура, архітектура. Але в основі в них загальний принцип, а саме – вбудовування медіума в медіум і впливає звідси набуття нових можливостей жорсткого сполучення, тобто нових можливостей форми. Нам під силу «мистецтво мотивувати прийняттям запропонованих ним селекцій» [134, с. 33], залежить від здатності деякого твору мистецтва переконувати в тому, що має бути таким, яке воно є, нехай, навіть, воно сконструйоване й ніде більше у світі не знайдеться для цього зразка.

Остання констеляція приписування, медіум «влада», спочатку також є очевидною. Але й тут є початок для виникнення неймовірних можливостей, які, проте, дає змогу себе реалізувати, «тільки якщо в їх розпорядженні є якийсь символічно узагальнений медіум комунікації» [59, с. 143]. Спочатку зовсім нормально те, що дія переходить у дію: наприклад, коли передають предмет від одного до іншого, спільно працюють або грають або коли у вуличному русі орієнтуються на те, як їдуть інші.

Розуміння безпосередньо слідує з вчинків іншої людини часто виявляється корисним. Зазвичай, виникає ритмічна координація дій. Людина екстраполує здійснений рух і в потрібний момент часу призводить його в дію. Так влаштований відомий «turn taking» [64, с. 189] усної комунікації. Іноді поріг очікування може бути перевищений, але і в такому разі

зберігаються можливості для здійснення *ad hoc* позитивної або негативної корекції. Ключова проблема влади, на думку Лумана, з'являється тільки в тому особливому випадку, коли дія *Alter* складається у винесенні рішення щодо вчинків *Ego*, від якого очікується слухняність: а саме – у наказі, у приписі або навіюванні. Ніщо не змінне, якщо вчинки обох сторін підпорядковані розрахунку.

Розпорядження не повинно просто переживати або замінювати собою дію одержувача розпорядження. Воно нехай і представляється випадковою селекцією, має бути перейняте як передумова власної поведінки, причому під час дотримання додатковою умовою, яка говорить, що свавілля є не тільки в рішенні, винесеному *Alter*, але й особливо в тому, як визначається дія *Ego*.

Влада творить себе як медіум за допомогою того, що «вона подвоює можливості дії» [67, с. 154]. Розвитку подій, бажаного для *alter*, протистоїть інше, яке ні *Alter*, ні *Ego* не могли б вважати бажаним, але яке для *Alter* є в меншій мірі згубним, ніж для *Ego*, а саме: ситуація застосування санкцій. Форма влади є не чим іншим, як цією диференцією, відмінністю між виконанням припису й тієї альтернативою, якої слід уникати. Якщо медіум санкцій виступає в досить загальному вигляді, наприклад, «як застосування фізичної сили або як звільнення з роботи, то в ньому безліч можливих владних цілепокладань вільно сполучених із засобами санкцій» [4, с. 78].

Застосування влади встановлює, в такому разі, форму, у якій цей медіум на час постає у вигляді жорсткого сполучення. Тому межа влади проходить там, де «*Ego* починає віддавати перевагу уникати альтернативу й навіть користується самою владою для того, щоби примусити *Alter* або до відмови від розпорядженн, або до застосування санкцій» [59, с. 132]. Тут ми також розпізнаємо, з одного боку, вільне сполучення елементів, яке в якості потенціалу загрози не витрачається при використанні, а поновлюються, а з іншого боку, жорсткі тимчасові сполучення, тобто форми інструкцій та їх виконання.

Неймовірність подібного пристрою полягає в тому, що цей механізм зазвичай функціонує, навіть незважаючи на те, що інтереси учасників абсолютно різні, а припис виступає у вигляді чийогось рішення, тобто як свавілля; «а також – незважаючи на те, що розпорядження не переслідує жодної іншої мети, крім точного позначення дій Ego» [67, с. 32], причому застосування влади в конкретному випадку не спирається на аналіз того, є чи ні готовність до слухняності такого роду розпорядження.

Незважаючи на те, що є в наявності високо генералізовані, багатоцільові засоби влади, видно чіткі межі їх застосування. Мабуть, найбільш важливою є інформаційна залежність можновладця. Навіть якщо він у змозі управляти всім, чим забажає, цим ще не забезпечується виконання того, що він може захотіти побажати. Усі політичні системи, які ставлять собі за мету політичне регулювання економіки за допомогою планування випуску продукції і встановлення затверджених цін, стикаються, наприклад, з проблемою того, що вони не в змозі отримати жодної економічної інформації, незалежної від власних рішень. Унаслідок «такі системи розростаються у величезну мережу внутрішніх маніпуляцій, невдача в госоподарстві призводить згодом до нової політичної проблеми» [64, с. 191]. Іншими словами, як на політичному, так і на організаційному рівні влада змушена спиратися на віддиференціації й на незалежні від влади джерела інформації, тому що в іншому випадку вся інформація перетворюється у владу.

Самореферентна інформація, на думку Лумана, «заснована лише на схемі успіху / не успіху її власних планів або слідування / не слідування її вказівкам, виявляється недостатньо» [3, с. 49]. Таким чином, у медіума влада є іманентні причини не підноситися до універсального медіума управління суспільством, але наполягати на специфічності власної універсальної компетенції. Якщо поглянути на всі символічно генералізовані медіа комунікації впадає в око те, що «вони виникають із тривіальних, повсякденних ситуацій, спочатку досягають лише невибагливих приватних

результатів ad hoc» [64, с. 193] і не є власне медіумами. Це вихідне положення є важливим, насамперед, для теоретико-еволюційних міркувань. Воно об'єднує медіатеорію з еволюційною теорією. А саме воно здатне прояснити те, що «можливості деякої неймовірної комбінації селекції й мотивації залишаються невикористаними в ситуації загального достатку осмисленої комунікації» [160, с. 245], проте вони можуть бути використані, як тільки з'являється необхідність, як тільки загострюються зазначені ключові проблеми, як тільки з яких-небудь причин відкриваються комбінаторні можливості, що дають змогу реалізувати себе за допомогою специфічного для даного медіума способу втрати і придбання форми.

Можна вважати, що вихідними причинами подібного розгортання й диференціації символічно узагальнених медіа комунікації виступили як рівень розвитку медіа поширення інформації – письма і книгодрукування, – так і панувала на той момент форма системної диференціації. Остаточне розкриття «символічно генералізованих медіа комунікації настає лише за умови функціональної диференціації суспільної системи, оскільки лише, у такому разі, медіа можуть служити в якості каталізаторів для віддиференціації функціональних систем суспільства» [64, с. 194]. Тільки за цієї умови семантика, конденсована завдяки використанню медіа, займає місце, яке зайняте мораллю з метою опису суспільства. І тільки тоді виникає можливість моральної критики цього положення справ.

Символічно генералізовані медіа комунікації потребують, за Луманом, єдиного коду (центрального коду) для всього медіа-простору. Код складається з двох протилежних значень і на цьому рівні виключає існування. У такий спосіб невизначена, «поступово зростаюча можливість відхилення сенсу, що повідомляється перетворюється в жорстку альтернативу або / або, тобто «аналогова» ситуація перетворюється в «цифрову»» [72, с. 153]. Кодуванню піддаються не їхні думки, а сама комунікація, причому це відбувається залежно від здатності навчатися, а саме

– від здатності уточнити критерії для правильного визначення позитивних або негативних значень.

На противагу багатьом іншим видам кодування тут мається на увазі «коди-переваги» [64, с. 203]. На відміну від загального так / ні – кодування мови позитивне значення має сенс переваги, що віддаючи перевагу цьому, а не протилежним значенням. У цьому проявляється та обставина, що комунікація спрямована проти ймовірності. Вихідна неймовірність прийняття комунікації не передається саме тоді, хто повідомляє і внаслідок цього залишається латентною.

Єдність коду полягає у формі, що розділяє дві сторони. Точніше кажучи, воно жодним чином не може бути представлено лише односторонньо. Проте переваги ведуть до цього й у такий спосіб блокують запитання про єдність коду, а разом із ним і проблему застосування кодованих операцій до самого коду. Натомість цього вони постулюють те, що комунікація істини є справжня комунікація. Люблячий не може й не сміє уникати освідчення в коханні. Можливість обміну – «характерна риса власності, тому віддача власності відшкодовується власністю» [4, с. 21]. Той самий трюк використовується і для протилежних значень: доказ брехні саме є істинною операцією і т. д. «Код немов видає сам собі ліцензію на операції, не відчуючи потреби в посиленні на більш високі цінності» [67, с. 212]. Медіа комунікації, що використовують коди-переваги, з явною перевагою виявляють тепер себе в якості досягнень еволюції, і звідси стає зрозумілим, що після введення книгодрукування вони значно сприяють тому, щоби переорієнтувати форму соціальної диференціації на функціональні системи, що використовують коди-переваги.

Уже в результаті «кодування символічно генералізовані медіа комунікації виявляються самореферентно структурованими і відокремленими в якості закритих сукупностей операцій» [151, р. 181]. Від цього слід відрізняти процесуальну рефлексивність, яка може виявлятися у всіх повністю розвинених медіа. Уже звичайна комунікація рефлексивна тим, що

вона в будь-який час може бути застосована до самої себе й до власних результатів. Іншими словами - вона орієнтує себе в створеній їй самій мережі своєї власної репродукції.

В області символічно генералізованих медіа комунікації для цього важливі особливі умови, які внаслідок фіксації на окремих медіа надають цій можливості більшу широту. Також і процеси у сфері комунікації деякого медіума застосовані самі до себе, можуть бути власним предметом. У медіума «істина» є дослідження досліджень і істинні / хибні висловлювання про істину / хибу висловлювань. Відносини цінностей можуть самі бути оцінені, наприклад, з погляду на їхні ідеологічної функції. Те, що «кохання кохають заради кохання, те, що себе й кохану кохають як коханих, є відомим постулатом любовної семантики» [64, с. 219]. Те, що «гроші заробляються заради грошей, таке ж часте явище, як і застосування влади до влади, наприклад, у формі політичних виборів або у вигляді внутрішньо організаційного феномена влади тиску з боку підлеглих» [61, с. 23].

Приклади водночас показують, що подібні форми рефлексивності вимагають у кінцевому рахунку деякого опосередкування. Їх історичний розвиток досяг успіху лише в сучасному суспільстві. Це ясно, якщо взяти до уваги, що ця рефлексивність не просто випадок серед інших, але форма, у якій медіум отримує чіткий вигляд і автономність.

Медіум повинен бути спочатку застосований до самого себе, перш ніж він може використовуватися як засіб для під'єднання операцій один до одного. Медіа можуть використовуватися рефлексивно, застосовуватися до власних процесів і результатів, якщо в розпорядженні є необхідний для цього апарат розрізень і визначень. Не повинно відбуватися змішання з предметами інших медіа. Потрібно «кохати кохання, але не потрібно думати лише про кохання» [62, с. 167]. Однак якщо медіа віддиференціювати за допомогою власного кодування, вони створюють особливу семантику в тому процесі, який у ній потребує.

Символічно генералізовані медіа комунікації роблять можливим розрізнення спостереження першого і спостереження другого порядку, що можна віднести до їх найбільш помітних властивостей. Дослідник спостерігає те, що спостерігає інший дослідник. Основний інтерес того, «хто кохає полягає в тому, щоби з'ясувати, чи кохає ще кохана / коханий» [76, с. 119]. Ціни дають змогу поспостерігати потім, як інші відстежують ринок, купують вони або продають за певною ціною. Сучасне мистецтво можна зрозуміти, тільки якщо розпізнаєш, як художники використовують свої прийоми, як вони спостерігають за тим, що вони роблять. Влада змушена повністю покладатися «на взаємне спостереження за спостереженнями, адже в іншому випадку доводилося б постійно погрожувати або провокувати загрози для з'ясування того, які види комунікації вона охоплює» [6, с. 115]. У всіх цих випадках ідеться не про те, щоби спостерігати за учасниками комунікацій, що здійснюються за допомогою цих медіа, як за об'єктами з метою вивчення їх властивостей і забезпечення можливості висунення припущень щодо їх поведінки в майбутньому. Інтерес полягає тут виключно в тому, щоби «спостерігати за тим, що вони спостерігають, а в багатьох випадках це передбачає відстеження того, що вони не спостерігають» [160, с. 254].

Щойно виникає спостереження другого порядку, усі процеси спостереження в даному медіапросторі виявляються віднесеними на рівень другого порядку. Спостерігач першого рівня знає, що за ним спостерігає спостерігач другого порядку. При всіх цих умовах самореферентної замкнутості медіум залишається визначеним за допомогою коду, незмінною єдністю. «Елементарна операція, створення структури, зміна структури, перетин границь значень коду і зміна рівнів – виробляються в томусамому медіумі» [66, с. 14].

Символічно генералізовані медіа оперують, як будь-яка комунікація, у структурному сполученні зі свідомістю тих психічних систем, які беруть участь у комунікації. Цей структурний зв'язок захоплює також живе тіло тих,

хто беруть участь. Вони повинні, наприклад, тілесно бути присутніми в системах інтеракції для того, щоби мати можливість внести свій внесок у комунікацію. Унаслідок цього комунікація завжди співвідноситься з індивідуальними особами та передбачає, що подібне відсилання забезпечується через реальність високоскладних, але непрозорих аутопоезисних систем. Оскільки у зворотній перспективі це має силу також і для психічних систем, то, запозичуючи понятійний апарат парсонівської теорії загальної системи дії, можна говорити про взаємопроникнення психіки й комунікації.

Необхідність урахування тілесності при аналізі комунікації Луман позначає як «симбіоз» [67, с. 220], а відповідні засоби вираження – як симбіотичні символи. Симбіотичні символи впорядковують спосіб за допомогою якого в комунікативній системі переробляються результати структурного сполучення з психікою при тому, що воно забезпечує збереження закритості системи й не потребує в некоммунікативному образі оперування.

Диференціація символічно узагальнених медіа призводить до відповідної диференціації використовуваних у сфері деякого медіума симбіотичних символів, оскільки співвіднесення з тілесністю виявляються необхідними лише в заданому вельми специфічному сенсі, в іншому, на думку Лумана, «можна закрити очі на те, що люди тілесно беруть участь у комунікації» [3, с. 21]. Що стосується істини, то симбіотичний символ заснований тут на тілесному забезпеченні сприйняття або точніше: на можливості сприймати сприйняття інших людей.

У сфері відповідальності медіума «кохання» точна відповідність виявляється «в симбіотичному вживанні сексуальних референцій» [64, с. 221]. У разі кохання симбіотичний символ служить не для гарантування комунікації на підставі глибоко вкоріненої мотивації, але як джерело роздратування, який повинен вбудовуватися в семантику. У разі влади симбіотичний символ називають фізичним насильством. У кожному

суспільстві є в наявності безліч інших джерел влади, наприклад, регулярне наділення привілеями, позбавленням яких можна згодом погрожувати, однак ніщо не йде в порівнянні з потужністю фізичного насильства.

Політична система, яку використовує влада в якості медіума, повинна концентрувати рішення про застосування фізичного насильства; саме це відбувається сьогодні за допомогою права. Контроль над фізичним насильством можна «разом із Парсонсом сприймати як реальні активи (real assets), що забезпечують надійність медіума «влада»» [62, с. 117]. Цей же контроль одночасно виявляється джерелом роздратування, оскільки той, хто бажає використовувати фізичне насильство як симбіотичний символ, а не як власну форму поведінки, не може не помічати випадки насильства, кондиціонування яких йому не піддається контролю.

Загалом стабільна «диференція перевага / підлеглість може дотримуватися лише за умови» [134, р. 33], що не кожен володіє засобами фізичного насильства й що змагання за владу завжди вирішується тільки через боротьбу.

Будь-яка комунікація відбувається як конкретна операція, яку направляють певними смисловими інтенціями. Йдеться про істинність певних висловлювань, про виконання певних приписів, про купівлю певних предметів, про певні ознаки кохання або байдужості. Однак одиничні комунікації цього роду «ніколи не мотивують себе самі, вони включаються в рекурсивну мережу повторної участі того самого медіума. Тому й тут у кожному окремому випадку повинен бути отриманий подвійний результат конденсації й підтвердження медіума, здійснена – парадоксальна в силу протилежної спрямованості – операція генералізації через індивідуалізацію» [67, с. 145]. Можна сказати, що медіасимволи створюють у такий спосіб власні значення своєї власної рекурсивності.

Щоби виявити ступінь і наслідки дії символічно генералізованих медіа комунікації на сучасне суспільство і його подальшу еволюцію, необхідно враховувати не тільки нерівномірність їх власного росту. Способи їх впливу

«обмежені також і в інших відносинах, оскільки саме в обмеженні полягають їх можливості» [72, с. 48]. Суспільство розвиває складність за допомогою відповідних для цього спрощень складного.

Як підсумок необхідно зазначити, що медіа при всій нормалізації їх використання ніколи не впорядковують повсякденну поведінку в його цілісності. Кохання повинно зберегти себе в повсякденності, але не стати ним. Щоби насолоджуватися мистецтвом, потрібно для початку знати, де його знайти. Правитель має потребу в кімнаті, письмовому столі, телефоні. Якщо медіа організують аутопоезис деякої системи, то в цій системі завжди є в наявності більше комунікації, ніж це передбачається аутопоезисним мінімумом. Нарешті, слід враховувати, що символічно генералізовані медіа комунікації придатні лише для тих функціональних областей, всередині яких як проблема, так і бажаний успіх залежать лише від самої комунікації. Їх функція виконана, як тільки вибір деякої комунікації лягає в основу наступних комунікацій. Тому вони не придатні для тих комунікативних областей, функція яких полягає в зміні зовнішнього світу: наприклад, у зміні фізичних, хімічних або біологічних відносин, у зміні людського тіла або структур свідомості. Тому не існує жодного символічно генералізованого медіума комунікації для промисловості, для медицини або для виховання.

2.3. Зв'язок комунікації та самореферентних систем

Надалі виклад теорії систем Луман розуміє як теорію розрізнення системи й навколишнього світу, причому на стороні системи «повторне введення» може проводитися в тому разі, коли сама система, тобто її власні операції, розрізняє самореференцією та інореференцією.

Розгляд комунікації як саме такої операції, яка відтворює специфічно соціальні системи, орієнтується, як уже було сказано, на розрізненні медіума і форми. Це розрізнення здійснюється в собі самому в тому випадку, якщо на обох сторонах передбачаються слабо або жорстко фіксовані елементи, які, зі

свого боку, можуть розпізнаватися лише як форми, а, отже, припускають подальше розрізнення медіума і форми. Однак формоутворення в цьому медіумі повинні здійснюватися як системні операції – протікають вони у вигляді управління усвідомленим увагою або ж у вигляді комунікації. У разі мовної комунікації йдеться про слова, що сполучаються в пропозиції.

Наступний крок у розвитку теорії для Лумана полягає в залученні до неї самореферентних, тобто кругових, відносин. Спочатку виникає ідея про вибудовування структур системи завдяки її власним процесам і, унаслідок цього, йдеться про самоорганізацію. Водночас навколишній світ розумівся як джерело неспецифічного «шуму», з якого система саме завдяки зв'язку власних операцій виявляється здатною отримувати сенс. Так, намагалися пояснити, що «система – хоча й залежна від навколишнього світу й не здатна існувати без нього, але не детермінована ним, – може організовувати себе саму і вибудовувати власний порядок «order from noise» [75, с. 122]. З погляду самої системи, навколишній світ впливає на неї випадково. Але ж сама ця випадковість є необхідною для емерджентності порядку, причому ця необхідність посилюється зі зростанням комплексності цього порядку.

При введенні поняття «аутопоезис» Луман створив нові елементи для дискусії. За визначенням чилійського біолога Матурани аутопоезис означає, «що система може виробляти свої власні операції тільки через мережу своїх власних операцій» [168, с. 22]. А мережа власних операцій знову-таки створюється цими операціями. У цьому формулюванні в деякому роді занадто багато суджень, і Луман намагається їх розвести. З одного боку, йдеться про тезу операціональної закритості.

Система сама себе виробляє. Вона не тільки створює свої власні структури подібно до того, як деякі комп'ютери можуть самі розробляти для себе програми, але є автономною також на рівні операцій. Вона не може імпортувати операцію з навколишнього світу. Луман наводить приклад: «в мою голову не може потрапити чужа думка, якщо її всерйоз вважати думкою, і жоден хімічний процес не може стати комунікативним. Якщо я використаю

на свої записи чорнило, їх буде неможливо прочитати, але за такої умови не виникне новий текст» [60, с. 114]. Ця оперативна закритість є сформульованим положенням про те, що аутопоезисна система виробляє операції, які їй необхідні для виробництва операцій, через мережу власних операцій.

Аутопоезисні системи породжують у мережі своїх елементів не тільки свої структури, а й самі елементи, з яких вони складаються. Ці елементи, «з яких складаються аутопоезисні системи, не існують незалежно від неї. Вони не просто вступають у єдине ціле. Вони не просто пов'язані один з одним» [115, с. 52]. Навпаки, вони тільки й породжуються системою, а саме, завдяки тому, що вони визнаються як відмінності. «Елементи – це інформації, це відмінності, які виробляють відмінність у системі. І тому вони є одиницями застосування для виробництва наступних одиниць застосування, для яких у навколишньому світі системи не існує жодної відповідності» [67, с. 68].

За Луманом, «аутопоезис життя являє собою єдине у своєму роді біохімічний винахід еволюції; проте з нього не випливало, що повинні були б з'явитися також черв'яки й люди» [67, с. 69]. І те ж саме стосується до випадку комунікації. Комунікація, що припускає аутопоезисну операцію комунікації, породжує суспільство, проте з цього ще не випливає, яке саме це буде суспільство. Луман відмовляється від онтологічного способу пояснення, що зводиться до пошуку інваріантів буття, а разом із ним і віддиференції суб'єкт / об'єкт. Але це ще не дає змогу говорити про те, які вихідні історичні ситуації визначають через структурні сполучення напрямок специфікації структур. Ми лише стверджуємо, що для відповіді на це питання повинна досліджуватися сама система.

Вирішальним виявляється породження диференції системи й навколишнього світу. Завдяки виділенню системи з того, що залишається в якості навколишнього її світу, виникають внутрішні ігрові простори свободи, оскільки детермінація системи її навколишнім світом втрачає свою силу. Отже, аутопоезис у його «правильному розумінні означає, насамперед,

породження внутрішньосистемної невизначеності, яка може бути скорочена лише власними структурними утвореннями системи» [74, с. 169]. Це не в останню чергу пояснює те, що системи суспільства винайшли медіум сенс, що дає враховувати цей відкритий характер подальших визначень у внутрішньосистемних операціях. Тому в якості власних операцій системам відомі лише комунікації, які здійснюють відбір смислових форм.

Само собою зрозуміло, що це «аутопоезисне відтворення не може здійснюватися без навколишнього світу адже інакше, як ми знаємо, інша сторона форми не була б системою. Однак тепер потрібно дуже чітко вказати на те, як аутопоезисні системи, які самі виробляють елементи, необхідні для продовження їхнього аутопоезиса, формують своє ставлення до навколишнього світу» [113, с. 178]. Тому всі зовнішні відносини подібної системи дані як неспецифічні що, звичайно ж, не виключає того, що спостерігач може уточнити те, що він сам хоче або може побачити.

Будь-яка специфікація, зокрема і специфікація ставлення до навколишнього світу, передбачає власну діяльність системи й деякий історичний стан системи як умова її власної діяльності. Адже специфікація сама є формою, тобто розрізненням; вона полягає у виборі із самоконститууючої області вибору, і ця форма може утворюватися лише в самій системі. Тому не існує «ні введення елементів у систему, ні їх виведення із системи» [71, с. 52].

Луман акцентує увагу на тому, що система не тільки на структурному, але й на операційному рівні є автономною. І саме це виражає поняття аутопоезиса. Свої власні операції система може конституювати, лише під'єднуючи їх до інших власних операцій цієї ж самої системи.

Поняття операційної закритості системи не має на увазі нічого з того, що могло б розумітися як каузальна ізоляція, відсутність контакту або ж абсолютна замкнутість системи. Повністю зберігається «вже сформоване в теорії відкритих систем розуміння того, що незалежність і залежність можуть підсилювати одна одну й за допомогою одна одної» [75, с. 58]. Луман лише

змінює формулювання і стверджує, що будь-яка відкритість ґрунтується на закритості системи. У більш детальному викладі це означає, що «лише операційно закриті системи можуть вибудовувати властиву їм самим високу комплексність, яка потім може служити для специфікації тих аспектів, у яких система реагує на умови навколишнього її світу, тоді як у всіх інших аспектах вона завдяки своєму аутопоезису може залишатися індиферентною» [67, с. 71]. Комплексність не є операцією, а отже, не є щось таке, що здійснює система або що в ній відбувається. Комплексність – це поняття спостереження й опису, включно зі самоспостереженням й самоописом.

Система суспільства характеризується, відповідно, не визначеною «сутністю», не кажучи вже про певну мораль – її характеризує та операція, у проце якої проводиться і відтворюється суспільство. І ця операція – комунікація. Отже, під комунікацією розуміється певне протікаюче конкретно історичне, а отже, залежне від контексту подія, а не просто застосування регулятивів правильного мовлення. Для виникнення комунікації необхідно, щоб усі задіяні особи були наділені знанням і незнанням. Комунікація «є аутопоезисною операцією хоча б тому, що лише вона тільки і продукує розподіл знання й незнання – завдяки тому, що його змінює» [74, с. 69].

Проводити розрізнення змушена й комунікація, для того щоби практикувати сенс, позначаючи одну сторону і дбаючи про можливість приєднання до неї наступних операцій. У такий спосіб аутопоезис системи отримує своє продовження. Луман намагається пояснити, що «елементарна операція суспільства являє собою подію, що прив'язана до моменту часу, і яка, щойно ця подія відбулася, негайно ж знову зникає» [145, р. 115]. Це має значення для всіх компонентів комунікації: для інформації, яка лише одного разу може чимось нас здивувати, для повідомлення, яке – як дія – прив'язана до якоїсь миті, і для розуміння, яке також будучи неповторним, у будь-якому разі може бути доступним у спогаді. І це відноситься як до усної, так і до письмової комунікації з тією різницею, що завдяки технології поширення

писемності подія комунікації може розподілятися в часі і просторі серед багатьох адресатів і, у такий спосіб реалізовуватися в моменти часу, кількість яких передбачити неможливо.

За допомогою цього поняття комунікації, завжди співвідносяться з часом, ми одночасно виправляємо популярне нині поняття інформації. «Інформація – це несподіваний відбір із багатьох можливостей. Будучи чимось дивним і несподіваним, вона не може бути чимось стабільним, вона повинна породжуватися внутрішньосистемно, бо передбачає порівняння з очікуваннями» [67, с. 74]. Крім того, інформацію неможливо набути суто пасивно подібних дологічних наслідків із сигналів, які сприймаються з навколишнього світу. Навпаки, вона завжди містить деякий довільний компонент передбачення того, що з нею потім можна далі робити. Отже, ще до початку «зародження» інформації щодо неї повинен сформуватися інтерес.

Розуміння комунікації як єдності, за Луманом, складається з трьох компонентів – «інформації, повідомлення й розуміння, які тільки і виробляються цією комунікацією, – виключає можливість приписування одного з цих компонентів онтологічної первинності» [115, с. 74]. Не можна виходити з того, що спочатку існує якийсь предметний світ, про який потім можна вести мову; також не можна стверджувати, що спочатку виникає суспільство, культурні інститути якого диктували б те, як щось можна було б розуміти як комунікації. Компоненти комунікації – взаємнообразно припускають один одного; вони пов'язані круговим чином. І тому вони вже «не можуть онтологічно фіксувати свої екстерналізації як властивостей світу, а повинні шукати їх у переході від однієї комунікації до відповідно іншої комунікації» [75, с. 132].

Залежність операції комунікації від моменту часу пов'язана зі ставленням до моменту розуміння на основі спостереження диференції інформації й повідомлення. Лише «розуміння ретроспективно виробляє комунікацію» [67, с. 75]. Отже, комунікація являє собою певний тип

спостереження за світом, який керується специфічним розрізненням інформації й повідомлення. Вона – одна з можливостей універсализації за допомогою специфікації. Комунікація не є «трансляцією» сенсу, хоча в момент розуміння – для кращого розуміння комунікації щодо моменту повідомлення – і можуть конституюватися широкі часові горизонти. Проблема ж полягає в тому, що комунікація не в змозі контролювати те, що відбувається одночасно з нею, тобто те, що відбувається в момент розуміння, а, отже, вона завжди «залишається залежною від звернень до власного минулого, від надлишкових, самоконституційованих рекурсій» [153, р. 75].

Тому розуміння в комунікативних зв'язках було б абсолютно неможливе, якби воно залежало від розшифровки того, що психологічно протікає одночасно з нею. Слід, щоправда, попередньо вказати на те, що тут є співучасниками процеси свідомості, проте ніхто з учасників комунікації не може знати, як він задіяний у конкретному випадку, – причому, ні щодо інших учасників, ні щодо себе самого. Навпаки, «комунікація, а значить суспільство має саме створювати необхідне для неї розуміння» [163, р. 50]. Це здійснюється завдяки не випадковому характеру висвітлення комунікативних подій, тобто завдяки самореферентній структурі процесу комунікації. Адже будь-яка окрема подія отримує своє значення – зрозумілість лише завдяки тому, що вказує й на інші події та обмежує те, що вони можуть означати, і саме завдяки цьому визначає саме себе.

Тому система комунікації, наголошує Луман, існує лише в момент її оперування; але для визначення своїх операцій вона «використовує медіум сенс, і завдяки цьому отримує можливість у кожній своїй операції – що виходить із самої себе – вибірково співвідноситися з іншими операціями і здійснювати це в горизонтах, у яких системі постає світ, який існує одночасно з нею» [67, с. 76]. Тому будь-яка тривалість повинна проводитися через перехід до інших подій.

Комунікативні системи можливі лише як рекурсивні системи, оскільки свої окремі операції вони можуть здійснювати лише через ретроспективне або передбачене звернення до інших операцій тієї самої системи.

Концепція самореферентної, операційної закритості змінює поняття системної границі й деяким чином його ускладнює, що потребує ретельного аналізу. Луман досліджує, що в живих системах, тобто в аутопоезисній організації молекул у просторі, ще можна говорити про просторові межі. Адже «межами тут є особливі органи системи, які виконують специфічні функції границі і виборчого посередництва в процесах обміну. Ця форма границі зникає в тих системах, які оперують у медіумі сенсу» [159, р. 250]. Такі системи взагалі не обмежені в просторі, але мають досконалу іншу, а саме, тільки внутрішню форму границі. Це «відноситься вже до свідомості, яке саме цим і відрізняється від мозку й лише здатне «екстерналізувати» нейрофізіологічні самоспостереження організму» [71, с. 68]. І, тим більше, це важливо для комунікативної системи суспільства, що стає очевидним, починаючи з винаходу писемності або, найпізніше, з часу винаходу телефону.

Границя цієї системи відтворюється в кожній окремій комунікації завдяки тому, що «комунікація визначає себе як комунікацію в мережі власних системних операцій, і водночас вона в жодному разі не вбирає в себе ніяких психічних, хімічних або нейрофізіологічних компонентів» [167, р. 155]. Іншими словами, кожна операція сприяє безперервній віддиференціації системи й не може знайти свою власну єдність якимось іншим способом. Границя системи є не що інше, як вид і конкретність тих операцій системи, які її індивідуалізують. Границя – це форма системи, інша сторона якої стає, отже, навколишнім світом.

Так само можна сформулювати за допомогою розрізнення самореферентності й інореферентності. Оперуючі системи відтворюються в безперервному процесі розрізнення самореферентності й інореферентності. Єдність

цього розрізнення не може стати доступним для спостережень. Його втілення завжди здійснюється лише у вигляді операції й незмінно лише всередині.

Подібно живим системам, оперуючі системи також ніколи не зможуть у своїх власних операціях переступити свої власні границі. Однак у «медіумі сенс границі неодмінно мають і деяку іншу сторону, є формами, даними у вигляді двосторонніх форм» [67, с. 78]. Це означає наступне: спостереження, що супроводжує перехід однієї операції до деякої іншої, завжди помічає і вибірковість рекурсивних сполучень, що належить не системі, а навколишньому її світу. У комунікації актуалізується і змінюється інформація про щось, що саме не є комунікацією. Інореференція незмінно супроводжує всі пошуки відповідних приєднань у мережі комунікації. Тому «межа системи є всього лише самовиробленою диференцією самореференції й інореференції, і як така вона присутня у всіх комунікаціях» [7, с. 39].

За допомогою безперервно відтворюваного розрізнення інформації та повідомлення соціальна система може спостерігати саму себе. Спостерігач цього спостереження, спостерігач другого порядку може, крім того, розрізняти теми і функції комунікації і, у такий спосіб, спостерігати умови повторюваності операцій. Теми уможливають розрізнення тем і вкладів, а, отже, розрізнення структур і операцій, які потім на внутрішній стороні границі звертаються до навколишнього світу. Це робить можливим епізодичний послідовний порядок комунікації і формує розчленовану на теми, немов локально впорядковану пам'ять.

Функції, навпаки, «відносяться до аутопоезису системи й до необхідного для цього відтворення, зміни або ж новому розвитку структур» [67, с. 89]. У комунікації про комунікацію її темами стають, відповідно, також і теми, і функції комунікації – «повторні входження». І, у такий спосіб, система замикається на рефлексивному рівні, тобто досягає стану подвійної закритості, яка гарантує високу внутрішню гнучкість, але також забезпечує кожному спостерігачу непрозорість.

Таким чином, Луман виділяє три різних рівня аналізу суспільства:

- загальну теорію систем, а в ній – загальну теорію аутопоезисних систем;
- теорію соціальних систем;
- теорію системи суспільства як особливого випадку соціальних систем.

На рівні загальної теорії аутопоезисних, самореферентних, операційно закритих систем теорія суспільства відбирає для себе ті понятійні рішення й результати емпіричних досліджень, які відносяться й до інших систем того самого типу. Тут можливий досить широкий міждисциплінарний обмін досвідом та ініціативами, тобто теорію суспільства Луман формує на інновативному розвитку в цій галузі.

На рівні теорії соціальних систем ідеться про особливості аутопоезисних систем, які можуть розумітися як соціальні системи. На цьому рівні повинні бути визначені специфічні операції, аутопоезисний процес яких призводить до утворення соціальних систем у відповідному середовищі світів. Це – комунікації. Отже, теорія соціальних систем зводить воедино всі висловлювання, які відносяться до всіх соціальних систем, навіть інтерактивним системам – недовговічним і малозначущим. На цьому рівні «суспільство (подібно до класичного «*societas civilis*») постає як одна із соціальних систем серед інших і може порівнюватися з іншими їх типами: із системами організацій і системами інтеракцій серед присутніх осіб» [114, с. 28].

На третьому рівні значення набуває специфіка систем суспільства. Тут Луман намагається пояснити, що саме означає ознака «всеохоплююча», висхідна до початкових положень «Політики» Аристотеля. Очевидно, що в його основі лежить парадокс. Він полягає в тому, що одна соціальна система (*κοινωνία*), що існує нарівні з іншими, одночасно включає в себе і всі інші соціальні системи. «Аристотель розв'язував цю проблему за допомогою емпіри, а в кінцевому рахунку – завдяки етичному розумінню політики. Це робило даний парадокс невидимим для подальшої традиції» [67, с. 85]. Дослідник розгортає цю парадоксальність завдяки запропонованій ним розрізнення рівнів аналізу суспільства.

Хоча Луман розрізняє ці рівні, предметом досліджень залишається система суспільства. Іншими словами, необхідно розрізняти рівні аналізу в предметі суспільства, які могли б тематизувати також і на інших рівнях. З методологічної точки зору, це «розрізнення рівнів підводить до вимоги вичерпати можливості аналізу, щоби за можливістю поширювати системні порівняння на найрізноманітніші системи» [4, с. 36], а також у самому широкому обсязі відсилати для обробки на більш загальних рівнях той пізнавальний приріст, який був отриманий у процесі аналізу суспільства.

На всіх цих рівнях аналізу суспільної системи Луман використовує системно-теоретичні засоби для специфікації необхідних теоретичних рішень. Загальна теорія аутопоезисних систем вимагає чіткого завдання саме тієї операції, яка здійснюється під час аутопоезиса системи і відмежовує систему від навколишнього її світу. У разі соціальних систем це відбувається через комунікацію.

Комунікація має всі необхідні для цього властивості вона є справді соціальною операцією. Вона виявляється справді соціальною, оскільки, хоча і припускає деяку безліч співучасників систем свідомості, але не може бути приписана жодній окремій свідомості як єдність. Крім того, «за умовами її власного функціонування, вона виключає можливість того, щоби системам свідомості став би відомий той чи інший актуальний стан деякої іншої або інших свідомостей» [74, с. 49]; а саме, як «в усній комунікації, оскільки беруть участь особи, повідомляючи / розуміючи, що діють одночасно, так і в комунікації письмовій, оскільки вони беруть участь, будучи відсутніми» [67, с. 86]. Комунікація, отже, може лише припустити, що достатнє для неї розуміння має і психічні кореляти. У цьому сенсі вона залежить від оперативних фікцій, які лише в деяких випадках повинні піддаватися перевірці, знову таки, через комунікацію.

Комунікація є справді соціальною й тому, що ні в якому сенсі й жодним чином неможливо вибудувати «суспільну» свідомість, а це значить, і консенсус у його повному розумінні повноцінного взаєморозуміння

залишається недосяжним, а його функцію виконує комунікація. Комунікація – це найменша з можливих одиниць соціальної системи, а саме – така одиниця, на яку сама комунікація ще може реагувати за допомогою комунікації.

Комунікація є аутопоезисною, якщо вона «може проводитися в рекурсивному зв'язку з іншими комунікаціями, тобто лише в мережі, у відтворенні якої є спільним будь-яка комунікація» [163, р. 51]. Разом із розумінням замикається будь-яка комунікативна одиниця, незважаючи на принципово нескінченну можливість подальшого прояснення того, що було зрозуміле. Але це завершення має форму переходу до іншої комунікації, яка й може зайнятися такими проясненнями або ж звернутися до інших тем. Луман стверджує: «Виробництво елементів і є аутопоезис» [67, с. 87]. Уже комунікація прийняття або відхилення смислової пропозиції деякої комунікації є іншою комунікацією і – при всіх тематичних розгалуженнях – сама по собі ще не впливає з попередньої комунікації. Для аутопоезиса суспільства і його структурних утворень істотною передумовою є те, що комунікація не містить у собі як чогось само собою зрозумілої своєї власної прийнятності; а також те, що питання про це її визнання ще має вирішуватися тільки завдяки подальшій, незалежній комунікації.

Оскільки для того, щоб «одна комунікація могла приєднуватися до іншої, їй необхідний час, такий спосіб оперування призводить до тимчасового розщеплення системи й навколишнього світу» [164]. Це нічого не змінює в тому, що система й навколишній світ існують одночасно й що ця одночасність лежить в основі будь-якої конституції часу. Однак всередині заданих обмежень «система повинна конституювати свій власний час, який координує швидкість операцій і тимчасові перспективи системи з її внутрішніми можливостями» [114, с. 25]. Тому система змушена відмовлятися від взаємно однозначних сполучень подій навколишнього світу й системи, а також повинна створювати всередині себе інстанції, які

враховували б ту обставину, що в навколишньому світі панують інші тимчасові відносини, ніж у самій системі.

Система розвиває структури, щоб «у своїх операціях мати можливість окремо звертатися до часових відносин у системі й у навколишньому світі, а також організувати власний час» [65, с. 142]. З одного боку, система повинна отримати перевагу в часі щодо навколишнього світу, тобто завчасно підготуватися до його станів; з іншого боку, система повинна вміти стикатися з несподіванками і справлятися з ними. Вона повинна вміти сповільнювати, а також прискорювати реакції в той час, поки в навколишньому світі вже знову здійснюється щось інше. Але проблемою це стає лише завдяки тому, що «система й навколишній світ повинні оперувати одночасно; система не здатна обігнати навколишній світ, опинившись у його майбутньому, або ж відстати від нього, затримавшись у його минулому» [7, с. 76]. Отже, система ніколи не зможе потрапити в таку тимчасову ситуацію, у якій можна бути впевненим, ніби в навколишньому світі нічого не відбувається.

Так само, зокрема, щодо «комунікації і свідомості, тобто тих процесів свідомості і, насамперед, сприйняття, перебіг яких передбачається в навколишньому світі суспільства» [67, с. 88]. І ця диференція вимагає й робить можливим тимчасові сполучення в безперечно одночасній взаємодії. Луман наводить приклад, що починаючи з новаторського аналізу Міда відомо, що комунікація не виникає вже тільки тому, що один організм сприймає поведінку іншого організму і відповідним чином налаштовується на нього; не виникає вона й завдяки тому, що один організм імітує жести іншого, скажімо, жести погрози або гри.

Вирішальне значення, згідно за Мідом, має «виникнення символів, які дають змогу окремому організму в самому собі узгодити свою поведінку з поведінкою іншого і, водночас, самому скористатися відповідними «вокальними жестами»» [165, р. 120]. Усі висловлювання про комунікацію

залишаються висловлюваннями «про «організм із поведінкою» («behavioral organism»), про нервову систему або про свідомість» [65, с. 150].

Комунікація має бути такою операцією, яка призводить до емерджентної появи й операційного замикання самостійної соціальної системи з власним, не сприймаючим, а лише позначеним навколишнім світом.

Будь-яка комунікація одночасно повинна комунікувати і про те, що вона є комунікацією для того, щоби могла бути визначена під'єднуюча комунікація і, таким чином, тривав би аутопоезис, вона має бути маркована, ким саме й що саме було повідомлено. Отже, «вона породжує диференції не тільки завдяки одному лише своєму протіканню у вигляді операції, а й завдяки використанню специфічної відмінності» [75, с. 45], а саме, відмінності між інформацією й повідомленням, за допомогою якого вона спостерігає за тим, аби операція відбулася.

З цього розуміння випливають надзвичайно важливі наслідки. Це означає не тільки те, що ідентифікація повідомлення як «дії» є конструктом деякого спостерігача, а саме, системи комунікації, що спостерігає саму себе. Воно означає, насамперед, те, що соціальні системи можуть виникати лише як системи, що спостерігають самих себе.

Так, своїми операціями комунікація обґрунтовує себе саму як єдність диференції інформації, повідомлення й розуміння, не маючи можливості для комунікативного обговорення цієї єдності. Але і «для ретроспективного самоспостереження комунікація використовує розрізнення інформації, повідомлення й розуміння» [155, р. 132], завдяки якому вона здатна визначити чи повинна подальша комунікація реагувати на сумнів в інформації на передбачувані в повідомленні наміри або ж на труднощі розуміння. Жодне самоспостереження, отже, не здатне охопити всю дійсність системи, що здійснює це самоспостереження.

Поняття самоспостереження не припускає, що в одній системі наявна, відповідно, лише одна подібна можливість. Численні комунікації можуть

одночасно практикуватися й одночасно піддаватися самоспостереженню. Те саме відноситься й до спостереження єдності системи в її відмінності від навколишнього світу. За Луманом, соціальна система здатна одночасно або послідовно спостерігати саму себе «поліконтекстуальними», способами. [88]. Отже, з погляду об'єкта не існує ніякого примусу до інтеграції самоспостереження. Система робить те, що вона робить.

Якщо тепер звернутися до третього рівня, на якому слід обговорювати специфіку деякої системи суспільства, то особливу очевидність і особливу значущість тут отримують проблеми різноманіття можливих самоспостережень. Адже суспільство – як всеохоплююча соціальна система – не знає жодної соціальної системи поза своїми границями. Отже, воно взагалі ніяк не може спостерігатися ззовні. Щоправда, «психічні системи здатні спостерігати суспільство ззовні; але, якщо це не обговорюється в комунікації, якщо спостереження практикується не в соціальній системі» [16, с. 54], то воно й не тягне за собою жодних соціальних наслідків. Іншими словами, суспільство «є крайнім випадком поліконтекстуального самоспостереження, крайнім випадком системи, змушеного до поліконтекстуального самоспостереження й не діє водночас подібно до об'єкта, про який можна мати лише одну єдину істинну думку, так що всі інші думки, що відхиляються повинні розглядатися як помилки» [67, с. 92].

Навіть якщо суспільство відрізняє саме себе від свого навколишнього світу, все-таки заздалегідь ще не ясно, яким у такий спосіб виявляється відмінність від навколишнього його світу. І навіть, якщо складаються тексти, тобто описи, які керують та координують спостереження, то це ще не означає, що відповідно існує єдиний справжній опис.

Ми можемо резюмувати, що суспільство не є якоюсь сутністю. Його єдність не може бути виявлено за допомогою зведення до чогось істотного з тим наслідком, що суперечливі тлумачення могли б відхилятися як помилки. Отже, єдність системи суспільства полягає в одному лише відмежуванні від

зовнішнього, вона укладена у формі системи, у диференції, безперервно відтворюється під час операцій.

Луман стверджує, «що лише комунікації, і водночас всі комунікації, вносять вклад в аутопоезис суспільства й завдяки цьому однойменна ознака «всеосяжність»» [75, с. 87], у цьому тезисі укладений глибокий розрив із традицією. Не важлива ні мета, ні добрі умонастрої, ні кооперація й ні суперечка, ні консенсус і ні конфлікти, ні прийняття й ні відхилення запропонованого сенсу. Лише сам «аутопоезис переноситься всіма цими комунікаціями» [145, р. 115]. І, насамперед, звичайно, усіма тими комунікаціями, які повинні зараховуватися до підсистем суспільства. Саме тому такі розрізнення, як господарство й суспільство, право й суспільство, школа й суспільство, збивають, на думку Лумана, з пантелику й не допускаються в його теорії. Вони справляють таке враження, ніби компоненти розрізнення себе взаємно виключають, тоді як насправді господарство, право, школа і т. д. не перебувають поза суспільством і можуть мислитися лише як його втілення.

Вислів Лумана «всі комунікації» означає наступне: «комунікації аутопоезисно впливають у тій мірі, у якій їх відмінність не виробляє жодної різниці. Те, що в суспільстві здійснюються комунікації, не є для суспільства чимось несподіваним, а, отже, не є будь-якою інформацією» [67, с. 101]. З іншого боку, комунікація якраз і являє собою актуалізацію інформації. І у такий спосіб, суспільство виникає зі зв'язку саме тих операцій, які не виробляють жодної різниці, коли вони виробляють відмінності. З операційної закритості випливає залежність системи від її самоорганізації. Власні структури можуть вибудовуватися і змінюватися лише завдяки власним операціям, – наприклад, мова вибудовується лише через комунікацію.

Так, згідно Лумана, усі комунікації виконують подвійну функцію:

1) вони встановлюють історичний стан системи, з якого ця система повинна виходити у своїх наступних операціях. Вони детермінують систему в якості такої, яка у відповідний момент дана саме так, а не інакше.

(2) вони утворюють структури як схеми відбору, що роблять можливим нове розпізнавання й повторення, а отже, згущують тотожності й підтверджують їх у всіх нових ситуаціях, тобто – узагальнюють їх.

Це структуроутворення, яке робить можливим спогад і забування, виявляється можливим зовсім не через зовнішній вплив, і саме тому й говорить про самоорганізацію. Замкнутість, самодетермінація й самоорганізація забезпечують високу ступінь сумісності системи з навколишнім світом; або, точніше, «забезпечують сумісність з навколишніми світами, впорядкованими лише фрагментарно, лише в деяких їх аспектах і не представляють певної упорядкованої єдності» [163, р. 49]. Тому еволюція начебто неминуче призводить до замикання систем, які потім, зі свого боку, знову сприяють виникненню загального порядку, що служить засобом посвідчення операційної закритості й самоорганізації.

Якщо теорію аутопоезисних систем застосовувати щодо суспільства, то результат буде тим самим, хоча він і буде ставитися, звичайно, до іншого способу здійснення операцій, а саме, до комунікації.

Суспільство – це комунікативно закрита система. Воно породжує комунікацію через комунікацію. Його динаміка полягає «у впливі комунікації на комунікації і в цьому сенсі – у трансформації тих чи інших актуальних розрізень і позначень; вона ніколи не виражається в перетвореннях навколишнього світу» [75, с. 122].

Будучи системою комунікації, «суспільство може комунікувати тільки в собі самому, але ніяк не із самим собою й не зі своїм навколишнім світом» [67, с. 102]. Воно породжує свою єдність через здійснення комунікацій у рекурсивному, ретроспективному й передбачає звернення до інших комунікацій.

Відповідно, якщо в основу спостереження їм покладена схема «система й навколишній світ», то суспільство знаходить можливість комунікувати в собі самому, про себе самого або про свій навколишній світ, але ніколи – із самим собою; ніколи – зі своїм навколишнім світом. Адже ні воно саме, ні

його навколишній світ не можуть ще раз втілитися в цьому суспільстві як би подібно до «його партнера, у вигляді адреси для комунікації» [71, с. 48]. Адже суспільство можливо лише як аутопоезисна система. Подібна замкнутість пов'язана зі специфічним способом операцій відтворення системи, а значить, з комунікацією і, отже, не просто з каузальністю. Само собою зрозуміло, що навколишній світ завжди виявляється задіяним і без нього абсолютно нічого не могло б відбутися.

Отже, аутопоезис системи комунікацій суспільства безперервно й необхідно здійснює відтворення саме того розрізнення, яке розділяє референції за напрямками самореференції й інореференції. Аутопоезис може реферувати, так само, і це розрізнення, підводить до його як власного розрізнення «самореференції». У Лумана це виявилось «повторним входом» деякого розрізнення в уже здійснений «повторний вхід» розрізнення системи й навколишнього світу в систему.

Водночас, на операційному рівні дане розрізнення завжди передбачається як операційно незбагненна умова реферування. Тому «всі внутрішні трансформації, будь-яке перероблення інформації, будь-яке перетворення розрізень у розрізнення завжди можуть співвідноситися тільки з комунікативним реферуванням» [145, р. 115]. Ці операції не можуть безпосередньо втручатися в процеси зовнішнього світу. З цієї причини «об'єктами» для системи завжди виступають референції, тобто, ними є не речі, дані в зовнішньому світі, а структурні єдності аутопоезиса системи, що означає – умови продовження комунікації. І так само неймовірно, що система може звернутися до власної єдності. Якщо ж вона це робить, то вона неодмінно актуалізує лише одну сторону того розрізнення, яке робить можливим реферування.

Слідом за Умберто Матураною Луман досліджує «структурні сполучення». Структурні сполучення, за Луманом, обмежують область можливих структур, за допомогою яких система може проводити свій аутопоезис. Вони припускають, що «будь-яка аутопоезисна система оперує

як структурно детермінована система, а отже, вона може вирішувати власні операції лише за допомогою власних структур» [67, с.112]. Отже, структурні сполучення виключають, що реалії навколишнього світу можуть пропорційно власним структурам уточнити те, що відбувається в системі. Тому будь-яка система вже спочатку «пристосована до свого навколишнього світу, проте в рамках даного у такий спосіб ігрового простору вона зберігає всі можливості діяти, не пристосовуючись, – результати чого особливо явно виражаються в екологічних проблемах сучасного суспільства» [74, с. 78].

Структурні сполучення повинні спиратися на реальний базис, який був би незалежним від пов'язаних один з одним аутопоезисних систем. Іншими словами, вони припускають безперервність матерії, з якої не узгоджуються нинішні границі систем, тобто щонайперше, фізично функціонує світ. Далі, вони виявляють високу ступінь стабільності, і саме тому, що вони сумісні з будь-яким аутопоезисним можливим структурним розвитком систем. Але це, зазвичай, означає й те, що заподіяння їм шкоди або їх руйнування повинно мати катастрофічні наслідки, на які ці системи реагувати не здатні, бо будь-яка можливість реакції залежить від попередньої фільтрації через структурні сполучення.

Відповідно до цього поняття, які вже отримали досить комплексне визначення, виникає необхідність розглянути ще один момент: будь-яка комунікація структурно пов'язана зі свідомістю. Луман наполягає на тому, що «без свідомості комунікація є неможливою. Комунікація тотально співвіднесена зі свідомістю – уже хоча б тому, що лише свідомість, а не сама комунікація, може здійснювати чуттєве сприйняття, так що ні усна, ні письмова комунікація не могли б функціонувати, не звертаючись до результатів сприйняття» [88, с. 113]. Крім того, комунікація, щонайменше, у її первісній усній формі, залежить від того, що вже в області сприйняття задіяних систем свідомості може продукуватися взаємооберненість перспектив, а саме, у формі сприйняття стану сприйнятого.

Йдеться про особливе досягнення свідомості, яке робить можливим майже одночасну обробку повідомлення й розуміння, а також може передбачати первинну самокорекцію комунікації, наприклад, завдяки тому, що повідомлення зупиняється, якщо повідомлювач бачить, що адресат комунікації його не слухає. І все-таки, «свідомість не є ні «суб'єктом» комунікації, ні її «носієм» у якомусь іншому сенсі. Воно не привносить у комунікацію жодних операцій» [159, р. 250]. Навпаки, комунікації функціонують лише тому, що між такими різноманітними способами здійснення операцій не повинно проводитися жодних рекурсій, а повинна виникати завдяки структурному сполученню. Тому Луман відмовляється від класичної метафори, де комунікація постає подібно до «перенесення» семантичних змістів з однієї психічної системи, яка ними вже володіє, в іншу.

Якщо комунікації аутопоезисно відтворюються через рекурсії, то вони утворюють емерджентну реальність. «Не людина здатна комунікувати – комунікувати здатна лише комунікація» [67, с. 110]. Подібно до комунікативних систем, і системи свідомості являють собою операційно замкнуті системи, не здатні підтримувати одна з одною ніякого контакту. Не існує ніякої комунікації свідомості зі свідомістю, що не опосередковано соціально, і комунікації між індивідом і суспільством. Будь-яке досить чітке розуміння комунікації виключає такі можливості. Мислити здатна лише свідомість, і лише суспільство може вступати в комунікацію. І в обох випадках ідеться про власні операції деякої операційно замкнутої, структурно детермінованої системи.

Комунікація незмінно вимагає самостереження операцій, що входить до складу операційної необхідності, а саме, можливості розрізнити між інформацією й повідомленням; і, власне, цим розрізненням вона і виділяє деяку область, а саме – інформацію, до якої може приєднуватися пізнання. І тут важливо те, що базова операція не є пізнанням. Але, все-таки,

вона гарантує, що пізнання завжди її супроводжує й може бути структурована.

Розрізнення між повідомленням і інформацією, і співвіднесеність із розумінням розкриває те, що й комунікація – як операція – має протікати, будучи пристосованою до навколишнього світу, але не маючи можливості когнітивно контролювати цю залежність. Ніякий процес комунікації, на думку дослідника, «не здатний крок за кроком контролювати те, чи живі ще її учасники, чи достатньо повітря для передавання звуків або функціонує ще електроніка апаратури» [75, с. 69]. Ефективність такого еволюційного досягнення, як комунікація, була б повністю паралізована подібними вимогами, і в разі потреби їх виконання комунікативні системи взагалі б, навіть, і не виникли. Послідовність комунікативних операцій повинна, іншими словами, припускати, нібито, щодо неї виявляється навколишнім світом, уможлиблює й допускає спосіб її операцій. Тоді все ще повинна зберігатися можливість того, щоби вихід системи з ладу або перешкоди, якщо вони виникають, розглядалися як події й перероблялися б у формі спрямованої на це комунікації.

Лише у такий спосіб комунікація може концентруватися на самій собі, може здійснювати свої операції. Лише вона може «оцифровувати інформацію, яку вона породжує» [67, с. 134], може безперервно перевіряти здатність під'єднання своїх операцій. І, передусім, вона може безперервно перетинати внутрішню границю її власного розрізнення й розглядати повідомлення інформації як інформацію про повідомлене або про що повідомляється або ж, навпаки, зважаючи на інформацію про тип або про мотиви повідомлення робити висновок про якість інформації.

Комунікація не потребує для свого продовження в будь-яких гарантіях відповідності навколишнього світу. Натомість вона використовує пізнання. Адже «навколишній світ не містить ні «інформацій», ні «тем»» [74, с. 122]. Він також не містить і жодних еквівалентів для форм, за допомогою яких функціонує комунікація. Те, що заступає на місце такого роду гарантія

відповідності, є всього лише тимчасовим віднесенням комунікації: вона укладена в тому, що комунікація складається з операцій, які після їх появи негайно ж знову зникають; вона штовхає поперед себе невизначене майбутнє; здатна знову підтверджувати або змінювати все самостворюючі структури; завжди оперує рекурсивно, тобто приєднується до себе самої, але саме тому може також піддавати рефлексії й корекції й себе саму.

З цього аналізу для теорії суспільства впливають дуже значимі наслідки. Суспільство, продовжуючи свої власні операції, має передбачати їх пристосованість до навколишнього світу, яку вона, за Луманом, не в змозі когнітивно контролювати. Пристосованість може розпізнавати перешкоди й робити їх темою подальшої комунікації; проте навіть і в цьому вона знову змушена припускати, що зберігається можливість досягнення однієї комунікації на основі іншої, завдяки чому продовжується відтворення системи. Тут принципово нічого не можна змінити і вибудовування пізнавальних здібностей в області знакових систем або у сфері техніки поширення або в області ретельно відсортованої семантики, яка залишає у своєму розпорядженні для повторного використання те, що довело свою цінність.

Зміст, самореференція, аутопоезисне відтворення й операційна закритість разом із комунікаціями виражаються в тому, що система суспільства вибудовує свою власну структурну комплексність і організовує завдяки цьому власний аутопоезис. У зв'язку з цим часто говорять і про «емерджентні» порядки, бажаючи так само вказати на виникнення феноменів, які не можуть сходити до властивостей їх компонентів, наприклад, до інтенцій дійових осіб. Але «емерджентність» є, імовірно, компонентом деякої розповіді, ніж поняттям, яке могло б використовуватися для пояснення самого феномена емерджентності. Тому уявлення про те, що віддиференціація деякої системи і її віднесення до навколишнього світу є передумовою того, щоби для охорони границь системи вибудовувалася власна системна комплексність.

Гельмут Вільке вважає, що комплексність утворює центральну проблему теорії систем, причому саме таку проблему, розrolення якої в процесах самоорганізації, контролю та управління сучасного суспільства викликає дедалі більше занепокоєння. Якщо система досить жорстко ізолує себе від навколишнього світу, якщо вона відмовляється від того, щоби розвивати власні відповідності з якомога більшою кількістю станами навколишнього світу, то тільки тоді вона набуває здатності відрізнити себе від навколишнього світу завдяки своїй внутрішній впорядкованості в сполученні елементів. Лише здійснюване на цій базі виробництво власних елементів власними елементами й може призводити до вибудовування власної комплексності. Це означає, у якому обсязі це відбувається, де цей розвиток зупиняється й наскільки життєздатними у висококомплексному навколишньому світі виявляються також і відносно прості системи.

2.4. Взаємозв'язок комунікації й дії в теорії соціальних систем

Аналіз самореферентного створення системи змушує Лумана до перегляду поширеного уявлення про те, що соціальна система складається якщо не з осіб, то хоча б із дій. Якщо виходити з потенціалу теорії самореферентних систем і проблем комплексності, то багато що свідчить про те, щоби відношенню обмеження просто піддати обгортанню.

Соціальність не є особливим випадком дії, а дія конститується в соціальних системах через комунікацію й атрибуцію як редукція комплексності, як необхідне самоспрощення системи. Мається на увазі, що самореференція на рівні базальних процесів можлива лише в такому разі, якщо існують щонайменше два процесори, які переробляють інформацію, які можуть ставитися один до одного й до самих себе. Отже, самореференція передбачає «дискретну інфраструктуру» [73, с. 192].

Пристроями, необхідними для цього, не можуть бути ні елементи, ні підсистеми соціальної системи, оскільки і елементи, і підсистеми виробляються лише з їх допомогою. Системи складаються, швидше, лише «з

виборчих погоджень, що створюють взаємодію цих процесорів; а структура таких систем є лише функцією робити ймовірним безперервну зміну й нове створення таких погоджень» [71, с. 52]. На переконання Лумана, поняття дії не може виступати тією базовою операцією, до якої може бути скорочена соціальна реальність і з якої вона може бути знову побудована. Такою операцією й основним елементом є тільки комунікація.

Луман вважає, що «комунікація або дія є граничним елементом, основним вибором, рішучим визначальним стилем заснованої на ньому теорії» [74, с. 136]. Насамперед, комунікація й дія насправді не можуть бути відірвані одна від одної й утворюють відношення, яке можна розуміти як редукцію своєї комплексності.

Елементарний процес, що конструює соціальне як особливу реальність, є процес комунікації. Однак щоби бути здатним до саморегуляції, цей процес повинен зводитися до дій, розкладатися на них. Тому «соціальні системи створюються не з дій, які нібито виробляють органічно-психічну конституцію людини й існують самі по собі» [73, с. 194]; вони розкладаються на дії й завдяки цьому набувають підстави для приєднання подальших кроків комунікації. Тому передумовою всього подальшого виступає прояснення поняття комунікації. Зазвичай тут користуються метафорою «перенесення» й що комунікація переносить повідомлення або інформацію від відправника до одержувача.

Луман намагається замінити вираз «метафора перенесення». Дана метафора вселяє, ніби відправник передає те, що отримує адресат. Це невірно хоча б тому, що «відправник нічого не віддає в тому сенсі, що сам втрачав би. Усі метафори володіння, віддачі і придбання, весь предметний метафоризм не підходить для розуміння комунікації» [68, с.95].

Якщо виходити з поняття сенсу, то, передусім стає зрозумілим, що комунікація завжди є виборчою подією. Сенс не залишає іншого вибору, ніж робити вибір. Комунікація є здійсненням відбору. Відбір, котрий прагне до актуалізації в комунікації, конституює свій власний горизонт; він уже

конститує те, що позначає як відбір, а саме як інформацію. Те, що інформація повідомляє, не тільки відбирається, вона сама вже є вибір і в силу цього повідомляється. Тому комунікація повинна розумітися «не як дволанковий, а як триланковий процес відбору» [74, с.196].

Всякий раз ідеться не тільки про відправлення й отримання при детальному відборі; у набагато більшому ступені вибірковість інформації сама є моментом комунікативного процесу, тому що лише з її урахуванням можна активізувати детальний відбір.

Без цієї вибірковості інформації не відбувся би будь-який комунікативний процес. Луман позначає «адресата Ego, а які повідомляють – Alter» [68, с. 97].

Уже відмінність інформації й поведінки з передачі повідомлення відкриває широкі можливості аналізу. Оскільки і те й інше вимагає смислових тлумачень, комунікант Alter відчуває роздвоєння. Для його саморозуміння дано дві можливості приєднання, які не можна узгодити одна з одною. Відносно інформації Alter повинен зрозуміти себе як частину смислового світу, де інформація буває вірною або невірною і значущою, служить виправданням повідомлення, може бути зрозумілою. Її повідомлювач повинен визнавати за собою свободу робити це чи ні. Він повинен зрозуміти себе як частину осяжного світового знання, тому що інформація вказує назад на нього.

Ego розуміє поведінку Alter як комунікацію і внаслідок цього вимагає від нього тримати цю дистанцію. Йдеться, звичайно, не про питання, хто перший приходить до ідеї розглянути дану ситуацію – Ego або Alter. Вирішальним є те, «що лише соціальність тлумачення ситуації створює цю апорію» [65, с. 79]. Це пояснює також, що тільки велика віддиференціація комунікативної системи суспільства породжує усвідомлення цієї апорії і відповідні зусилля в культурній семантиці. Це міркування також показує, що в комунікації мова ніколи не йде про подію з двома точками відбору – ні в

сенсі метафори перенесення як передачі і прийому, ні в сенсі відмінності інформації й поведінки з передачі повідомлення.

Комунікація здійснюється лише в тому разі, якщо ця остання відмінність спостерігається, вимагається, розуміється й лежить в основі вибору, що приєдналася до поведінки. Водночас розуміння включає в себе в якості нормальної більш-менш чималої розбіжності. Отже, комунікація розглядається «надалі як трьохланкова єдність» [74, с. 198].

Луман виходить із того, що для здійснення комунікації як емерджентної події повинні бути синтезовані три відбори. Перший – вибірковість самої інформації, другий – відбір її повідомлення, третій – очікування успіху, очікування прийняття в результаті відбору. Це спрямовує увагу не на умови емерджентної єдності, а на питання відносного домінування трьох функцій і домінування однієї з них. Его в змозі відрізнити поведінку передачі повідомлення від того, що воно повідомляє. Якщо «Alter, зі свого боку, знає, що за ним спостерігають, то він може сам переймати цю відмінність інформації й поведінки з передачі повідомлення й засвоювати його, використовувати й застосовувати для управління комунікативним процесом» [167, р. 152].

Розуміння для Лумана є необхідним моментом здійснення комунікації, має важливе значення для її розуміння загалом, а саме: це означає, що комунікація «можлива лише як самореферентний процес» [113, с. 182].

Якщо за однією комунікативною дією слідує інша, то завжди одночасно перевіряється, чи була зрозуміла попередня комунікація. Хоч якою була несподівана приєднуюча комунікація, вона також використовується для того, щоби продемонструвати і простежити, що вона заснована на розумінні попередньої комунікації. Перевірка може дати негативний результат, і в такому разі вона часто дає привід до рефлексивної комунікації про комунікацію. Однак, щоби забезпечити її, перевірка розуміння повинна завжди супроводжувати комунікацію, так що частина уваги весь час відводиться контролю розуміння. У кожному разі «кожна

окрема комунікація рекурсивно забезпечена можливостями зв'язку з приєднуючими, подальшими комунікаціями й контролем розуміння, інакше б її зовсім не було» [68, с. 39]. Вона є елементом лише як елемент процесу.

З припущення про те, що комунікація є базально-самореферентним процесом, який координує в кожному зі своїх елементів три різні відбори, з погляду теорії систем слідує, що для комунікації не можливо будь-якого відповідного кореляту в навколишньому світі. Єдності комунікації нічого не відповідає в навколишньому світі. Тому комунікація діє «необхідним віддифференційованим чином, і чисте розуміння комплексності навколишнього світу стає проблемою комунікації, що поглинає надзвичайно багато часу» [74, с. 201]. Зрозуміло, будь-яка комунікація як споживання енергії та інформація залишається залежною від навколишнього світу, і так само мало можна заперечити те, що будь-яка комунікація за допомогою смислових вказівок прямо або побічно відсилає до навколишнього світу системи.

Якщо комунікацію розуміють як синтез трьох відборів, як єдність інформації, повідомлення й розуміння, то вона реалізується тоді, коли здійснюється розуміння, і в тій мірі, у якій воно здійснюється. Дедалі більше відбувається «поза» єдністю елементарної комунікації. Це особливо справедливо для четвертого виду відбору: для прийняття або відхилення повідомленої редукації сенсу. У разі адресата комунікація розуміння сенсу її відбору слід відрізнити від прийняття або відхилення того чи іншого вибору як передумови своєї поведінки.

Це розрізнення має істотне теоретичне значення. Якщо ми говоримо, що комунікація має на меті і викликає зміни стану адресата, то маємо на увазі лише розуміння її змісту. Розуміння є тим третім відбором, який завершує акт комунікації. Луман наводить приклад, «інформація про те, що тютюн, алкоголь, масло й морожене м'ясо шкодять здоров'ю, діє залежно від того, довіряють їй чи ні» [74, с. 94]. У поточний момент цю інформацію вже

неможливо ігнорувати, а можна лише довіряти їй чи ні. Тому прийняття або відхилення, а також подальша реакція не входять у поняття комунікації.

Комунікація, однак, розширює можливості. Вона провокує можливість відхилення. «Будь-яке вимовлене слово ініціює протилежний смисл» [73, с. 205], саме протилежний смисл, якого без сказаного слова взагалі не могло б бути. Отже, визначення завжди сприяє й супротиву, що можна знати і врахувати, перш ніж зважитися на комунікацію. Однак прийняття і відхилення необхідного і зрозумілого вибору не є частиною комунікативної події; це – акти приєднання. У самій комунікації протилежний смисл є лише латентним, лише як відсутнє присутнє. Єдність окремої комунікації є в динамічному відношенні не що інше, як здатність приєднання. Воно повинно бути й залишатися «єдністю заради здатності знову стати відмінністю в іншій формі, а саме різницею прийняття і відхилення» [145, р. 117]. І питання про те, чи приймає будь-хто повідомлену інформацію як передумову власної поведінки, виникає лише у відношенні подальшої події. Це – такі відбори, за допомогою яких комунікація впливає на свій навколишній світ і / або повертається до себе самої.

За Луманом, рефлексивними є процеси, які застосовуються й до самих себе. У разі комунікації це означає, що можна комунікувати про комунікацію. У комунікації можна тематизувати перебіг комунікації, можна питати й пояснювати, як передбачалося щось, можна просити про комунікацію, відхиляти її, встановлювати комунікативні зв'язки і т. п. Тут також у будь-якому разі в основі закладено відмінність інформації та повідомлення, «єдине лише в разі рефлексивної комунікації – сама комунікація розглядається як інформація і стає предметом повідомлення» [74, с. 211]. Це навряд чи можливо без мови, оскільки сприйняте просто як комунікація визначено недостатньо для подальшої комунікативної обробки. Хай там що не було, і тут рефлексивність процесу передбачає певну віддиференціацію і функціональну специфікацію. Лише мова забезпечує

рефлексивність у сенсі завжди доступної можливості, уже не дивує своєю здатністю віднести комунікативний процес назад до себе.

У такому разі рефлексивність може служити тому, щоби компенсувати ризик вищою комплексністю й більш жорсткою вибірковістю. Можна наважитися на несподівані, незвичні повідомлення, можна виражатися, можна комунікувати з абсолютно незнайомими, якщо в разі сумнівів або труднощів взаєморозуміння є можливість перепитати.

Комунікація є координованою вибірковістю. Вона здійснюється лише, «якщо Ego визначає свій власний стан на основі повідомленої інформації» [88, с. 112]. Комунікація є у тому разі, якщо Ego вважає інформацію неправильною, не хоче виконувати побажання, що міститься в ній, не хоче слідувати нормам, на які вона вказує в даному випадку. Те, що «Ego повинно розрізняти інформацію й повідомлення, робить його здатним до критики, і в разі потреби – до неприйняття» [136, р. 17]. Це нічого не змінює в тому, що комунікація відбулася. Неприйняття також є визначенням свого стану на основі комунікації.

З огляду на це, ми можемо визначити елементарну подію комунікації як мінімальну єдність, яку ще можна заперечувати. Це мислиться не логічно, а комунікативно-практично. Кожна фраза, кожна вимога відкривають багато можливостей заперечення: не те, так це; не так; не зараз, і т. п. Ці можливості залишаються відкритими як смислові вказівки доти, поки Ego не реагує. Лише реакція завершує комунікацію, і лише по ній можна судити, що здійснюється як єдність. Саме тому комунікацію можна розуміти як дію; причому й тоді, коли задають питання про останню, надалі нерозкладну єдність.

Тут як умова можливості, знову діє особлива, функціонально-специфічна відмінність, згідно з Лумана, а саме «відмінність тем і виступів» [74, с. 213]. Комунікативні зв'язки повинні впорядковуватися темами, до яких можуть відноситися виступи. Теми живуть довше виступів, вони об'єднують різні виступи в тривалий або не тривалий смисловий зв'язок.

Одні теми можна обговорювати вічно, інші – майже нескінченно. Теми регулюють, хто й що може говорити. У темах розрізняють виступи й тих, хто виступає. Так, до вимог комунікації, як аналізує Луман, заради «товариськості» відноситься вибір тем, за якими всі можуть щось сказати, – «такі теми, які не зачіпають будь-чиєї індивідуальності й водночас кожному дають змогу зробити індивідуальний виступ, за яким його можна впізнати» [74, с. 213].

Комунікація не може розумітися як дія, а комунікативний процес – як ланцюжок дій. Комунікація включає у свою єдність більше виборчих подій, ніж акт повідомлення. Тому комунікативний процес не можна зрозуміти повністю, якщо «бачити в ньому не більше ніж повідомлення, одне з яких спричиняє інші» [7, с. 45]. У комунікацію завжди входить і вибірковість повідомлення, інформації, і вибірковість розуміння. Саме ті відмінності, які забезпечують цю єдність, становлять сутність комунікації.

До того ж у соціальних системах, що утворюються за допомогою комунікації, для розкладання елементів є лише комунікація. Можна аналізувати висловлювання, простежувати їх у часових, предметних і соціальних смислових відносинах, можна утворювати все менші смислові єдності в деталях, аж до нескінченної глибини внутрішнього горизонту – проте все це завжди лише за допомогою комунікації, отже, з великою витратою часу й соціально претензійним чином.

У розпорядженні соціальної системи немає іншого способу розкладання, «вона не може використовувати ні хімічні, ні нейрофізіологічні, ні ментальні процеси» [151, р. 170]. Інакше кажучи, конститутивний рівень комунікації не може не використовуватися, він є в розпорядженні для розкладання, що триває в міру потреби все далі, але не може відмовитися від форми створення своєї єдності – поєднання інформації, повідомлення й розуміння, але не завершити у такий спосіб своїх операцій.

Звідси випливає також, що соціальні системи, які утворюються за допомогою комунікації як комунікативні системи, регулюють, у якому

напрямку й наскільки далеко може зайти комунікація, не стаючи водночас набридлою. Отже, існує «власний горизонт комунікації, що сприяє просуванню вперед, але ніколи не досяжний і в кінцевому підсумку гальмує комунікацію, якщо вона заходить занадто далеко» [153, р. 410].

Найважливішим наслідком даного аналізу є те, що комунікація не може бути спостережена безпосередньо, а може бути лише розкритою. Тому, щоби бути доступною спостереженню, або спостерігати себе, комунікативна система повинна бути позначена як система дії.

Крім того, комунікація, якщо тут уже «не проглядається дія, є симетричним відношенням декількох відборів, що теж приховано метафорою перенесення» [145, р. 117]. Комунікація є симетричною, оскільки кожен відбір може управляти іншими. Осередком і центром тяжіння можна вважати те, що може бути зрозуміле; тоді, передусім, знову важливі нові інформації, а потім незабаром виникає потреба повідомлення як такого. Отже, не існує раз і назавжди встановленого напрямку посилення відбору.

Відносини є зворотними і, звідси, мають надзвичайно високу здатність до пристосування. Лише через вбудовування розуміння дії в комунікативну подію комунікація асиметризується, лише «завдяки цьому вона набуває спрямованості від відправника до адресата повідомлення» [74, с. 164], яка може обертатися лише внаслідок того, що адресат так само починає щось повідомляти і, у такий спосіб, діяти.

Відповідно до розрізнення інформації та повідомлення дія соціально конститується у двох різних контекстах: або як інформація, або як дія з передачі повідомлення. Луман вказує на те, що «існує цілком і повністю не комунікативна дія, через яку комунікація лише інформує про себе» [73, с. 226]. Однак і її соціальна значущість опосередковується комунікацією.

Комунікативні системи самі вирішують, комунікувати про дії або про щось інше; проте вони повинні розуміти саме повідомлення як дію, і лише в цьому сенсі дія стає необхідним компонентом саморепродукції системи від

одного моменту часу до іншого. Лише завдяки дії комунікація фіксується як проста подія в даний момент часу.

Отже, на базі основної події комунікації й за допомогою її оперативних засобів «соціальна система конституюється як система дії» [68, с. 60]. Вона готує в собі власний опис для управління подальшим перебігом процесів, репродукцією системи. З метою самоспостереження й самоопису симетрія комунікації піддається асиметризації, її відкрита збудженість редукується відповідальністю за наслідки. І в цьому скороченому, спрощеному, тому більш зрозумілим, самоописання в якості останнього елемента виступає дія, а не комунікація.

Луман стверджує, що окрему дію, можна встановити лише на основі соціального описання. Це не означає, що «дія можлива лише в соціальних ситуаціях; проте в окремих випадках дія виділяється з потоку поведінки, лише якщо нагадує про соціальний опис» [71, с. 50]. Тільки так дія знаходить свою єдність, свій початок і кінець, незважаючи на те, що аутопоезис життя, свідомості та соціальної комунікації триває. Іншими словами, єдність може виявлятися лише в системі. Воно впливає з можливостей відгалуження інших дій.

Уже в цьому можна углядіти, що будь-яке встановлення дії вимагає спрощення, редукції комплексності. Таке ж становище речей, на думку Лумана, виявляється в соціальному вимірі. Якщо «комунікація постає як дія з передавання повідомлення, то вона в даний момент однакова для всіх учасників» [115, с. 52]. Тому соціальна ситуація синхронізується. Сам дієвець також втягується в цю синхронізацію; наприклад, він не може більше заперечувати, що сказав саме те, що сказав. У даний момент усі мають справу з тим самим об'єктом, і це означає множину можливостей приєднання в наступний момент. Закінчення відкриває ситуацію, «визначення знову створює невизначеність» [1, с. 47]. Однак справа не доходить ні до протиріччя, ні до блокування, тому що подія упорядковано асиметрично як послідовність і переживається як таке.

За Луманом, існує дві підстави для віднесення самоопису соціальної системи до дій. Перша – дії легше помічати й розглядати, ніж комунікації. Єдність дії не тільки здійснюється через «розуміння іншого, але й не залежить від того, що спостерігач може сприймати відмінність інформації й поведінки» [4, с. 56]; він повинен лише вміти користуватися правилами віднесення, загальноприйнятими в певних соціальних системах.

Безсумнівно, що й дії, щоби використовуватися в соціальній системі, повинні знайти вхід у комунікативні процеси – як повідомлення або як інформації. Будь-який самоопис, всяке самоспостереження соціальної системи, зі свого боку, знову є комунікацією, і що є можливим лише так. Спрощення полягає в тому, що «в якості місць зв'язування для співвіднесення служать лише дії, а не цілі комунікативні події» [5, с. 78]. У такий спосіб, можна обмежитися абстракцією, якщо йдеться про комунікації щодо дії або про просте приєднання дії, і водночас можна значною мірою не враховувати комплексності цілої комунікативної події. Розвантаження полягає, насамперед, у тому, що не потрібно перевіряти, якої інформації стосується повідомлення і хто його зрозумів.

Зазвичай ми мислимо комунікацію вже завжди як дію й на цій підставі можемо уявляти собі ланцюжок комунікацій як ланцюжка дій. Однак реальність комунікативної події, за Луманом, набагато складніша – вона передбачає використання подвійної контингентної Ego і Alter з обох боків. На деякий час повиснувши в повітрі, «комунікація може вимагати додаткових питань багатозначним мовчанням, нерішучістю» [155, р. 131], перш ніж закінчиться розумінням або, незважаючи на представленість повідомлення дією, вона може зазнати невдач як комунікація.

На противагу цьому орієнтація полегшується, якщо послідовності дій можна уявити собі як ланцюжок фактів, у яких одна дія сприяє іншій, коли їх можна чітко зафіксувати. У той час як комунікації зберігають оборотність у часі, наприклад, можна не порозумітися в розумінні, відхилити його,

намагатися скорегувати повідомлення – дії позначають незворотність часу і, хронологічно впорядковані відносно одна до одної.

Лише за допомогою такої пунктуалізації й асиметризації може утворитися аутопоезисна соціальна система. Лише так проблема здатності приєднання набуває зримих обрисів. У такий спосіб випередження й повернення комунікації у виборі зрозумілих повідомлень повинні, незважаючи на те що вони, як передбачається, охоплюють час, ставитися до моменту часу – до того моменту, у якому діє повідомлювач. Отже, можна сказати, що соціальна система конституюється як система дії, але водночас вона повинна припускати її комунікативний контекст; отже «і дія, і комунікація необхідні, обидві вони повинні постійно взаємодіяти, щоби забезпечувати репродукцію з елементів репродукції» [74, с. 231].

Відповідно аутопоезисна репродукція не означає, що певна дія буде повторена у відповідних випадках. Повторюваність повинна бути додатково забезпечена створенням структури. Відтворення означає лише «виробництво з виробленого; а в разі аутопоезисної системи воно означає, що система якраз не завершується, а триває за допомогою актуальної активності» [88, с. 112]. Однак це продовження закладено в тому, що дії мають комунікативну цінність.

Луман робить наступний крок, зв'язавши уявлення про співвідношення комунікації й дії з проблемою самоспостереження й самоопису. Уже на рівні загальної теорії систем можна конституювати, що будь-яка комплексність обмежується завдяки структурованому самоспрощенню. Соціальні системи, область наших об'єктів, у будь-якому разі «потребують самоопису й розвивають його тим, що редукують співвідносні події до дій, хоча їх власна дійсність набагато багатша» [71, с. 45]. Самоспостереження є, насамперед, моментом у процесі власної переробки інформації. Воно сприяє самоопису, фіксуючи те, про що комунікує система, комунікуючи себе саму. Самоспостереження сприяє самоопису і, може, навіть викликати рефлексію в

сенсі тематизації ідентичності, що дає в якості єдності для співвіднесення область, що спостерігає себе саму.

До важливих досягнень комунікації Луман відносить забезпечення чутливості системи до випадковостей, до обурень, до «шумів» будь-якого роду. За допомогою комунікації можна робити зрозумілим несподіване, небажане, розчароване. Водночас «зрозуміле» не означає, що можна зрозуміти підстави і змінені обставини. Комунікація робить це не безумовно.

У такому разі Луман пропонує розрізняти «чи виникають перешкоди в самому комунікативному процесі, наприклад, як друкарські помилки або їх слід шукати в темах комунікації й у виступах, так що їх не можна скорегувати просто технічно, а необхідно встановлювати їх основи» [74, с. 225]. Завдяки комунікації система створює й підвищує свою чутливість і, отже, за допомогою постійної чутливості і драгівливості піддається дії еволюції. У такий спосіб, Луман на питання, з чого складаються соціальні системи, дає подвійну відповідь: «з комунікацій і з їх віднесення в якості дій. Жоден із цих моментів не був би здатний до еволюції без іншого» [68, с. 237]. Сама постановка питання не націлена на сукупність того, що необхідно для виникнення й підтримки соціальних систем.

Луман стверджує, що «комунікація є елементарною єдністю самоконституції, дія є елементарною єдністю самоспостереження й самоопису соціальних систем» [167, р. 155]. Різниця комунікації в повному сенсі синтезу відборів і відносно дії сприяє виборчій організації супутньої самореференції; а саме в тому сенсі, що комунікацію можна використовувати лише рефлексивно, наприклад, оскаржувати, перепитувати, заперечувати, якщо можна визначити хто діяв комунікативно.

Необхідність розрізняти дію й комунікацію також отримує в понятті взаємопроникнення додаткових смислових конотацій. Дія вимагає віднесеності до індивіда як момент свого конституювання. Отже, воно виникає за принципом поділу. Комунікація ж, навпаки, здійснюється через збіг трьох різних відборів. Збіг не може відбуватися іноді, випадково, а має

регулярно відтворюватися й очікуватися. Для цього в разі достатнього підтвердження виникає власна система – соціальна система, яка, однак, має включати в себе здатність до виробництва відбору.

З вищезазначеного, можна зробити висновок, що поняття дії описує, насамперед, комунікативні ситуації, у яких подальша реакція операцій, що приєднуються, у відповідь на інформаційний зміст комунікативних повідомлень досить передбачувані й очікувані, так що можуть відбуватися без мовної комунікації. Поняття дії, на думку Лумана, відкриває цілий ряд плідних спрощень, пов'язаних зі структурними аспектами цих взаємодій, – «мотивація», «інтерес», «мета» і т. д. Воно вносить асиметрію відносини «суб'єкт-об'єкт» у процеси взаємодії й дає змогу суб'єктам взаємодії легше орієнтуватися стосовно один на одного.

З метою самоспостереження й самоопису симетрія комунікації асиметризується, її відкрита збудливість скорочена до відповідальності за наслідки. І цей скорочений, спрощений і тому легко зрозумілий самоопис служить для дії, а не для комунікації, основним елементом.

Комунікація не може бути витлумачена як дія або ланцюжок дій. Дія – скорочений концепт комунікації. Саме тому поняття дії в багатьох випадках зручніше для аналізу комунікативних процесів. Комунікацію можна безпосередньо спостерігати, її можна тільки замкнути. Щоби спостерігатися або спостерігати себе, комунікативна система повинна бути розмічена як система дії. Дія є й комунікативною, і не комунікативною, тобто такою, за допомогою якої система інформує себе. У цьому разі вона виступає й соціально конструюється не як повідомлення, а як інформація.

Завдяки тому, що комунікація описує себе як систему дії, виникає можливість визначити відмінність системи й довкілля йунаслідок через редукцію комплексності підвищити її доступність.

Висновки до другого розділу.

Поняття форми отримує подальше теоретичне оформлення завдяки розрізнення медіума і форми. Медіум, тобто субстрат, передбачає безліч елементів, які вільно поєднуються. Форма, навпаки, являє собою строго певне поєднання цих елементів. Медіум володіє більш високим ступенем комплексності, а у формі здійснюється редукція комплексності: медіум складається з вільно пов'язаних елементів, форма ж, навпаки, жорстко сполучає їх. Медіум і форма, позначаючи єдність відмінності, особливо добре підходять для опису подій і структури психічних і соціальних систем, у яких медіумом виступає сенс.

Луман звертає увагу на те, що за допомогою розвитку телекомунікацій часові та просторові обмеження комунікації в перспективі здатні наближатися до нуля. Телефон – телефакс – електронні медіа – комп'ютерні комунікативні технології – мобільна телекомунікація – позначають важливі віхи в розвитку інформаційно-комунікативних технологій. Подібно книзі, телекомунікаційні засоби дозволяють розводити повідомлення і прийом інформації, що відкриває різні часові та просторові комбінації для комунікації.

Засоби комунікації не комунікують самі, вони представляють тільки медіум для комунікації як форми. Засоби комунікації облутують соціальний світ новими видами комплексності, у межах яких комунікація знаходить усе нові втілення й нові способи аутопоезисного процесування.

У разі символічно генералізованих медіа мова йде про завоювання для суспільства «нового ґрунту», який до цього неможливо було використовувати. Іншими словами, мова йде про те, щоби вибудувати механізм заохочення на прийняття таких комунікацій, ймовірність прийняття яких у силу природних умов вкрай мала. Природне – неймовірно. Це не завжди так: існують функціональні системи, де проблема неймовірності комунікації не виникає, і тому там немає місця для символічно

генералізованих медіа комунікації. Такими областями є, наприклад, медицина, виховання, виробництво.

Саме поширення інформації та розвиток відповідних медіа вперше веде до появи нерозв'язних комунікативних проблем: адже «більшу кількість інформації звичайно означає меншу ймовірність прийняття комунікації». Як у логіці, так і в ході історії символічно генералізовані медіа комунікації виникають і віддиференційовуються за еволюцією медіа поширення інформації, оскільки перші являють собою не що інше, як успішні способи вирішення тих комунікативних проблем, які породжують другі. Луман виокремлює наступні символічно генералізовані медіа комунікації: істина, цінності, власність/гроші, мистецтво, кохання, влада/право. Усі вони функціонально еквівалентні, оскільки служать для одного й того ж – безупинного створення шансу для надзвичайно неймовірної комбінації селекції й мотивації. Їх відмінності між собою тому не можуть бути пояснені відмінностями їх функцій у соціальній комунікації.

Особистість постає як виконавець системних функцій і водночас джерело їхнього удосконалення, що яскраво демонструє феномен мови. Вона є основоположним медіумом комунікації за Луманом, що гарантує регулярний, саморозгортальний, довготривалий аутопоезис суспільства. На базі мови комунікація створює засоби символічної генералізації, що відкривають перед нею нові можливості еволюції. Вони дозволяють не тільки більш інтенсивно поширювати комунікацію, а й наділяти її примусовістю і гарантувати її продовження. Саме це дає відповідь на питання, чому комунікація, хоча і неймовірна, але необхідна. Влада, гроші, любов, істина – засоби комунікації, які створили суспільство і скріпили його. Але водночас – це цінності, які мотивують особистість до комунікації і саме як цінності вони можуть зазнавати впливу особистостей.

Символічно генералізовані медіа комунікації, або медіа успіху, дозволяють комунікативні труднощі тим, що кондиціонують селекції й, у такий спосіб, мотивують до прийняття або відхилення комунікації, тобто, з

погляду спостерігача, вибудовують причинно-наслідкові зв'язки. Але спостерігач у соціальній системі завжди «подвійна випадковість»: спостерігач і учасник, Ego і Alter. Як учасник соціальної комунікації, спостерігач зобов'язаний мати на увазі те, що його селекції доведеться мати справу з чужими селекції. Він підлаштовує свої селекції під чужі, і в цьому сенсі комунікація завжди протікає від alter до ego. Якщо мати на увазі, що комунікація є або інформацію, або повідомлення, то виникає рівно 4 можливих випадки, або констеляції, приписування.

Аутопоезисні системи Луман визначає як системи, здатні в мережі своїх елементів породжувати ці елементи і власні структури. Елементи системи, з яких складаються аутопоезисні системи, не існує незалежно. Вони пов'язані одна з одною, вступають у єдине ціле й породжуються системою завдяки тому, що визнаються як відмінності, як інформації. Тому вони є одиницями застосування для виробництва наступних одиниць застосування, для яких у навколишньому світі системи не існує ніякого відповідності. Отже, аутопоезис – це виробництво системи за допомогою самої системи.

Самовідтворення системи через комунікацію чітко відмежовує систему від її зовнішнього світу. Це означає, що в суспільстві відбувається відтворення комунікацій із комунікацій. На відміну від традиційної концепції суспільства й комунікації (представлених, наприклад, Ю. Габермасом та його послідовниками), Луман стверджує, що ніяка конкретна людина не є необхідною для суспільства. Його твердження ґрунтується на розрізненні суспільства й навколишнього світу, з огляду якого, на думку Лумана, людина – як свідома істота – слід віднести або до системи, або до навколишнього світу (розділити його на частини емпірично неможливо).

Комунікація стає базисною структурою суспільства, причому відношення «комунікація – суспільство» набуває циркулярного характеру: суспільство неможливе поза комунікацією, а комунікація неможлива поза суспільством. Її справжній сенс – у створенні диференціації, до яких у ході подальшого процесу можуть приєднуватися інші комунікації, потім

стабілізуються завдяки створенню, якраз цими комунікаціями системних границь.

Сенс, згідно з Луманом, має три виміри: предметне, тимчасове й соціальне. Щодо цих трьох вимірів сенс є посередкованим. Соціальна складова включає встановлення відносин з іншими системами «дія» і рефлексію на саму себе «переживання». Дія є соціальною дією у всіх тих випадках, коли при визначенні його змісту враховується соціальний вимір.

Однак, дія є загальною дією лише тоді, коли воно має на меті та / або відбувається як комунікація, оскільки воно лише тоді впливає на соціальну систему суспільства. Соціальні системи складаються з комунікацій і конституюються через їх зміст, але вони повинні вважати себе дією, щоби мати можливість спостерігати за собою. Отже, суспільні системи-це, насамперед, комунікативні системи, проте вони включають у «селективний синтез» комунікації інтерпретацію комунікації як дії й у такий спосіб описують самі себе як системи дій.

Системи комунікації також вільні від суб'єкта, оскільки поведінку в ситуації двох сторін визначити неможливо; виникає невизначена консолідована реальність. Отже, на питання, з чого складаються соціальні системи, ми даємо подвійну відповідь: з комунікацій і з їх віднесення в якості дій. Жоден із цих моментів не був би здатний до еволюції без іншого.

У такому разі в цю теорію може й повинно бути знову вбудовано відмінність конституювання і спостереження. Це зроблено за допомогою розрізнення комунікації й дії. Комунікація є елементарною єдністю самоконституції, дія є елементарною єдністю самоспостереження й самоопису соціальних систем. Обидва є висококомплексними обставинами, які використовуються як єдність і скорочуються до формату, необхідного для цього. Різниця комунікації в повному сенсі синтезу відборів і відносної дії сприяє виборчої організації супутньої самореференції; а саме в тому сенсі, що комунікацію можна використовувати лише рефлексивно, якщо можна визначити, хто діяв комунікативно.

Розділ 3.

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ ПАРАДИГМИ ЯК ОСНОВИ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

3.1. Критика системних засад соціальної комунікації в теорії комунікативної дії Юргена Габермаса

В історію соціальної науки Юрген Габермас увійшов як засновник нормативістського підходу в комунікації, що досліджує умови та норми спілкування, але не сам процес передачі повідомлень. Втім, у центрі уваги філософа – не комунікація, а комунікативна дія, тобто теорія соціальної дії, збагачена комунікативним підходом.

Соціальні зміни, про які він пише, пов'язані з розширенням ареалу комунікативної раціональності, а не власне комунікації. Тому в побудовах Габермаса годі й шукати, подібно до того, як це у Н. Лумана, уявлення про комунікацію як про сутність суспільства, винятковому елементі соціального життя. Для цього він занадто серйозно приймає і визнає цінність основних концепцій теорії суспільства ХХ століття й не прагне ставити власну теорію на їх місце, а бажає лише «добудувати» їх у руслі власного підходу. Концепції Лумана й Габермаса спочатку протиставляються одна одній, так як дані концепції визначають два основних напрями в дослідженні комунікації: комунікація як феномен мови та комунікація як система. Так, Габермас звертається «не до аналізу мовних структур, а досліджує реальне втілення мови в мовленні, вважаючи, що досліджувати мовні форми можливо тільки за допомогою комунікації, оскільки саме в мові закладені ті механізми розуміння й дії, які вважають мову в якості символічного засобу людського спілкування» [39, с. 123].

Це означає те, що в процесі соціалізації, яка реалізується в комунікативному просторі, суб'єкти осягають способи досягнення взаєморозуміння. Комунікації, як і мові, властиві механізми, що зумовлюють процес взаєморозуміння.

Ці механізми людина осягає неусвідомлено і вони передують будь-якому процесу комунікації. Габермас розкриває різні аспекти сучасної комунікації: змістовний і функціональний. Як феномен мови комунікація є способом реалізації комунікативного потенціалу мови, але функціонування комунікації визначається зовнішніми щодо мови системними механізмами, які «існують у тісному взаємозв'язку з процесами, що відбуваються в суспільстві» [40, с. 11]. Виникає цілком слушне запитання: наскільки об'єктивним для сучасних процесів модернізації є подібний принцип поділу аспектів комунікації.

На думку М. І. Бойченка Габермас проходить «свій власний шлях до визнання комунікації: «Між надсвітовою позицією трансцендентального Я та внутрішньо світовою позицією емпіричного Я неможливе будь-яке опосередкування. Така альтернатива відпадає, як тільки набуває значущості мовно створювана інтерсуб'єктивність»» [30 с. 13]. Інтерсуб'єктивність в даному випадку для Габермаса пов'язана з комунікацією «не як останньою соціальною реальністю, але як проміжною ланкою до спеціальної дії, яка творить комунікацію – комунікативної дії. Можливо тому Габермас замість терміну «комунікація» часто-густо вживає термін «інтеракція», який наголошує на тому, що комунікація як інтеракція розкладається на свої складові «акції» – дії, які і є справжніми першоелементами як комунікації, так і соціальної реальності загалом» [31, с. 7].

У своїх основних уявленнях про природу комунікації Габермас звертається до теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда. Мід виявив, що «взаємодія двох суб'єктів не може протікати безпосередньо по моделі суб'єкт-предмет, де один із суб'єктів виступав би німим інструментом, об'єктом дії іншого» [81, с. 37]. Будь-яка взаємодія вимагає опосередкування комунікацією, які б відносини підпорядкованості не виникали між суб'єктами.

Необхідність комунікативного розуміння одне одного автоматично перетворює членів взаємодії в рівних суб'єктів комунікації, хоч як не був

різний їх статус у межах спільної дії. Мід використовує у своєму дослідженні еволюційний підхід, аналізуючи найпростіші форми інтеракції між двома людьми або тваринами. Він починає з мови жестів тварин, де кожен жест однієї тварини покликаний викликати реакцію іншого, а реакція іншого подібна до відповідного жесту породжує взаємну реакцію першого унаслідок «обміну жестами» [165, р.81].

У жесті другий організм бачить знак і дію, що спрямована виключно на нього. З ексклюзивності цих відносин виникає розуміння сенсу жесту. У виникаючому тристоронньому відношенні між двома організмами й жестом, жест стає опосередкованим елементом комунікації. «Це тристороннє ставлення є вихідною субстанцією сенсу або, щонайменше, субстанція, з якої розвивається сенс» [165, р.115].

Габермас не просто сприймає схему Міда, але і збагачує її, вставляє в більш загальну схему інтерсуб'єктивної взаємодії. Доцільність теорії Міда полягає в тому, що вона реконструює ситуацію комунікативної взаємодії не з позиції зовнішнього спостерігача, а з перспективи учасника. Константність значення у використанні тотожних символів повинна бути не просто дана, а самостійно визначена учасниками інтеракції. Ця ідентичність значення може бути гарантована тільки інтерсуб'єктивністю значущістю правила, яке встановлює значення знака «конвенціонально».

Габермас підкреслює, що на цьому ступені ключову роль у процесах соціалізації та соціальної інтеграції починає грати мова. Мовна координація змінює сам спосіб постановки завдань, яка стоїть перед соціальною інтеграцією. Для пояснення виникнення суспільства потрібно пояснити, «як Ego здатний за допомогою мовних актів так пов'язувати Alter, щоби приводити його до тісної взаємодії» [41, с. 78]. Відповідь на це питання покликана дати теорія комунікативної дії, що підхоплює хід міркувань Міда в точці, де той зупинився.

Для Габермаса цінність мідівської концепції була в інтерпретації мовного символізму, який занурював знак у контекст інтерактивної дії,

виходила з його комунікативної природи. Мова розглядається не як інструмент опису дійсності, не як замкнута система і світ, а як елемент комунікації, інструмент соціальної взаємодії.

Найважливішою методологічною основою теорії комунікації Ю. Габермаса слід вважати теорію мовних актів, яка розроблялася у філософії мови Дж. Л. Остіна і Дж. Р. Сьорля й була інтерпретована в трансцендентально-прагматичному ключі К.-О. Апеля [102, с. 175]. Початкове поняття цієї концепції – мовний акт, який представляє ситуацію безпосереднього спілкування мовця зі слухачем. Сенс теорії мовних актів можна сформулювати словами Остіна: «Слово як дія» [86, с. 45]. Мається на увазі, що за допомогою виразів ми не просто передаємо повідомлення, а здійснюємо дії, що змінюють положення справ у зовнішньому світі.

Проголошення слів у соціальній комунікації часто є самодостатньою дією. Сьорл підкреслює, що під час висловлювання мовець здійснює ряд актів: «приводить у рух мовний апарат, вимовляє звуки... інформує, слухає або викликає в них роздратування або нудьгу... здійснює акти, що складаються зі згадування тих чи інших осіб, місць і т. п., крім того, він висловлює твердження або задає питання, віддає команду або доповідає, вітає або попереджає» [101, с. 151]. Ці експресивні дії, які стверджують, спонукають, викликають сумнів є мовними актами, які Остін називав перформативними.

Проголошення висловлювання є здійсненням багатоскладного мовного акту. Мовний акт включає в себе локутивний акт, ілокутивний акт і перлокутивний акт. Локутивний акт – це акт проголошення сам по собі, що несе семантичне навантаження. Ілокутивний – здійснення однієї з мовних функцій – питання, оцінки, наказу. Перлокутивний акт є акт, що викликає цілеспрямований ефект впливу на почуття й думки слухачів (наприклад, погрожувати, лякати, просити, переконувати і т. д.). Затвердження – ілокутивний акт, а судження взагалі не акт, хоча акт вираження судження є частина вчинення певних ілокутивних актів.

Аналіз відмінностей між локутивними, ілокутивними й перлокутивними актами дав змогу Габермасу сформулювати поняття комунікативної дії, відокремивши його від просто лінгвістичної опосередкованої дії. Дія, орієнтована на розуміння, відрізняється тим, що «всі учасники переслідують ілокутивну мету, а для того, щоби дійти згоди, яка забезпечить основу для координації дій» [38, с. 88]. Ілокутивна мета являє собою комунікативний намір мовця, яка виражається в тому, що слухач повинен зрозуміти зміст мовного акту. Він повинен прояснити, що щось стверджується, збуджується, запитується.

Константивні мовні акти характеризують когнітивне використання мови. Інтерактивне використання мови за допомогою ілокутивних актів зумовлює його регулятивні функції, що характеризують певне ставлення між мовцем і слухачем. Завдяки ілокутивній силі мовної дії нормативне пред'явлення на значущість вбудовано в структуру мови такнепорушно, як і когнітивне. Сьорл не йде далі фіксації цього положення справ, але Габермас виводить звідси далекосяжні висновки щодо комунікативної дії. Узагальнюючи результати проведеного Остіном і Сьорлем аналізу умов успішного здійснення мовних актів, Габермас розвиває тезу про те, що «всі мовні акти висувають три види універсальних пред'явлень на значущість, підпадають під три прагматичні універсалиї» [39, с. 78].

Пред'явлення на істину означає, що мовець передбачає відповідність того, про що він говорить, про наявний стан справ. Пред'явлення на нормативну правильність означає впевненість мовця в тому, що мовний акт не суперечить нинішнім мовним нормам і правилам. Пред'явлення на правдивість передбачає, що мовець дійсно керується тими намірами, які він висловлює, що він щирий. Мовний акт виявляється успішним у такому разі, якщо слухач визнав усі три пред'явлення на значущість, висунуті мовцем. Габермас говорить ще і «про граматичну зрозумілість, тобто про те, що у виразах мови учасники комунікації повинні вживати пропозиції мови, на якому йде спілкування, складені зі слів даної мови» [120, с. 89].

Слід підкреслити, що формулюючи прагматичні універсалиї або нормативні вимоги комунікативної правильності, Габермас реконструює «ідеальну мовну ситуацію», тобто ситуацію мовної дії, що не обтяжена жодними іншими мотивами, крім прагнення до взаєморозуміння. Висуваючи ці «пред'явлення на значущість, мовець очікує реакції і прийняття свого повідомлення» [118, с. 91]. Навіть якщо те, що він висловлює, об'єктивно не вірно, комунікація в разі визнання відбудеться, комунікативна ситуація не руйнується.

Габермас не зупиняється на формулюванні тез універсальної прагматики й дає філософське тлумачення й розширення модусів комунікації: когнітивного, інтеракційного й експресивного. Якщо для Апеля основний інтерес полягав у тому, щоби «витягти всі філософські висновки з ідеальної мовної ситуації і сформувані на цій основі базисні філософські поняття, то Габермас використовує ці основоположення, щоби скорегувати нинішній формат соціальної теорії» [85, с. 76].

Когнітивно-інтеракційний і експресивно-суб'єктивний модуси комунікації зумовлюють той фундаментальний поділ, що лягло в основу двох начал соціального життя і відповідно двох образів соціальної теорії. Якщо перше стало підставою комунікативної дії, то друге – підставою інструментально-стратегічної дії; якщо перше пов'язано з домінуванням нормативно-інтерсуб'єктивного принципу, то друге – з домінуванням принципу суб'єктивізму, обґрунтовуваного філософією свідомості; якщо перше спирається на структури життєвого світу й соціальної інтеграції, то друге – на принципи функціоналізму й системної інтеграції; нарешті, якщо перше втілює в собі підходи комунікативної раціональності, то друге – уособлює принципи стратегічної раціональності.

Критерієм ефективності інструментальної дії є міра успішного оволодіння діяльністю й контролю за цілями й результатами докладання зусиль людиною в цій сфері. У своїй відомій праці «Моральна свідомість і комунікативна дія» Ю. Габермас зазначає, що в дії, мотивом якого є

досягнення успіху, актори орієнтуються на наслідки своєї діяльності, «оскільки вони намагаються досягти своїх цілей, надаючи зовнішній вплив на розуміння ситуації їх суперником, на його рішення й мотиви...» [118, с. 199]. І в цьому випадку «Координація дій суб'єктів... залежить від того, наскільки егоцентричний підрахунок власної вигоди врівноважується підрахунком вигоди з іншого боку» [116, с. 130]. Очевидно, що взаємодія людей в акті інструментальної дії, згідно Ю. Габермаса, визначається утилітарними інтересами суб'єктів інтеракції.

Що стосується комунікативної дії, то Габермасом підкреслюється внутрішня узгодженість щодо дій взаємодіючих суб'єктів «за умови згоди щодо даної ситуації й очікуваних наслідків». Габермас послідовно доводить, що «дії, орієнтовані на досягнення взаєморозуміння, повинні виділити... умови для досягання в процесі комунікації згоди, під час яких Інший може з'єднати свої дії з діями Я» [118, с. 200]. Очевидно, що при розгляді природи взаєморозуміння як спрямованої на згоду комунікації, Габермас на чільне місце ставить духовно-моральну спрямованість комунікативної дії, справедливо вважаючи, що комунікація між людьми повинна бути орієнтована на діалог, на досягнення консенсусу.

Однак при всій привабливості подібного підходу до сутності комунікативного дії в наявності певна ідеалізація розглянутого феномена. І тут не можна не погодитися з думкою Н. Лумана, який, критикуючи концепцію комунікативної дії Габермаса, говорить про те, що комунікацію слід розглядати як «біфуркацію сприйняття і відхилення», що передбачає не тільки позитивний ефект комунікативної дії, але все те різноманіття проявів і форм комунікативних ситуацій і ефектів, які виникають у реальному житті людей. Отже, актуалізація комунікативної дії здійснюється, згідно з Габермасом, у сфері відносин між людьми.

Критерієм же ефективності комунікативної дії є досягнутий рівень згоди і взаєморозуміння між взаємодіючими суб'єктами комунікативного процесу. Ступінь ефективності останнього закладена в «етичних

імперативах», що сприяють запобіганню будь-яких конфліктів, що виникають унаслідок неузгодженості прав і обов'язків [119, с.188], що виникають у різних життєвих ситуаціях.

Центральна теза Габермаса полягає в тому, що саме комунікативна дія є універсальним елементом людської взаємодії, бо будь-яка стратегічна дія передбачає для свого здійснення завдання взаєморозуміння. Щоби проілюструвати це, Габермас повертається до аналізу мовних актів у філософії Остіна.

Тепер його цікавлять перлокутивні мовні акти, «у яких мовець прагне вплинути на слухача за допомогою мовної дії» [120, с. 76]. По суті, перлокутивні акти є мовною формою здійснення стратегічних дій. Перлокутивний ефект досягається тільки тоді, коли мовні акти, з усіма своїми імплікаціями, включені в якості засобу в телеологічне, орієнтоване на успіх дію. Перлокутивні акти є знаком для інтеграції мовних дій у взаємозв'язок стратегічних взаємодій.

У своєму теоретичному синтезі Габермас ґрунтується на понятті комунікативної дії, у якому міститься антропологічно аргументована перспектива соціальної гармонії. Габермас пояснює, що «поняття комунікативної дії в кінцевому підсумку заснована на взаємодії двох здібностей суб'єктів для створення міжособистісних відносин – здатності до спілкування (як вербального, так і невербального) і здатності до дії» [150, с. 180].

Дієвці орієнтовані на розуміння щодо ситуації дії для того, щоби скоординувати свої дії. Водночас центральне місце займає інтерпретація, яка спрямована на згоду з приводу визначення ситуації. У цій моделі соціальної дії мова, як було зазначено відіграє важливу роль. Дане поняття зводить проблематику соціальної комунікації до конкретної ситуації, на макрорівні – до історичної ситуації.

Проблемам соціальної комунікації Ю. Габермас присвятив спеціальні твори «Комунікація та еволюція суспільства», «Теорія комунікативної дії» і

«Пізнання та інтереси». Ю. Габермас розвинув свою концепцію на основі ряду положень свого попередника в німецькій філософії – К. Ясперса, який стверджував, що істина – це комунікація, і, отже, справжня комунікація – це комунікація з приводу пошуку істини. Ю. Габермас вважає соціальну комунікацію істинно, особистісно освоєною соціальністю. Але такою вона стає не відразу, а лише в міру того, «як починає забезпечувати людям можливість абсолютно вільного й неупередженого обговорення вищих цінностей» [38, с. 51]. Зважаючи на це, у Ю. Габермаса сама теорія пізнання постає як комунікативний процес, як комунікація.

Комунікативними діями називаються такі соціальні дії, метою яких є вільна угода учасників для досягнення спільних результатів у певній ситуації. Саме в орієнтації на знаходження взаєморозуміння між різними соціальними суб'єктами, а не в орієнтованості на успіх бачив Габермас принципову відмінність комунікативної дії від усіх інших видів соціальної дії. Справжня комунікативна дія відрізняється від усіх інших тим, що вона виступає механізмом збереження або поновлення консенсусу як основного чинника солідарності і стабільності суспільства.

Ю. Габермас, включно з положенням теорії мовних актів у соціологічній теорії, говорить про теорію комунікативної дії як про теорію суспільства, яка прагне виявити свої критичні масштаби. Це означає, що соціальні процеси (процеси інтеграції, соціалізації, інституціалізації) з необхідністю протікають у проінтерпретованій культурно-комунікативній сфері. Кожна дія індивіда в суспільстві супроводжується зіставленням виникаючих смислів і змістів, уже зафіксованих у культурі. Комунікація являє собою «сміслову відтворення суспільства» [117, с. 177]. Семантичне структурування соціальної системи забезпечує необхідну зв'язність, а через неї й цілісність суспільства.

Суттю соціальної комунікації є взаєморозуміння, яка крім установки на згоду мовця і взаємної відмови від суб'єктивізму, включає ще і спільність життєвого світу. Життєвий світ (Lebenswelt – нім., термін, висхідний від

Е. Гуссерля.) – це організований і передаючий від покоління до покоління за допомогою культурних традицій запас знання, зосередженого в культурі і, щонайперше, у мові. Цей запас знання становить основу життєвого досвіду індивіда [46].

Габермас наступним чином характеризує життєвий світ: по-перше, життєвий світ безсумнівно є в наявності в мовця; по-друге життєвий світ – загальний. Він безпосередній і існує в якості постійного фону. Спільність життєвого світу передре будь-якій розбіжності. На відміну від знання вона не може бути відкинута досвідом, у крайньому випадку – зруйнована. По-третє, життєвий світ утворює середовище, контекст, за якого неможливо вийти. Життєвий світ загалом зводиться до культури, а самі культурні зразки виступають як ресурси практики взаєморозуміння. Тому «життєвий світ є джерелом комунікації, або, інакше, джерел» [119, с. 170].

Комунікативна дія, за Габермасом, є ключовим механізмом соціальної інтеграції, інструмент, що зв'язує життєві світи між собою. У процесі комунікації (комунікативної дії) проводиться і відтворюється культура, комунікація сприяє соціальній інтеграції (легітимному порядку) й утворення особистісної ідентичності.

Габермас розрізняв попередньо обговорену комунікативну діяльність і дискурс. Якщо комунікативна діяльність відбувається в повсякденному житті, то «дискурс – це та форма спілкування, яка не пов'язана з контекстом досвіду й діяльності, і структура якої включена в дужки – обґрунтованість тверджень» [39, с. 90], рекомендації чи попередження є особливими предметами дискусії; учасники, теми і ступінь активності не обмежуються, за винятком тих моментів, які мають неопосередковане відношення до перевірки обґрунтованості обговорюваних тверджень; немає кращої сили, ніж обґрунтований аргумент; будь-які інші мотиви, окрім бажання спільно дошукатися до істини, виключаються.

Теоретично світ дискурсу, в основі якого також лежить прихований світ комунікативних дій, є «ідеальна мовна ситуація». Отже, ідеальна мовна

комунікація характеризується Габермасом не через персональні якості ідеальних мовних суб'єктів, а через структурні характеристики комунікативних практик.

Причому ідеальна мовна ситуація не є лише регулятивним принципом у кантівському сенсі, але є тією передумовою, яка з необхідністю робиться учасниками фактичних комунікативних практик, якщо вони серйозно ставляться до перспективи інтерсуб'єктивного визнання своїх пред'явлень. Адже кожен, «хто діє з орієнтацією на взаєморозуміння, імпліцитно визнає, що наївно висунуті і фактично прийняті пред'явлення на значущість завжди можуть бути проблематизовані» [41, с. 56] й що в такому випадку аргументація є єдиним шляхом продовження пошуку згоди.

Заразом ідеальна мовна ситуація не вказує на якийсь фактичний стан справ, оскільки конститутивні для неї правила ніколи повною мірою не виконуються. Ідеальна мовна ситуація не є ні емпіричним феноменом, ні лише конструктором, а припущенням, яке з неминучістю обопільно робиться в дискурсах.

Слід звернути увагу на полеміку з початками системної теорії, якій була присвячена дискусія Габермаса з Н. Луманом, опублікована в збірнику «Теорія суспільства або соціальна технологія» і викликала великий суспільний інтерес. Предметом дискусії стало різне розуміння системної теорії. Для Габермаса було принципово довести «недостатність і неспроможність вузькосистемного підходу, при якому суспільство розглядається як складна машина, позбавлена розуму» [86, с. 56]. Не відмінність і диссенс, а консенсус робить суспільство суспільством. Не математика системно-функціональних співвідношень, а розумна дія стає основним визначальним ядром соціальної еволюції. Не структурна безликість суспільної системи, а її інтерсуб'єктивний характер, що виникає внаслідок інтерперсональних взаємодій, утворює тканину суспільного життя.

Філософська критика служить саме для того, щоб, розкриваючи «недостатність системних, інституційних відносин, за якими стоїть

інструментальний розум, виявляти місце сфери комунікативної дії, у якій живе й діє комунікативний розум» [85, с. 155]. На цьому будується Габермасівській принцип взаємодоповнюваності понять системи й життєвого світу.

Далі, Габермас налаштований критично щодо ідеї універсалізації соціальних кодів. Далеко не в кожній області життєдіяльності можна відшукати подібні коди, і вже напевно особливості життєвого світу будуть виражені ними неадекватно. Системному функціоналізму недоступні інтуїтивні знання членів життєвого світу, шлях до якого лежить через герменевтичну перспективу учасника повсякденної комунікативної практики. Втім, герменевтичну підходу властива інша крайність – прагнення зрозуміти соціокультурний життєвий взаємозв'язок виключно зсередини, із закритого простору партикулярних комунікативних ігор. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса є спробою пояснення соціального порядку шляхом поєднання двох підходів – розуміючого і структурно-функціонального.

Порівняння теорії соціальної комунікації Лумана й теорії комунікативного дії Габермаса, виконана на більш високому рівні абстрагування, але все-таки з урахуванням отриманих емпіричних даних, також виявляє, крім їх загального предмета – соціальної комунікації, схожість позицій двох теоретиків у визнанні важливої ролі мови в утворенні специфічно людської соціальності, заснованої на вербальній комунікації.

Однак вихідні положення луманівської теорії соціальної комунікації представляються більш евристичними, ніж у Габермаса. Обидві соціологічні теорії хоча і присвячені аналізу та вирішення комунікативних проблем, але побудовані на протилежних світоглядних засадах. Теорія комунікативної дії Габермаса виходить із визначально закладених можливостей комунікативного успіху, у той час як у соціології Лумана міститься теза про принципову неймовірність комунікації, а значить і виникнення соціальних систем.

Для пояснення факту існування безлічі динамічних соціальних систем Луман розвиває теорію соціальної еволюції, яка дає змогу зрозуміти, як вкрай мало ймовірні випадки утворення соціально-комунікативних систем стають надійними формами соціального життя й що це дає для розуміння еволюції суспільства.

Дійсно, якщо в Лумана великі соціальні системи виникають як вдалі знахідки соціальної еволюції, а дрібні – як у кінцевому підсумку випадковості процесу інституціоналізації в дусі радикального конструктивізму, то в Габермаса комунікативні системи в кінцевому підсумку засновані на ілюквативній силі мови, тобто спочатку закладені в засобах комунікації.

3.2. Сучасний розвиток концепцій соціальної комунікації в теорії соціальних систем

Сучасний німецький соціолог, представник неофункціоналізму Ріхард Мюнх зазначає, що у світі тотальної комунікації сама комунікація стає тотальним імперативом. Уже не можна ухилитися від участі в комунікації без побоювання, що в іншому випадку при досягненні консенсусу інтереси не будуть враховані, що рішення буде надано іншим.

Сучасні суспільства, підкреслює Мюнх, «характеризуються підвищеним динамізмом, невизначеністю, непередбачуваністю й суперечливістю як самих дій і подій, так і їх наслідків» [82, с. 22]. Ще в 1970-х роках у дослідженнях Т. Парсонса Мюнх побачив перспективну концепцію фазових коливань символічних засобів комунікації: політичної влади, грошей, впливу, істини, ціннісних зобов'язань та ін.

Ця концепція виявилася досить продуктивною для соціологічних пояснень динаміки і трансформації суспільств. Символічні засоби комунікації (або засоби взаємообміну, як спочатку формулював Парсонс) виконують регулятивну функцію координації дій: політична влада координує прийняття і виконання колективно обов'язкових рішень; гроші – обмінні операції; влада – підтримку намірів і рішень; істина – хід раціональної

аргументації; ціннісні зобов'язання – відданість традиціям і домовленостям і ін.[83] Справа в тому, що символічні засоби комунікації можуть перебувати в різних динамічних станах. На одних проміжках часу вони можуть ефективно функціонувати, на інших – давати збій.

Мюнх, слідом за Парсонсом, називає порушення функціонування символічних засобів комунікації інфляцією й дефляцією. Ці фазові коливання характеризують різні прояви кризи суспільства. Наприклад, «інфляція політичної влади призводить до девальвації політичних рішень: спочатку рішення починають ігноруватися, а потім їх перестають виконувати» [169, р. 162]. Інфляція грошей тягне за собою знецінення їх купівельної спроможності, у результаті чого товари й послуги стають дорожчими. Інфляція раціональної аргументації призводить до ускладнень її розуміння, що змушує витратити все більше й більше слів для досягнення цього самого розуміння. Дефляція також призводить до кризових явищ суспільства тільки за рахунок звуження сфери обігу символічних засобів комунікації.

Центральною рушійною силою сучасності Мюнх бачить «у постійній напрузі між реальністю й нормативними вимогами» [82, с. 18], чим істотно відрізняється від Нікласа Лумана. За словами Лумана, «не існує в масштабах усього суспільства, взаємопов'язаних значень: в економічній системі існує тільки платоспроможність; у політиці тільки влада і т. д» [162, р. 40]. На противагу цьому, Мюнх застосовує парсонсівське взаємопроникнення значень окремих функціональних систем із використанням символічно узагальнених засобів масової комунікації (гроші, влада, репутація, культурні символи, цінності). Луман підкреслює аутопоезисну єдність систем, Мюнх зі свого боку виступає тільки за відкритість засобів комунікації інших систем. Понятійний апарат Лумана, вважає Мюнх, виявляється «недостатнім для пояснення безперервності й передбачуваності дій» [83]. Луман, на думку дослідника, ж і зовсім відмовляється пояснювати порядок і замість цього зосереджується на його протилежності, безладу, що втілює собою «істоту» постійних коливань успішних і неуспішних зв'язків між комунікаціями.

Ідеї Нікласа Лумана розвиває німецький соціолог і економіст Дірк Беккер. У своїй статті «Чому системи?» Беккер стверджує, що «концепт систем і ідея системної теорії, звичайно, пов'язані зі спробою сучасного суспільства спостерігати й контролювати себе» [136, р. 17]. Питання, однак, полягає в тому, які ідеї щодо контролю підтримує системна теорія. Беккер показує, що будь-який контроль – «це акт комунікації, який може бути успішним лише в тій мірі, у якій успішна сама комунікація» [139, р. 160]. Це те, що не вдалося, на думку Беккера, побачити здебільшого критикам контролю.

Беккер вважає, що будь-яке розуміння комунікативної динаміки контролю носить деконструктивний характер. «Як тільки ми приймаємо поняття комунікації, втрачається поняття причинності. Комунікація означає невпевненість щодо причини і слідства. Нам слід почекати, поки причини зроблять свої слідства, а слідства будуть викликані причинами, якщо комунікація вступає в дію. [141, р. 60]. Комунікація, за Беккером, – «це поняття, яке входить у гру, якщо приймати всерйоз висловлювання Грегорі Бейтсона, що «причина – не наслідок»» [138, р. 4]. Це означає, що «щось» повинно відбутися з причиною, щоби вона запровадила свої наслідки, і з наслідком, щоби воно було також викликано причиною.

Причини повинні вибрати свої наслідки, а наслідки повинні вибрати свої причини у світі, що характеризується одночасно надлишком і недоліком детермінації, тобто «існуванням у ньому безлічі причин і наслідків без будь-якої певної взаємозв'язку між ними» [137, р. 121]. Оскільки велика частина явищ, якщо не всі, так чи інакше відбувається одночасно, то між ними не може бути причинного зв'язку.

Контроль націлений на встановлення причинності, що забезпечується комунікацією. Контроль полягає в скороченні ступенів свободи в процесі самовідбору подій. Саме тому поняття «кондиціональності», на думку Беккера, безсумнівно, є одним із найбільш важливих у системній теорії. Кондиціональність виникає, як тільки ми вводимо розрізнення, що відділяє

ряди можливостей від вимушеного вибору вибирати спостерігача, який, однак, може вибирати, лише будучи залежним від «робочого простору», яке він здатний бачити. «Якщо ми припускаємо наявність спостерігачів по обидві сторони відносин контролю, то ми отримаємо ряди можливостей, які відбирають один одного й тому зазнають і вирішують проблему «подвійної контингентності» [141, р. 60], яку описував Луман.

Необхідно уточнити, що комунікація необхідна, щоби спонукати спостерігачів на самовідбір і скорочення ступенів свободи, яка супроводжує самовідбір. Це означає, що повинна бути конкретна вигода в скороченні ступенів свободи. Вона, наприклад, може полягати в тому, що очікування щодо того, відбудуться чи не відбудуться специфічні явища, стане більш визначеним.

Беккер застосовує контроль, заснований на комунікації й має на увазі переговори й укладення свого роду угоди. Це має на увазі згоду з обох сторін відносин контролю, навіть якщо дана згода, «яка повинна бути (ненадійною) симетричною, разом симулюється для того, щоби встановити (стабільні) асиметричні відносини» [140, р. 15]. Система є спосіб передавати контроль, якщо не існує іншого способу контролювати, крім як комунікувати. Цей спосіб розглядається, яким чином можливий контроль, якщо контроль змушує того, хто контролює й контрольованого відмовитися від ступенів свободи, якими вони в іншому випадку могли б мати, і натомість цього змушує їх вдатися до комунікації.

Система володіє більш високим потенціалом рефлексивності, ніж ціле, яке охоплює систему й довкілля, оскільки тільки сама система знає про ступені свободи, від яких вона відмовилася. І вона знає причини такої відмови, що стосуються й до довкілля, і до системи, і можливі шляхи відновлення цих ступенів свободи, що, однак, призведе до руйнування системи.

Дірк Беккер акцентує свою увагу, як мислиться комунікація і звертається до книги, «Математична теорія комунікації» Клода Е. Шеннона й

Уоррена Уівера. «Кожен вважає, що в нас є чітке уявлення про комунікацію, яка представляє собою передачу змісту повідомлень від відправника до одержувача по каналу з можливими перешкодами подібного до шуму. І чи не кожен, що навчався гуманітарних або соціальних наук, поспішить відкинути дане подання як чисто технічне й нездатне прийняти до уваги семантичні (не кажучи вже про прагматичних) аспекти комунікації» [141, р. 65].

Шеннон і Уоррен намагаються поставити в дужки питання семантики. Проте необхідно знати, що питання в дужках насправді не є питаннями, залишеними без уваги. Навпаки, до їх вирішення підходять іншим і, можливо, зовсім новим чином, пам'ятаючи про те, що вони не можуть бути вирішені «by attacking them directly» [136, р. 17]. Однак, ці проблеми можна оминати, зробити щось, що призведе до зняття проблеми та постановці питання по-новому.

Шеннон і Уоррен дійсно пропонують таке визначення повідомлення, яке представляє важливе значення для осмислення комунікації, ніж поняття «відправник», «одержувач», «канал», «фактор шуму», нехай навіть це визначення лише зрідка сприймають всерйоз. Проте Шеннон запропонував, на думку Беккера, куди більш провокаційне, ніж його концепція каналу, визначення комунікації. Шеннон визначив повідомлення як «те, що вибрано з ряду можливих повідомлень» і продовжив: «Система повинна бути спроектована у такий спосіб, щоби функціонувати при будь-якому можливому виборі, а не тільки при тому, що буде обраний фактично, оскільки такий ще невідомий на момент проектування» [141, р. 67]. Що стосується соціальної комунікації, її семантики і прагматики ряд можливостей визначений не технічно, а соціально, тобто обмежений.

Соціальні обмеження не так легко виділити, як технічні. Проте досить поглянути на семантику і прагматику, які рекурсивно відтворюють самі себе, щоби їх виявити і встановити, як ці обмеження виробляються. Серед опцій, наданих набором можливостей, перевірка визначення можливостей відіграє ключову роль. Дану операцію здійснюють різні конфлікти щодо свого

визначення і (самореферентних) дискусій про визначення, включно з мовою, яку слід припускати для ведення комунікації. І якщо прийняти це до уваги, то узагальнене визначення повідомлення Шеннона виявляє здатним охопити цілком поле комунікації [11].

Заразом важливо те, що ми розуміємо повідомлення не тому, що дивимося на «переданий» зміст, а тому, що дивимося на вибір, який зроблений із ряду інших можливостей. Іншими словами, нам «необхідно дивитися по обидва боки розрізнення в сенсі Спенсера-Брауна: на вибір, який був відібраний, і ряд можливостей, з якого вибір був зроблений» [137, р. 125]. Звичайно, у разі соціальної комунікації цей ряд можливостей є невизначеним, певним нічим іншим, як соціальним кодуванням, соціальними медіа й ситуаціями, які визначають орієнтації різних акторів щодо ситуацій, як зазначено в Парсонса. Без «погляду» на набір можливостей у нас немає шансу взагалі що-небудь зрозуміти.

У певній мірі, зауважує Беккер, комунікація в дійсності має на увазі виробництво надмірності. Вона визначає, відбирає повідомлення й ряд можливостей, з яких вона відібрана.

Ось чому Луман, на думку дослідника, посилаючись на Едмунда Гуссерля, говорить про «горизонти» можливих референцій, кожна з яких стає очікуваною. Соціальна комунікація полягає в перевірці цієї надмірності й тому стимулюється як знанням, так і незнанням, тим, що було сказано, і тим, що не було сказано, визначеністю й невизначеністю, сенсом включеним і сенсом виключеним. Нарешті, «важливим джерелом запозичення і впливу для розроблення системної теорії Лумана стала феноменологія Е. Гуссерля» [136, р. 11]. Найбільш цікавими для Лумана виявились дослідження феноменологів у галузі психології сприйняття, які пропонують розглядати сприйняття не як «пасивний процес віддзеркалення дійсності, а такий, що залежить від активної дії свідомості, яка фокусується на певних фрагментах світу» [140, р. 19]. Звідси такі категорії, як «інтенціональність», «горизонт», «сенс», що були запропоновані феноменологами для опису індивідуального

сприйняття переносяться Луманом на опис соціальних систем. Системи редукують комплексність світу, однак саме завдяки «формуванню систем стає можливим надання значення, оскільки системи фокусують нашу увагу на певному фрагментові світу» [138, р. 4]. Отже, системи не лише виробляють сенс, а й визначають те, що може бути помислено, а що – ні. У цьому плані Луман переносить ті характеристики, якими Гуссерль описує індивідуальне сприйняття, на властивості системи: сприйняття завжди обмежене, а внутрішню логіку системи можна зрозуміти, лише розкривши той спосіб, у який вони пізнають світ.

У своїй книзі «Форма і форми комунікації» Дірк Беккер відкриває абсолютно нове розуміння комунікації, у якій аналізує не тільки учасників, а і правила за якими люди беруть участь у комунікації.

Беккер підкреслює, що руки відтворюють жести й це також є комунікацією. Ніклас Луман вивчав наукове суспільство, у якому люди не можуть взагалі комунікувати, тільки комунікація може комунікувати. Це, передусім, означає, що комунікація має свою власну динаміку і приходить у дію, коли індивідууми беруть участь. Простежити за цим досить просто, «а саме те що ми думаємо, те що ми хочемо думати – ми не можемо викинути з нашої голови. Не можна ні викинути зі своєї власної голови, ні перекласти в іншу голову, так само як і до кінця дізнатися думки в голові співрозмовника» [148].

Якщо ми хочемо поділитися результатами своїх думок, тоді ми використовуємо мову. Коли починається комунікація, формулювання не так передаються в точності, як думає людина. Під час комунікації діють інші правила, ніж у мисленні. У комунікації, як стверджує Беккер, необхідно дотримуватися правил етикету, використовувати певні фрази, слова, які всі використовують. Мислення є індивідуальним процесом. Для того що б один з одним комунікувати, необхідно, згідно з Беккером, «третя можливість». «Ми не можемо між собою спілкуватися, якщо в нас немає ні найменшого уявлення про те, як люди себе правильно ведуть і що роблять. Коли ми

приходимо до церкви, ми помічаємо, як змінюється поза людини, як ми тихіше розмовляємо, не тому що хтось стоїть навпроти, який нам каже, поводитися нормально, але тому що інші (треті) за нами спостерігають і відчуваємо як беруть нашу руку й кажуть нам що робити [148].

Ця третя можливість здійснює комунікацію й надає їй певну форму. У своєму дослідженні комунікації Беккер вважає, що зміст поняття комунікації високо формалізованої математичної концепції Шеннона пояснюється за допомогою домашніх футлярів, коробочок, столових приладів. Саме звідси Беккер «збільшує кількість теоретичних очікувань і він приходять до висновку, що комунікація – формулюється зі зв'язку» [137, р. 124]. Це процес, який має справу з інформаційним розвитком, робить можливим орієнтацію у світі, чий порядок повинен бути поставлений у питанні й розроблений у послідовності кінцевої контингентності.

Комунікація, так можна зобразити хід думок Беккера, встановлює наше ставлення до світу впорядковує відносини в суспільстві. Хоча або як раз тому що в комунікації наш зміст свідомості відіграє лише другорядну роль, правила комунікації упорядковують світ, на яких людина вчиться. Люди знають, що за «будь ласка» слід «дякую», за «добрий день» – «добрий день». Людина знаходиться в стабільному становищі щодо соціального середовища. І неможливо залізти в голову іншої людини, а дізнатися тільки з комунікації.

Беккер описує про основний спосіб комунікації, який він бачить в очікуванні: «Очікування це тимчасова структура, але принаймні структура. Вона визначає саму себе. На відміну від можливого розчарування, використовує розчарування, хоча б задля того більше нічого не очікувати, а очікувати щось інше» [148]. Очікування Беккер визначає як гру комунікації, яку необхідно впустити, при спілкуванні. Особливо пояснюється те, що ця комунікативна гра є самоуправляючою й не контролюється людиною.

Беккер відкриває абсолютно нове розуміння комунікації, у якому він аналізує не своїх учасників, а правила гри, у яких люди беруть участь у комунікації. Знання цих правил дає змогу в кінцевому рахунку, навіть в

особистому, професійному та громадському спілкуванні підвищити шанси комунікації. Для цього необхідно відмовитися від звичних правил, які дають віру в причинно-послідовні зв'язки.

Особливим значенням дослідницької діяльності німецького соціолога Гельмута Вільке є подальший розвиток ідей Ніклас Лумана, які розширили «області теорії планування та аспекту соціального контролю» [175, р. 45]. Можна констатувати зміщення акцентів у розгляді інформаційного суспільства з технічних компонентів на дослідження програмних аспектів складних систем і інформаційних потоків у цих системах, що замикаються на людських компонентах. Однак вони розглядаються не більше як, хоча і важливі, але елементи людино-машинних систем, оскільки в такому разі втрачається вирішальний соціальний аспект.

Фактично йдеться про реорганізацію соціотехнічних систем, де «акценти явно зміщуються на дослідження й організацію систем людської діяльності, у яких машинні, технічні компоненти відіграють другорядну роль, а на перший план виходять системний менеджмент і проектування організаційних структур» [175, р. 59]. З цим і пов'язані спроби використовувати уявлення про самореферентні й аутопоезисні системи відповідно до теорії суспільства Нікласа Лумана «для переходу від традиційних і малопродуктивних системно-кібернетичних систем до уявлення про соціотехнічну систему, покликаної підтримувати стійку рівновагу із соціальним і природним середовищем» [166, р. 280]. Його реалізація у сфері системного аналізу, проектування й менеджменту діяльності підприємств пов'язані зі зміною парадигми в теорії систем, як зазначає Вільке, переходом від розрізнення «частина-ціле» до розрізнення «система-довкілля», від відкритої системи Людвіга фон Берталанфі до самореферентної системи Нікласа Лумана, від самоорганізації до аутопоезису, від статичної до динамічної стабільності, від простого до рекурсивного спостереження, аналізу рефлексивних відносин, від проектування й контролю до автономії систем і т. д.

Вільке наголошує на тому, що система розглядається «з енергетичної точки зору як відкрита, а її внутрішні процеси й організація – повністю закритими щодо її довкілля» [174, р. 473]. Тому аутопоезисна система репродукується в процесі закритого для довкілля рекурсивного процесу, у якому вона сама відтворює і зберігає свої складові частини.

Самореферентність системи – її здатність постійно самовизначати відношення до самої себе й диференціювати їх від відносин до довкілля, а також перманентно селектувати свої внутрішні зв'язки й елементи. Але головна передумова тут – «здатність системи до впорядкування речей щодо самої себе й до її довкілля, проводити такого роду розрізнення і здатність до об'єднання в пару системи із довкіллям або з її елементами» [167, р. 155], що впливає з необхідності, з одного боку, проводити границю, з іншого – пов'язувати воєдино.

Система конструює довкілля як дану реальність, стверджуючи себе саму, як реально наявну. Вирішальною розумовою процедурою в цій теорії стає не мислення в термінах функцій або структур, «а проведення розрізень між системою й довкіллям, відкритістю та закритістю, елементами і відносинами, наслідок чого – динамізація понять системи й елемента» [175, р. 125].

Одне з центральних понять луманівської теорії систем, що виділяє Вільке, – самоспостереження. Система тільки тоді існує, «коли сама себе спостерігає, тобто самоідентифікується, відокремлюючи себе від довкілля» [174, р. 475]. Крім того, існує певний спостерігач другого порядку, здатний зрозуміти, що самоспостереження відмежовує те, що інші системи, у якості спостерігачів першого порядку або зовнішніх спостерігачів, усвідомлюють як світ, у якому вони існують. Багаторазове повторення процедури диференціації системи й довкілля, спрямоване всередині даної системи, веде до виділення в ній ієрархії підсистем і одночасно до редукції складності цієї системи.

Аутопоезис у даному контексті означає самоорганізацію, самоконституювання й саморепродукцію системи через побудову підсистем. Оскільки ж мета створення організацій у соціальному проектуванні – подолання складності за допомогою впорядкування систем людської діяльності через механізми самоорганізації, то застосування тут теорії самореферентних систем виявляється цілком виправданим. Це конструктивний і інтегруючий інструмент міждисциплінарної співпраці при проведенні дослідження і проектування організацій. Крім того, Вільке використовує уявлення, розроблені Н. Луманом, для дослідження ролі в суспільстві засобів масової інформації. Тема, спеціально розроблена Н. Луманом, пов'язана в нього з поняттям комунікації як початкового осередку, що конститує будь-яке суспільство.

Інформаційні технології починають відігравати важливу роль у соціальній комунікації, яка, за Н. Луманом, «являє собою соціальний процес, тісно пов'язаний із самореференцією й синтезом трьох типів селекції – інформації, повідомлення, розуміння або нерозуміння інформації й повідомлення» [167, р. 152]. Без комунікації не буває ні інформації, ні повідомлення, ні розуміння в сенсі взаємного обумовлення. Комунікація не має мети, і все, що можна про неї сказати, – відбулася вона чи ні. Згідно Н. Лумана, усе, що «соціально ідентифікується як комунікація, що являє собою не фальшиво і спільно соціальну дію, оскільки передбачає безліч співпрацюючих систем свідомості й не може бути приписана жодній індивідуальній свідомості окремо» [172, р. 3], а щось, що функціонує як комунікація, вважається суспільством. Іншими словами, комунікація може бути проведена лише в мережі комунікацій.

За Н. Луманом, соціальні системи утворюються виключно завдяки комунікації, причому історично першим імпульсом для виникнення особливих символізованих засобів комунікації, став винахід і поширення письменності, яка «неосяжно розширила комунікативний потенціал

суспільства і вивела його за межі інтеракції безпосередньо присутніх» [157, р. 34].

Свідомість і комунікація як би заздалегідь налаштовані одна на одну, функціонують, непомітно координуючись, що аж ніяк не виключає ідентифікації та персоніфікації учасників комунікації, а їх регулярне структурне стикування можливе завдяки мові. Системи комунікації стикуються, у такий спосіб, тільки із системами свідомості, що «перешкоджають впливу сукупної реальності світу, що призвело до розвитку системи, що оперує лише одними знаками» [155, р. 133]. Навіть якщо з різних причин багато хто не приймає участі в даний момент у комунікації, то все одно число одночасно здійснюючих ці операції таке велике, що можливість ефективної координації між ними й досягнення згоди виключені. Тому система комунікації обов'язково заснована на собі самій і лише сама собою може керувати.

Наступна після мови й писемності щабель розвитку комунікацій – формування комунікаційної мережі Інтернету, ще більш істотно розширює можливості комунікації й число включених у неї індивідів порівнюючи з комунікацією «face to face». Техніка, однак, «як технічна апаратура є лише даність зовнішнього оточення комунікативних систем, причому технізація комунікації сама вимагає контролю помилок, спостереження за її функціонуванням і соціального контролю» [151, р. 170]. Машинна техніка минулих двох століть, що ґрунтувалася на концепції економії енергії та отримання виграшу в часі, тобто полегшення роботи і прискорення транспортування речей і тіл, призвела до розвитку масового виробництва і великих підприємств.

Комп'ютерна ж техніка – реалізація зовсім іншої концепції, оскільки являє собою «невидиму машину», яка під час її використання може перетворюватися щоразу в іншу машину. Процеси, що відбуваються «в глибині комп'ютера, невидимі користувачеві, а видимі на моніторі або у вигляді роздруківки результати досягаються через зовнішні команди» [135, р.

90]. Це змінює можливості самої постановки проблем і аргументації і веде практично до безмежної технізації робочих процедур не тільки на рівні виробництва предметів, а й управління виробничими та іншими процесами.

Комп'ютерні системи можуть бути, звичайно, з'єднані одна з одною й надсилати та отримувати дані результати своєї роботи. Але не в цьому полягає сенс комунікації. За Н. Луманом, кожна окрема комунікація, якщо вона зрозуміла, може бути прийнята або відхилена з використанням відповідних засобів переконання, які можуть бути активовані тільки в самій соціальній системі. Комунікація – дійсність, яка не може бути приписана чому-небудь іншому, й одночасно механізм, що конструюють суспільство як аутопоезисну систему. Комунікація стає основною структурою суспільства, причому вона неможлива без суспільства, а суспільство – без неї.

Комунікативні акти нічого не говорять про світ, який не відображається ними, а, імовірніше, класифікується з їх допомогою. Завершити акт комунікації – значить розв'язати питання про те, що представлено, прийнято або відхилено, а не про те, що зрозуміле. Якщо «соціальне – не що інше, як комунікація» [155, р. 135], то це також мається на увазі, що воно складається з таких аутопоезисних процесів, що мають свою власну невід'ємну динаміку. Тоді докільця – лише стимул, але не реальне джерело інформації. Керовані комунікативними засобами комунікативні процеси пов'язують партнерів, кожен із яких реалізує свої власні селективні досягнення і знає, що тесаме робить і інший.

Отже, суспільство, тепер звільнено від усіх істотних визначень. Воно – не єдина мораль, не ґрунтується на згоді чи будь-якої раціональної інтеграції а сформовано виключно тривалою комунікацією, світ став закритим комунікативним комплексом. У принципі будь-яка точка на земній кулі доступна для комунікації, незважаючи на всі технічні, політичні або географічні перешкоди, а світове співтовариство – самозакінченість світу в комунікації. Для Н. Лумана саме комунікація є операцію, яка наділена здатністю до самостереження. Кожна комунікація повинна одночасно

повідомляти, що вона і є комунікація, а також позначати, хто що повідомив для визначення під'єднуючої до неї комунікації, щоби мати можливість встановлювати, чи повинна подальша комунікація реагувати на сумнів в інформації, передбачувані наміри відправника повідомлення, наприклад, ввести в оману або створити труднощі розуміння.

Складна система, водночас, може від спостереження за своїми операціями перейти до спостереження за самою системою. У такий спосіб, суспільна організація – і не машина, і не організм, а особлива самореферентна соціальна система, яка контролює сама себе, але не контролювана нічим ззовні. Тому комп'ютерні й комунікативні системи й мережі лише створюють умови для більш оптимального функціонування соціальної комунікації, втім, як і для виникнення нових ризиків, але не можуть підмінити нинішнє суспільство якимись іншими не соціальними структурами. Інформаційне суспільство слід розуміти як чергову стадію розвитку сучасного суспільства, досягну за допомогою цих нових технічних засобів, а не як відособлене від суспільства й існує поза ним і над ним кіберпростір.

3.3. Соціальна комунікація в «суспільстві ризику»

Процеси глобалізації та модернізації сучасного суспільства породжують природні й соціальні ризики, які стрімко змінюють всю соціальну реальність. Термін «суспільство ризику» ввів у науковий обіг німецький соціолог Ульріх Бек, під час виступу в 1994 році на Всесвітньому соціологічному конгресі в Білефельді (Німеччина). Атрибутом суспільства ризиків є соціально-економічна й соціально-політична нестабільність.

На думку У. Бека, глобалізація містить у собі зразок розподілу ризиків, яка збігається з нею самою. Виробництво ризиків досить демократичні «ризиків, що поширюються, несуть у собі соціальний ефект бумеранга: мають багатство і влада теж від них не застрахована», [9, с. 185] тобто ризик рано чи пізно вражає тих, хто його виробляє або наживається на ньому. Під впливом

глобалізації форми простору й часу зазнають глибоку трансформацію. Іншими словами, ризики долають державні границі, тим самим, отримуючи глобальне значення.

Наслідки техногенних катастроф відображаються, переважно, не тільки на країні, де вони відбулися, а й на сусідніх країнах. Водночас, «в умовах глобалізації збільшуються чинники ризику, виникають неконтрольовані ситуації, що приховують у собі загрозу й небезпеку» [142, р. 330]. Небезпеки піддаються життя мільйонів людей і навіть усього людства. На думку вчених, відбувається глобалізація ризику, яка набуває надзвичайний розмах, зачіпає більші верстви населення. У межах глобалізації концепція «суспільства ризику» отримує свій подальший розвиток у роботах У. Бека, який сформулював уявлення про «глобальне суспільство ризику».

На його думку, у сучасному світі зі «зростанням швидкості науково-технічного прогресу збільшується глобальний розрив між світом доступних для огляду ризиків» [144, р. 3], у межах яких ми мислимо й діємо, і світом неозорих загроз. Це пов'язано з тим, що науково-технічні досягнення в галузі атомної енергетики, генно-інженерних, нанотехнологій та інших технологій несуть непередбачувані, неконтрольовані й незрозумілі наслідки для життя людини.

Новизна глобального суспільства ризику має дві сторони: перша полягає в тому, що, приймаючи цивілізаційні рішення, зумовлюється виникнення таких глобальних наслідків та загроз, які принципово не піддаються мові інституційного контролю. Саме в цьому полягає політична вибухонебезпечність «суспільства ризику». За такої умови, «відчуття небезпеки й ризику стало загальним і постійним, навіть у тих країнах, які раніше не знали серйозних загроз своєму існуванню» [8, с. 67]. Другою стороною «суспільства ризику» стала безпорадність соціальних інститутів при виникненні тероризму як глобальної загрози, яка зумовлює нагальну потребу в реформуванні або створенні нових інститутів.

Необхідно зазначити три виміри загроз у «глобальному суспільстві ризику» [143, р. 165], кожне з них слідує власною логікою конфлікту, витісняє або піднімає інші теми, відкидає або встановлює свої пріоритети: по-перше, екологічні кризи, по-друге, глобальні фінансові кризи і, по-третє, терористичні загрози з боку транснаціональних терористичних мереж. У всіх трьох вимірах ризик, незважаючи на відмінності, є загальним характером політичних шансів і суперечностей, властивий «глобальному суспільству ризику». Загрози в «глобальному суспільстві ризику», також як і саме «суспільство ризику», мають два обличчя: з одного боку, створюються нові форми політичних альянсів, спрямованих проти спільних загроз, а з іншого – посилюється регіональна нерівність між країнами, схильним до цих ризиків.

Для вирішення таких проблем необхідні загальні політичні зусилля. Наприклад, глобальні екологічні проблеми, як потепління клімату, можуть сприяти тому, що людство буде сприймати себе як «спільність, об'єднану колективною долею» [9, с. 87]. Ці проблеми також вимагають пошуку необхідних глобальних рішень, які полягають у тому, як пережити, загальмувати лавину техногенних наслідків розвитку цивілізації. «Суспільство ризику» виникає й існує як усвідомлення проблеми «глобальних наслідків цивілізаційних процесів» [142, р. 337], неважливо яку форму глобальності вони мають, чи то інформаційно-технологічні мережі, фінансові потоки, природні катаклізми, культурні символи, що загрожує кліматична катастрофа або тероризм. Йдеться про рефлексивність «суспільства ризику», яка, з одного боку порушує мовчання слів і до болю загострює свідомість глобальності власної життєвої ситуації, а з іншого боку, – породжує нові лінії конфліктів і формує нові види альянсів.

Бек вивів поняття системного інциденту «за вузькі рамки функціонування технологічних систем, визначивши, що суспільство ризику є загальним, непередбачуваним і не калькульованим» [9, с. 41]. Суспільство і його інститути змушені постійно оцінювати свої дії з позицій прийнятності ризику. Саме цей процес визначається Беком і його послідовниками як

рефлексивна модернізація. Вона в інтерпретації Бека має двоїтий характер: з одного боку, спрямована на мінімізацію ризику, а з іншого – постійні зміни і трансформації збільшують ризик.

Згідно з Беком, ризик – це не винятковий випадок, не «наслідок» і не «побічний продукт» суспільного життя. Ризики постійно виробляються суспільством, причому це виробництво легітимне, здійснюване в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічної, політичної, соціальної. Ризики – неминучі продукти тієї машини, яка називається прийняттям рішень.

Ризик, вважає Бек, може бути визначений як «систематична взаємодія суспільства з погрозами й небезпеками, індукованими і виробленими модернізацією як такої. Ризики на відміну від небезпек минулих епох – слідства загрозової потужності модернізації й породжуваних нею невпевненості і страху» [10, с. 45].

Соціологічна теорія ризику Н. Лумана безпосередньо пов'язана з критикою раціональності сучасного суспільства. Луман запевняє, що необхідно поставити питання про те, «як суспільство пояснює і виправляє відхилення від норми, невдачу або непередбачену випадковість. Ця темна сторона життя, цей вантаж розчарування, коли очікування ні до чого не призводять, повинні стати більш очевидними, ніж сильніше наша надія на нормальний перебіг подій» [69, с. 141]. І далі: «Пояснення порушення не може бути залишено на волю випадку: необхідно показати, що це порушення має свій власний порядок, так би мовити вторинну нормальність. Справа полягає, ймовірніше, в тому, що ми можемо пізнати нормальні процеси нашого суспільства, вивчаючи, як суспільство намагається осмислити свої невдачі у формі ризику» [69, с. 146]. Ризик є зворотною стороною нормальної форми, і тільки при зверненні до зворотної сторони нормальної форми ми й можемо розпізнати її як форму.

Характерною рисою постсучасного суспільства, за Луманом, є не стільки потреба створення умов стабільного існування, скільки інтерес до крайніх, навіть неймовірних альтернатив, які руйнують умови для

суспільного консенсусу й підривають основи комунікації. Поведінка, орієнтована на такі випадковості, і прийняття таких альтернатив є суперечливою. «Усі зусилля заснувати рішення на раціональному підрахунку не тільки залишаються безуспішними, але в кінцевому рахунку також підривають вимоги методу і процедур раціональності» [162, р. 50].

За твердженням Лумана, що сучасна ризикова поведінка взагалі не вписується в схему раціонального / ірраціонального. Прийняті рішення завжди пов'язані з ризиковими наслідками, щодо яких приймаються подальші рішення, також породжують ризики. Виникає серія розгалужених рішень, що накопичує ризики. У процесах «накопичення ефектів прийняття рішень, у довготривалі наслідки рішень, що не піддаються обчисленню, у надскладних і не проглядних причинових зв'язках існують умови» [150, р. 180], які можуть містити значні втрати або небезпеки й без прив'язки до конкретних рішень. За такої умови, потенційна небезпека зачалася в трансформації ланцюга безособових рішень у певний безособовий, безвідповідальний і небезпечний продукт.

Луман пропонує підійти до поняття ризику через поняття порога лиха. Результати підрахунку ризику можна приймати, якщо взагалі можна, лише не переступаючи поріг, «за яким ризик міг би трактуватися як лихо» [153, р. 411]. Причому необхідно брати до уваги, що поріг лиха буде розташований на самих різних рівнях, залежно від характеру залучення в ризик: як суб'єкт прийняття рішення або в якості об'єкта, який був змушений виконувати ризикові рішення.

Сприйняття ризику та його «прийняття» не є психологічними, а соціальними проблемами: людина чинить відповідно до очікувань, що пред'являються до неї постійної референтної групи. У сучасному суспільстві на перший план висуваються питання про те, хто приймає рішення, і повинен чи ні ризик прийматися в розрахунок. Отже, до дискусії про сприйняття ризику і його оцінкою додається проблема вибору ризиків, яка контролюється соціальними чинниками.

Соціологічне спостереження для Лумана – це спостереження другого порядку або спостереження спостереження. Щоби співвіднести обидва рівня спостереження, Луман вводить розрізнення ризику й небезпеки. Якщо потенційна втрата «прив’язується до вирішення» [144, р. 10] й розглядається як його наслідок, тоді йдеться про ризик рішення. Якщо ж можлива шкода аналізується як зумовлена зовнішніми чинниками, тобто прив’язується до довкілля, тоді можна говорити про небезпеку. Це не означає, що визначення чогось як ризику або небезпеки повністю залишено на милість спостерігача. «Існує певний бар’єр, наприклад, незворотний зсув в екологічному балансі або виникнення лиха вже не може бути пов’язано з якимось конкретним рішенням» [69, с. 144].

Луман підкреслює, що у сучасному суспільстві немає поведінки, вільного від ризику. Для дихотомії ризик / безпека, це означає, що немає абсолютної надійності або безпеки, тоді як із дихотомії ризик / небезпека випливає, що не можна уникнути ризику, приймаючи будь-які рішення. Іншими словами, треба залишити надію, що нове знання збільшує ймовірність переходу від ризику до безпеки. Навпаки, чим краще ми знаємо те, що ми не знаємо, тим глибшим стає наше усвідомлення ризику. Чим більш раціональними й детальними стають наші обчислення, тим більше аспектів, що включають невизначеність із приводу майбутнього і, отже, ризику, потрапляє в поле нашого зору. «Сучасне ризикоорієнтоване суспільство – це продукт не тільки усвідомлення наслідків наукових і технологічних досягнень. Його насіння міститься в розширенні дослідницьких можливостей і самого знання» [142, р. 331].

Луман, як і інші, бачить у проблемі ризику політичний аспект. Оскільки політична оцінка допустимого ризику або безпечної технології буде відігравати значну роль, «простір для угоди буде, наймовірніше, знайдено в цьому полі, а не в полі різних думок із приводу первинного ризику. Але саме така перспектива перетягує політику на ненадійну територію.

Політика піддається не тільки звичайним і очевидним тенденціям гіпероцінки або недооцінки ризиків, що спочатку викликає політизацію тим, але також спотворень, що виникає з того факту, що первинний ризик вважається контрольованим або неконтрольованим залежно від передбачуваного результату. Будь-яка оцінка ризику була й залишається контекстуально зумовленою» [69, с. 130]. Тому «ми повинні по іншому поглянути на відмінність ризику й небезпеки в цьому контексті, зокрема в ставленні до політики» [162, р. 42]. Якби це було тільки питанням небезпеки в сенсі природного лиха, втрачена можливість його запобігання сама стала б ризиком. Очевидно, політично легше дистанціюватися від небезпек, ніж від ризиків – навіть там, де ймовірність втрати або масштаб втрати більше в разі небезпеки, ніж у разі ризику. Якщо запобігання шкоди можливо в обох ситуаціях, могло б проте бути доречним «заздалегідь визначити, чи трактується первинна проблема як небезпека або як ризик» [69, с. 31].

Соціальна комунікація, за Луманом, передбачає вибір між альтернативами, що само по собі є ризикованими. Але, незважаючи на підриив основ традиційної раціональності, комунікація, і ніщо інше, залишається тим засобом, за допомогою якого суспільство як система виробляє і відтворює себе. Саме комунікація забезпечує соціальне сполучення. Луман шукає рішення проблеми нормалізації суспільства в аутопоезисному типі комунікації. Термін «аутопоезисний» означає, що «формування і структурування системи не є наслідком впливу зовнішніх чинників» [153, р. 410]. Небезпека не імпортується в систему із довкілля; це конструктор самої соціальної системи. Система пізнає себе в процесі, за допомогою якого всі факти, їй доступні, пресуються у формі небезпеки і відтворюються з її допомогою. Система відкрита щодо теми і випадкової події, але закрита щодо логіки формування протесту

У 1986 році вийшла книга Нікласа Лумана «Екологічна комунікація», у тому ж році виходить книга «Суспільство ризику» Ульріха Бека. У своїй книзі Луман вибудовує аргументацію навколо простого гасла, що те, що не

можна взяти під контроль, не може бути реальністю. А оскільки, «сучасне суспільство складається з функціонально диференційованих систем, які можуть впоратися з породженими ними самими ризиками тільки в межах своєї специфічної системної логіки» [150, р. 179]. Економіка – у межах регулювання цін, політика-в межах дій здебільшого право – у межах встановлення провини, наука- у межах демонстрації істини і т. д., сучасне суспільство, на думку Бека, не здатне впоратися з екологічними та іншими глобальними ризиками-з проблемами, які не існували раніше. Ті, хто надає цим проблемам значення, скажімо, соціальні рухи або окремі експерти, стають дійсним джерелом небезпеки, тому що «шум», який вони виробляють, «збиває» функціонування системи.

Бек намагається перевернути це твердження «з голови на ноги». Він вирішив, навпаки, виходити з того, що сучасне суспільство і його підсистеми не здатні впоратися із самими нагальними проблемами, породженими ними самими. Повна відповідність безвідповідальності науки – це імпліцитно відповідальність бізнесу і єдина у своєму роді відповідальність політиків за легітимацію політики.

Фатальним, на думку Бека, є те, що три ключові підсистеми- наука, економіка й політика – на рівні комунікації відокремлені одна від одної й не здатні ефективно кооперуватися. «Актори, які думають, приймають рішення й діють тільки в межах однієї конкретної системи, не здатні, не можуть і не хочуть узяти на себе відповідальність за наслідки своїх дій і рішень за її рамками. Поділ праці тут відкриває свою приховану сторону» [135, р. 97]. Якщо окремі підсистеми беруть до уваги тільки свою внутрішню логіку, то за ризик несе відповідальність «кожен і, водночас, ніхто». Бек передбачає, що системна криза й можливість її подолання вимагає того, щоб окремі соціальні інститути могли одночасно функціонувати і як автономні, і як координовані підсистеми.

Для цього необхідно вміти розпізнавати і вирішувати проблеми з перспективи, що виходить за рамки окремих підсистем, і за такої умови

подолати стан колективної безвідповідальності. Щоби цього досягти, необхідна нова орієнтація, яку Бек називає «спеціалізацією на контекст».

Відповідальність, звичайно, може бути локалізована, але поки що «вона розпорошена за рівнями кількох соціальних субсистем» [145, с. 113]. Глобальні загрози, принесені модернізацією, слід тому приписувати не науці, не економіці й не політиці, а «співвиробництву» цих підсистем. Усі ці підсистеми виробляють великий лабіринт зв'язків, «сконструйований не з безвідповідальності й не з відмовою від відповідальності, але через співіснування відповідальності й безкарності – а, якщо говорити ще точніше, через відповідальність як безкарність» [149, р. 51].

Суперечлива природа базових інститутів сучасного суспільства, через яку компетенція не перешкоджає безкарності, корениться в щораз більшій соціальній диференціації - у тому факторі, у якому Луман думав знайти метарозв'язання всіх проблем. Суперечності всередині й між інститутами сучасного суспільства стали очевидними останнім часом через досвід катастроф, який був посилений, на думку Бека, алармізмом мас-медіа.

Центральне протиріччя сучасного суспільства полягає в тому, що досягнення успіху модерності під дією власних наукових інструментів і мас-медійної комунікації, змушене приділяти найпершу увагу масштабним загрозам, яке суспільство саме породило - при тому, що «очевидна нестача необхідних понять для вирішення або далі розуміння цієї проблеми, не кажучи вже про вироблення належної стратегії» [135, р. 93]. Бек наголошує на тому, що ризики, навпаки, стають внутрішньою проблемою начебто самозакритих соціальних систем. У той самий час будь-яка спроба розпорядитися складністю ризику знову заглиблює нас в абстрактні моделі, які призводять до виникнення нової невпевненості. Це і стає базою наступних інституціоналізованих протиріч. Ризик і незнання звертаються не до забезпечення безпеки, а ведуть до нових небезпек і невпевненості, до того ж, нерозв'язані проблеми, які, водночас, потрібно вирішити, зростають у міру тиску, що змушує приймати рішення.

Щоразу більша кількість даних ризиків знецінює операційну логіку таких інститутів, як нація-держава й індустріальне суспільство, - адже тепер ці передчувані найменше у своєму нарощуванні ризику не можуть бути обмежені якимись спеціальними географічними або тимчасовими параметрами, але виробляють раптові ефекти глобального масштабу. Бек досліджує, що «мас-медіа продукують спонтанне розгортання катастрофічної події або її передбачення в режимі реального часу в глобальному масштабі за активної присутності та участі всього людства» [142, р. 336].

З огляду на це, Бек намагається посилити комунікацію через границі: якщо говорити про горизонт глобальних ризиків, то кожна людина живебезпосередньо поруч від будь-якої іншої людини. Космополітизм у цьому новому значенні-це почуття єдності, посилене спільною загрозою: тепер космополітизм-це вже не вибір, а стан. Бек припускає, що всі люди об'єднані сьогодні одним-мрією про більшу осмисленість, що відбувається у світі. Така негативна солідарність ґрунтується на страху глобального руйнування, і вона ще раз демонструє комунікативну логіку світового суспільства ризику.

Бек наголошує на тому, що виробництво й розподіл ризиків у сучасному суспільстві, з його величезним політичним потенціалом, неможливо вивести з виникаючих водночас проблем. Іншими словами – системна закритість уже не є опцією: «ми всі зав'язані загальною павутиною виробництва й назрівання ризику» [9, с. 145]. Можна сказати, що рефлексивність тоді призводить до розладу аутопоезису, але, водночас зганяє потоки комунікації в гібридні системи. Закритості, які вказуються експертизою, законодавством і моральною панікою, не викликають жодної довіри в самих же їх системах. Більше неможливо при кожній нагоді посилатися на техніку.

Бек пропонує вихід: необхідно повернутися до аутопоезиса, який буде представляти собою розкриття зовні всіх внутрішньосистемних закритостей.

Якраз саме така дія справляє рефлексивність ризику: вона руйнує ідентичність суб'єкта й ідентичність самої рефлексії.

Зі свого боку, Луман намагається розглядати «природу як фізичні, хімічні й біологічні системи й контексти, які виступають умовами функціонування соціальної системи» [153, р. 425]. Однак суспільство не тільки впливало на природу, а і шкодило їй. Те, що сьогодні позначається як екологічна проблема, у рамках системної теорії Лумана досліджується як проблема відносин між суспільною системою й довкіллям. Багато суспільних підсистем діють у природному довкіллі з байдужістю щодо наслідків свого впливу.

Спосіб, за допомогою якого окремі підсистеми суспільства здатні сприймати екологічні загрози й ризики, Луман пов'язує з виразом резонанс. Проблему сучасної функціональної диференціації становить занадто «слабкий резонанс щодо того, що відбувається в навколишніх системах» [135, р. 91]. Якщо в економічній системі обробка інформації пов'язана з цінами, це означає, що за допомогою цієї мови фільтрується все навколо. Інші підсистеми також сприймають довкілля селективно, за допомогою відповідних кодів і програм. Унаслідок між різними підсистемами можуть виникнути найрізноманітніші ефекти інтеракції, які можуть не тільки послабити резонанс, а й непомірно посилити його, що може призвести до соціальних збоїв.

Луман показує, що в ході соціокультурної еволюції суспільство як відносно замкнута система не сильно реагувала на своє середовище. Здається, ситуацію неможливо змінити, бо «кожне підвищене зусилля контролю довкілля неодмінно веде до подальшої диференціації системної комунікації» [155, р. 132], тобто зменшує можливість централізованого вирішення екологічних проблем, що, водночас, означало б послаблення самостійного функціонування соціальних підсистем, а цим і зниження рівня вже досягнутого еволюційного системного розвитку.

Заподіяння шкоди природі стає суспільно значущою дією лише тоді, коли воно стає предметом комунікативної події. За Луманом, тварини можуть вмирати, люди можуть страждати від хвороб, умови життя можуть погіршуватися, але поки це не стане предметом комунікації, воно не має жодного соціального ефекту. Характер сучасного суспільства такий, що подібна комунікація стає в ньому все більш проблематичною. Ефект від негативних впливів на довкілля може проявлятися латентно, за спиною в комунікативного процесу, і в певних випадках вони можуть прийняти апокаліптичний вигляд знищують екологічних катастроф.

Проте Луман наполягає, що соціальні наслідки від екологічних ситуацій можуть спостерігатися й оброблятися тільки з урахуванням масштабу відповідних подвійних кодів окремих суспільних підсистем. Економіка стає сприйнятливою щодо свого довкілля в тому разі, якщо може зафіксувати її в коді, орієнтованому на фінансові витрати і прибуток.

Всупереч самореферентної комунікативної замкнутості окремих суспільних підсистем можна сказати, що вони функціонують виключно у власному світі. Між ними існують структуральні зв'язки. Їх самореферентна замкнутість означає, що «сучасне багатоконтекстуальне суспільство вже не може представляти для системного аналізу субстанціальну доступну єдність» [151, р. 170], тобто не можна міркувати про підсистемну функцію з погляду цілого (як це робить Парсонс).

Характер сучасного суспільства, на думку Лумана, такий, що міркувати про певну системну інтеграцію суспільної системи в сенсі координації або управління цією складною мережею з будь-якого управлінського центру безпредметно й необґрунтовано. Звертає на себе увагу той факт, що операції однієї системи можуть призвести інші системи до складно вирішуваних або, навіть, нерозв'язних проблем. Це можливо в разі, якщо одна підсистема не в змозі продукувати елементи певної кількості або якості, від яких залежить інша система, наприклад, система освіти не надає достатню кількість кваліфікованих фахівців у сферу економіки або науки.

На думку Лумана, для соціальних систем існують лише факти, які знаходять відображення в комунікації йу суспільств, яке складається з комунікацій, у яких може йти мова лише про комунікацію. Зміни в довкіллі можна проігнорувати або прийняти, не вибираючи в якості теми. Для комунікації через зміну довкілля не існує ніякого примусу дії, доти поки наслідки можна ігнорувати. Кожна подія лише як тема комунікації є суспільно релевантною.

Луман розглядає екологічну небезпеку – як виключно соціальний внутрішній комунікативний феномен, як комунікація через довкілля. Комунікація через довкілля, яка прагне викликати зміну структури комунікативної системи суспільства. Це не повинно бути комунікацією через об'єктивні ризики, небезпечними є не теми, а власне комунікація. Йдеться не про технічну об'єктивацію, яка визначає дійсність життя, а власне про заплутану (складну), структурно-мінливу комунікацію. Суспільство як система значущої комунікації може лише сама наражатися на небезпеку. Доти, поки не відбувається комунікація, об'єктивні факти (хімічні, фізичні, або біологічні) не мають жодного комунікативно, соціального впливу.

Висновки до третього розділу.

Проаналізовано, що Луман і Габермас розкривають різні аспекти соціальної комунікації: змістовний і функціональний. Як феномен мови комунікація є спосіб реалізації комунікативного потенціалу мови. Однак реальне функціонування комунікації визначається зовнішніми щодо мови системними механізмами: політичною. Характер цього впливу не зовнішній, як вважає Габермас, а сутнісний. Тому теорія комунікативної дії не описує реальні процеси комунікації, що відбуваються в інформаційному суспільстві.

Застосовуючи системний аналіз до дослідження комунікації, мова йде про «прийняття рішень», а не про певні системи дії. Дослідження комунікації в інформаційному суспільстві відбувається шляхом опису систем управління комунікацією. Проблема дослідження комунікації зводиться до проблеми

спостереження й керування комунікацією. Подібні спостереження виникають і в зовсім іншій сфері.

Опис комунікації дозволяє судити про відносини всередині підсистем суспільства, у такий спосіб, ідеться про «самоопис і опис систем». Однак теорія Лумана, будучи по суті описом, не розкриває причин виникнення спотворень і патологій комунікації. За такої умови, знімається питання про оптимізацію комунікативних процесів. Якщо Габермас розглядає комунікацію з позиції нормативних підстав, то реальні процеси комунікації аналізуються з позиції ідеальної моделі комунікації.

Німецький дослідник Ріхард Мюнх наголошує на тому, що символічні засоби комунікації виконують регулятивну функцію координації дій: політична влада координує прийняття і виконання колективно обов'язкових рішень; гроші – обмінні операції; влада – підтримку намірів і рішень; істина – хід раціональної аргументації; ціннісні зобов'язання – відданість традиціям і домовленостям і ін. Символічні засоби комунікації можуть перебувати в різних динамічних станах. Він розвиває парсонівське поняття взаємопроникнення значень окремих функціональних систем із використанням символічно узагальнених засобів масової комунікації і критикує Лумана за аутопоезисну єдність систем, виступає тільки за «відкритість» засобів комунікації інших систем.

Дірк Беккер є послідовником ідей Нікласа Лумана, відкриває абсолютно нове розуміння комунікації, у якому він аналізує не своїх учасників, а правила гри, у яких люди беруть участь у комунікації. Знання цих правил дає змогу в кінцевому рахунку, навіть в особистому, професійному та громадському спілкуванні підвищити шанси комунікації. Для цього необхідно відмовитися від звичних правил, які дають віру в причинно-послідовні зв'язки.

Зі свого боку, німецький соціолог Ульріх Бек наголошує про посилену комунікацію через границі: якщо говорити про горизонти глобальних ризиків, то кожна людина живе безпосередньо поруч від будь-якої іншої

людини. Космополітизм у цьому новому значенні, для У. Бека, - це почуття єдності, посилене спільною загрозою: тепер космополітизм-це вже не вибір, а стан. Виробництво й розподіл ризиків у сучасному суспільстві, з його величезним політичним потенціалом, неможливо вивести з виникаючих попутно проблем, адже системна закритість уже не може бути опцією. Можна сказати, що рефлексивність тоді призводить до розладу аутопоезиса, але, водночас, зганяє потоки соціальної комунікації в гібридні системи. Закритості, які вказуються експертизою, законодавством і моральною панікою, не викликають жодної довіри в самих же самореферентних системах.

Ульріх Бек пропонує новий метод, що полягає в поверненні аутопоезиса, який буде уявляти собою розкриття зовні всіх внутрішньосистемних закритостей через соціальну комунікацію.

ВИСНОВКИ

У висновках підводяться підсумки проведеного дослідження, які втілюють наукову новизну, відображають мету, розв'язують завдання дослідження і можуть бути узагальнені у таких положеннях:

1. З'ясовано, що саме поняття комунікації повністю покриває область значень поняття суспільства, взятого в абстрактному сенсі. Найбільш помітну роль тут відіграла теорія повідомлень, пов'язана з ім'ям Шенона, – в її рамках розроблялися синтаксичні, семантичні і прагматичні проблеми передачі інформації. Поряд з ключовими роботами Шенона, Уівера, Вінера, Чері важливе місце належить роботам, в яких описувалися оптимальні комунікативні системи та створені моделі комунікативних структур. Соціальна комунікація включає в себе характеристики системи, діяльності та соціального інституту. Комунікація являє собою засіб пристосування до навколишньої реальності та інструмент по її оволодінню і перетворенню; систему, що вибудовує свою власну комплексність і забезпечує взаємодію індивідів.

Теорія комунікації формується як сукупність різних дисциплін і методологічних підходів, по-різному розглядають соціальну комунікацію і процес її розвитку. Це відбувається тому, що особливістю соціальної комунікації є багатоаспектність цього феномена. Комплексність феномена комунікації сприяє розвитку безлічі теорій, що описують різні сторони комунікативного процесу.

2. Проаналізовано, що вихідним пунктом теорії суспільства Нікласа Луманає теорія соціальних систем, яка розглядає суспільство, що охоплює всі інші соціальні реальності, як операційно замкнуту соціальну систему. Ця система на основі комунікації виокремлюється зі свого навколишнього світу і відрізняється від всього, що не є комунікацією, наприклад, від життя, природи, свідомості. Суспільство розуміється як універсальна соціальна система, бо все, що відбувається у світі, може бути розрізнено залежно від того, чи є воно комунікацією чи ні. Суспільство не мислиться як тотальна або

навіть тоталітарна система, бо вона зобов'язана своєю єдністю не цілому, яке робить усе інше своїми частинами, але відтворення системи, яка виокремлює себе зі свого навколишнього світу. Воно зобов'язане своєю єдністю не тотожності цілого, а відмінності від навколишнього світу. Для позначення зв'язку системи із довкіллям Н. Луман ввів поняття «структурного сполучення», яке означає, що довкілля не управляє всіма операціями системи, але воно може порушувати деякі з них, утворюючи деякі специфічні прикордонні структурні сполучення, що викликає структурні зміни системи.

3. Проаналізовано, що одним з ключових понять Лумана є поняття «аутопоезису», що означає – система може виробляти свої власні операції тільки через мережу своїх власних операцій. А мережа власних операцій знову-таки створюється цими операціями. Поняття аутопоезиса призначене для дослідження того, що відбувається всамій системі і абстрагується від того, що система може отримувати зовні. Для відтворення системи критично важливо, що відбувається в ній, а не зовні. Контактуючи з довкіллям, система «не знає», що тримає. Все, з чим вона має справу, існує тільки в самій системі.

При введенні цього поняття Луман створив нові елементи для дискусії. Система сама себе виробляє. Вона не тільки створює свої власні структури, але є автономною також на рівні операцій. Поняття аутопоезису введено експліцитно на противагу можливого поняттю аутопраксису. Тоді поняття аутопоезису з необхідністю веде до важкого, часто неправильного розуміння поняття оперативної закритості системи. Це поняття, звичайно, ще нічого не означає у відношенні щодо виробництва. Іноді часто вбачають в ньому причинну ізоляваність, автаркію, когнітивний соліпсизм. Більшою мірою воно є необхідним наслідком того тривіального факту, що ніяка система не може оперувати за своїми межами.

4. Особистість постає як виконавець системних функцій і водночас джерело їхнього удосконалення, що яскраво демонструє феномен мови. Вона є основоположним медіумом комунікації за Луманом, що гарантує

регулярний, саморозгортальний, довготривалий аутопоезис суспільства. На базі мови комунікація створює засоби символічної генералізації, що відкривають перед нею нові можливості еволюції. Вони дозволяють не тільки більш інтенсивно поширювати комунікацію, а й наділяти її примусовістю і гарантувати її продовження. Саме це дає відповідь на питання, чому комунікація, хоча і неймовірна, але необхідна. Влада, гроші, любов, істина – засоби комунікації, які створили суспільство і скріпили його. Але водночас – це цінності, які мотивують особистість до комунікації і саме як цінності вони можуть зазнавати впливу особистостей.

5. В актах вибору інформації, повідомлення, розуміння у соціальній комунікації здійснюються селекції, кожна з яких є продовженням попередньої і передумовою подальшої комунікативної операції. Безперервність процесування цих операцій гарантує тотальність комунікації. Комунікація і тільки комунікація має справу з комплексністю довкілля, актуалізуючи в своїх селекції за допомогою сенсу одні можливості і створює потенціал для інших. Комунікація постає як наявна, самодостатня, аутопоезисна система. Вона розрізняє тільки одне – себе від довкілля. Як система вона може теж тільки одне – виробляти все нові операції, процесувати себе в часі. Але розрізняючи і оперуючи, вона може все, бо таким чином створює суспільство – ту версію редукції комплексності сенсу, якої соціум зобов'язаний своїм існуванням.

6. Акцентовано, що соціальна комунікація у Лумана перестала бути звичайним емпіричним явищем, вона не просто представляє суспільство, а безпосередньо є ним. Суспільство тому слід розуміти як комунікацію – а точніше, як сукупність усіх наявних соціальних комунікацій, об'єднаних у самодостатню над систему, яка відтворює сама себе. Щоб обґрунтувати це узагальнення, Луману довелося перебудувати методологічні засади соціальної теорії і її категоріальний апарат. Із складу суспільства були вилучені люди, з усіма їх індивідуальними переживаннями і здібностями до спілкування, до свідомості, до історичної пам'яті; суспільство звільнилося

від баласту речових атрибутів, таких як територія або матеріальна культура. Від суспільства в інтерпретації Лумана залишилися тільки чисті події комунікації, обробні смислові форми, створені в процесі її самовідтворення.

Луман виступав і проти теорії "відкритих систем". Він переносить інтерес зі змісту системи на її продуктивність, вимагає повернення до концепції закритих систем, точніше, до того, щоб усвідомити закритість, тобто оперативну рекурсивність, автореферентність і циркулярність як умову відкритості. У термінах Лумана йдеться про оперативну закритість, операційну самодостатність системи, але, звичайно ж, ні в якому разі не про її ізоляцію. Саме вивчення аутопоезису дає простір для вивчення процесів ускладнення та саморозвитку систем.

7. У процесі дослідження з'ясовано, що Луман залишає за дужками комунікації весь світ – для того, щоб відтворити його в якості комунікативного феномена всередині комунікації. Якщо для Гусерля світ був смисловим феноменом свідомості, то для Лумана як філософа світ виступає як сенс, що конститується в комунікації. Деталізовані описи у Лумана повинні, за його задумом, відтворити механізм дії соціальної системи в її докільлі. Як тільки в суспільстві відбуваються комунікації, які роблять темою саме суспільство, відбуваються дві речі: суспільство відтворює себе, бо ведеться комунікація, і суспільство описує себе, бо воно комунікує про себе. Ця можливість самоопису передбачає можливість самостереження, а вона знову-таки є результатом самореференції соціальних систем, тобто можливості комунікувати про комунікації. Тим самим операції свідомості можна розглядати як частину операцій соціальної комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоновский А. Ю. Массмедиа – трансцендентальная иллюзия/А.Ю. Антоновский // Луман Н. Реальность массмедиа. – М.: Праксис, 2005.– 250 с.
2. Антоновский А. Ю. Никлас Луман: эпистемологическое введение в теорию социальных систем/ А. Ю. Антоновский. – Рус. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2007. – 135 с.
3. Антоновский А. Ю. «Наука общества» Н. Лумана/А. Ю. Антоновский // Энциклопедия по эпистемологии и философии науки. – М.: Праксис, 2008. – С. 88-150.
4. Антоновский А. Ю. Общество как общение и разобщение/ А. Ю. Антоновский // Луман Н. Дифференциация. – М.: Логос, 2006. – С. 310-317.
5. Антоновский А. Ю. О смысле самоописания в работе Никласа Лумана «Общество общества»/ А. Ю. Антоновский // Эпистемология и философия науки. – 2005. – Вып. № 2. – С. 57 - 69.
6. Антоновский А.Ю. Системно-конструктивистское понимание эволюции/ А. Ю. Антоновский // Луман Н. Эволюция. – М.: Логос, 2005. – С. 272 - 280.
7. Антоновский А. Ю. Эпистемологические основания и источники конструктивизма Н. Лумана/ А. Ю. Антоновский // Луман Н. Общество как социальная система. – М.: Логос, 2004. – С. 218 - 227.
8. Бек У. Влада й контрвлада в добу глобалізації/ У. Бек; [пер. з нім. О. Юдіна]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 408 с.
9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; [пер с нем. В. Седелника, М. Федоровой, послесл. А. Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
10. Бек У. От индустриального общества к обществу риска/ У. Бек; [пер с нем. А. Ковалевой] // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – Вып. 5. – С. 161 - 168.
11. Беккер Д. Тексты системной теории/ Д. Беккер; [пер. с нем. А. Антоновского] // Эпистемология и Философия науки. – 2011. – № 1. – С. 144–164.

12. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства/ Д. Белл ; [пер. з англ. С. Кошарного] // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С. 194 - 251.
13. Белл Д. Социальные рамки информационного общества/ Д. Белл// Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
14. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологииизнания/ П. Бергер, Т. Лукман; [пер. с англ. Е. Руткевича].– М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
15. Березин В. М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия / В. М. Березин. – М.: Рип-Холдинг, 2003. – 174 с.
16. Берталанфи фон Л. История и статус общей теории систем/ Л. фон Берталанфи; [пер. с англ. Б. Г. Юдиным] // Системные исследования: Ежегодник. – М.: Наука, 1973. – С. 17-28.
17. Берталанфи фон Л. Общая теория систем. Критический обзор/ Л. фон Берталанфи // Исследования по общей теории систем. – М.: Прогресс, 1969. – С. 23–82.
18. Бессонов Б. Н. Социальная философия Франкфуртской школы. Критические очерки. / Б. Н. Бессонов. – М.: «Мысль»; Прага: «Свобода», 1975. – 359 с.
19. Бехман Г. Современное общество как общество риска /Г. Бехман; [пер. с нем. В. Г. Горохова]// Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 26–46.
20. Бжезинский З. Между двумя веками : роль Америки в эру технетроники = BetweenTwoAges : America's Role in the Technetronic Era /З. Бжезинский ; [пер. с англ И. М. Максимовой]. – М.: Прогресс, 1972. – 308 с.
21. Білан Н. І. Соціальні комунікації в інформаційному суспільстві/ Н. І. Білан// Наукові записки інституту журналістики. – Т. 56. – 2014. – С. 171-175.
22. Блумер Г. Общество как символическая интеракция/ Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология: тексты / под ред. Г. М.

- Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 173-179.
23. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа/ Ж. Бодрийяр // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1999. –С. 193-226.
24. Бодрийяр Ж. Фатальні стратегії / Ж. Бодрийяр ; [Переклад із франц. Л. Кононовича]. – Львів: Кальварія, 2010. – С. 192.
25. Бойченко М. І. Зовнішні та внутрішні рамкові умови суспільного життя (системний підхід до визначення) / М. І. Бойченко // Політологічний вісник. – К.: ІНТАС, 2011. – Вип. 56. – С. 123-133.
26. Бойченко М. І. Множинність стійких комунікативних спільнот у сучасних соціальних практиках / М.І. Бойченко // Materialy VIII Miedzynarodowej naukowii-praktycznej konferencji “Strategiczne pytania swiatowej nauki – 2012”. – Filozofia. Politologija. Panstwowy zarzad. – Przemysl: Nauka i studia, 2012. - V. 18. – P. 21-30.
27. Бойченко М. І. Подолання неймовірності соціального досвіду /М. І. Бойченко // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2014. – № 23. – С. 23 - 26.
28. Бойченко М. І. Проблеми суспільного управління в контексті теорії соціальних систем/М. І. Бойченко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ПП «Видавництво «Гілея», 2010. – Вип. 39 (9). – С. 258 - 263.
29. Бойченко М. І. Соціально-філософське бачення системоутворюючого характеру світогляду / М. І. Бойченко// Вісник НГУУ «КПШ» Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2010. – Вип. 3 - С. 18-22.
30. Бойченко М. І. Теорія дії та теорія комунікації як граничне обґрунтування системного підходу в соціальному пізнанні/ М. І. Бойченко// Практична філософія. – 2010. – № 1 (35). – С. 11-16.

31. Бойченко М. І. Універсальна соціальна теорія: так і ні/ М. І. Бойченко // Вісник Київського університету. Серія: Філософія. Політологія. – 2001. – Вип. 34. – С. 5 -10.
32. Бубер М. Я и ты. Два образа веры / М. Бубер ; [пер. В. В. Рынкевича]. – М.: Высшая школа, 1995. – С. 16 - 92.
33. Ван Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. /Т. А. Ван Дейк. - Благовещенск: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
34. Ведров О. І. Емансипативний інтерес у соціальних науках: одне практичне втілення старого концепту Юргена Габермаса/ О. І. Ведров // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Філософія. – 2013. – Вип. 14. – С. 45-49.
35. Ведров О. І. Обґрунтування соціального знання в парадигмі філософії комунікації :автореф. дис. канд. філософ. наук : 09.00.03 / О. І. Ведров; Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2011. – 19 с.
36. Вилдавски А., Дрейк К. Теории восприятия риска: кто боится, чего и почему?/ А. Вилдавски, К. Дрейк; [пер. А.Д. Ковалевой] // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 268 - 276.
37. Винер Н. Человек управляющий / Н. Винер; [пер. с англ. Е.Г. Панфиловой]. – СПб.: Питер, 2001. – С. 3 - 196.
38. Габермас Ю. Комунікативна дія й дискурс – дві форми повсякденної комунікації/ Ю. Габермас ; [пер. Ситниченко Л.] //Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С. 84 – 90.
39. Габермас Ю. Постметафізичне мислення/ Ю. Габермас; [пер. з нім. В. Купліна]. – К.: Дух і літера, 2011. – 280 с.
40. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство /Ю. Габермас ; [пер. з нім. А. Онишко]. – Львів: Літопис, 2000. – 318с.
41. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну/Ю. Габермас ; [пер. з нім. В. М. Купліна]. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.

42. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность /Э. Гидденс; [пер. с англ. С.П. Баньковской] // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
43. Гнатюк О. Л. Основы теории коммуникации: учебное пособие /О. Л. Гнатюк. – М.: КНОРУС, 2010. – 256 с.
44. Гнатюк О. Л. Из истории американской коммуникологии и коммуникативистики: Г. Лассуэлл // Актуальные проблемы теории коммуникации. – СПб. – Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 11-20.
45. Гіденс Е. Соціологія/ Е. Гіденс. - К. Основи, 1999. – 632 с.
46. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология /Э. Гуссерль; [пер. В. И. Молчанова] // Логос. – 2002. – № 1. – С. 132–143.
47. Дебре Р. Введение в медиалогию/ Р. Дебре; [пер. с фран. Б. Скуратова]. – М.: Праксис, 2010. - 368 с.
48. Директор С., Рорер Р. Введение в теорию систем / С. Директор, Р. Рорер ; [пер с англ. В. Н. Бусленко и Н. И. Осетинского, под ред. Н. П. Бусленко]. – М.: Мир, 1974. – 464 с.
49. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека / А.Н. Ермоленко. – К: Наукова думка, 1994. – 200с.
50. Єрмоленко А. М. Комуникативна практична філософія: підручник / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
51. Зинченко В. В. Глобальные трансформации современности/ В.В. Зинченко– т.1. Системные глобальные трансформации: моногр. – Saarbrücken (Deutschland): Palmarium Academic Publishing, 2017. – 244 с.
52. Зинченко В. В. Дискурс коммуникации: личность, общество, практика: моногр. / В.В. Зинченко.– Потсдам-Пенза-Самария: Университет Потсдам (Институт славистики), Ариэльский университетский центр, ПГУ, 2014. – 184 с.

53. Зинченко В. В. Модернизация парадигмы глобализации: у поисках альтернативных моделей// Модернизация культуры: порядки и метаморфозы коммуникации: у 2 ч. – 2016. – Ч. I. –С.67–87.
54. Ионин Л. Г. Понимающая социология: историко-критический анализ /Л. Г. Ионин. – М.: «Наука», 1979. – 207 с.
55. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс ; [пер с англ. под науч ред. И.О. Шкаратана]. - М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
56. Конечкая В. П. Социология коммуникации. /В. П. Конечкая. – М.: Междунар. ун-т Бизнеса и Управления, 1997. – 304 с.
57. Крон Г. Исследование сложных систем по частям диакоптика / Г. Крон; [пер с англ. Л.Я. Банах, А.В. Власова, И.А. Павлова]. - М.: Наука, 1972. - 542 с.
58. Лассуэлл Г. Коммуникативный процесс и его структуры: Современные проблемы социальной коммуникации/ Г. Ласуэлл. – СПб.: Питер, 1996. – 256 с.
59. Луман Н. Введение в системную теорию/ Н. Луман; [пер. с нем. К. Тимофеевой]. – М.: Издательство «Логос». 2007. – 360 с.
60. Луман Н. Власть / Н. Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.
61. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество / Н. Луман // Социология на пороге XXI века: Основные направления исследований / под ред. С.И. Григорьева, Ж. Коэнн-Хуттера. 3-е изд., доп. и перераб. – М.: РУСАКИ, 1999. – С. 128-143.
62. Луман Н. Дифференциация / Н. Луман; [пер. с нем. Б. Скуратова]. – М.: Логос, 2006. – 320 с.
63. Луман Н. Эволюция. / Н. Луман; [пер. с нем. А. Антоновского]. – М.: Логос, 2005. – 290 с.
64. Луман Н. Медиа коммуникации / Н. Луман; [пер с нем. А.Глухова, О. Никифорова]. – М.: Логос, 2005. – 280 с.

65. Луман Н. Мировое время и история систем / Н. Луман; [пер. В. Бакусева] // Логос. – 2004. – № 5. – С. 131–168.
66. Луман Н. Невероятность коммуникации / Н. Луман; [пер. с нем. А. М. Ложеницина под ред. Н. А. Головина] // Проблемы теоретической социологии / Отв. ред. А. О. Бороноев. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2000. – Вып 3. – С. 9- 15.
67. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман; [пер. с нем. А. Антоновского]. – М.: Логос, 2004. – 232 с.
68. Луман Н. Понятие общества / Н. Луман // Проблемы теоретической социологии / Под. ред. А. О. Бороноева. – СПб.: Петрополис. – 1994. – Вып. 7 – С. 25- 42.
69. Луман Н. Понятие риска/ Н. Луман // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
70. Луман Н. Поняття цілі й системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / Н. Луман ; [пер. з нім. М. Бойченко, В. Кебуладзе]. – К.: Дух і літера, 2011. – 336 с.
71. Луман Н. Почему необходима «системная теория»? /Н. Луман // Проблемы теоретической социологии. – СПб.: Петрополис. – 1994. – Вып. 5. – С. 43- 54.
72. Луман Н. Реальність мас-медіа /Н. Луман ; [пер. з нім. В. Климченко]. – К.: Академія української преси, 2010. – 158 с.
73. Луман Н. Самоописания / Н. Луман; [пер. с нем. А. Антоновского, Б. Скуратова, К. Тимофеевой]. – М.:Издательство "Логос", ИТДГК "Гнозис", 2009. – 320 с.
74. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории /Н. Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина] – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
75. Луман Н. Тавтология и парадокс у самоописаниях современного общества / Н. Луман; [пер. с нем. А. Ф. Филиппова] // СОЦИО-ЛОГОС. – М.: Прогресс. – 1991. – Вып. 1- С. 194- 218.

76. Луман Н. Что такое коммуникация?/ Н. Луман; [пер. с нем. Д. В. Озирченко]// Социологический журнал. – 1995. – Вып. № 3. – С. 114–125.
77. Маклуен М. Галактика Гутенберга: становления людини друкованої книги / М. Маклуен ; [пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова]. – К. : Ніка-Центр, 2015. – 388 с.
78. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека/ М. Маклюэн; [пер. с англ. В. Николаева]. – М: «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
79. Маклюэн М. Средство само есть содержание/ М. Маклюэн // Информационное общество. – М.: ООО Издательство И74 АСТ, 2004. – 341-349 с.
80. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства /Г. Маркузе; [пер. В. Курганський] // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 87-134.
81. Мид Дж. Г. От жеста к символу./ Г. Дж. Мид // Американская социологическая мысль: Тексты. / Под ред. В. И. Добренёва. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 116-140.
82. Мюнх Р. Неофункционалистский подход: политика как общественный процесс /Р. Мюнх; [пер. с нем. М. Попова]// Социологическое обозрение. – 2010. – Т.9 – № 1. – С. 6-26.
83. Мюнх Р. Плата и уважение: взаимопроникновения экономики и морали. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://portal.us.ru/modules/economics/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1129473923&archive=ecs1129792351&start_from=&ucat=& (Дата звернення: 20.06.2014. – Назва з екрану.
84. Назаров М. М. Массовая коммуникация и общество. Введение в теорию исследования / М. М. Назаров. – М.: Авантиплюс, 2004. – 428 с.
85. Назарчук А. В. Теория коммуникации в современной философии / А. В. Назарчук. – М.: Прогресс – Традиция, 1999. – 320 с.

86. Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации / А. В. Назарчук. – М.: Весь Мир, 2012. – 248 с.
87. Николаев В. Г. Возрождение и развитие парсонсианства/ В. Г. Николаев// Личность. Культура. Общество. – 2007. – Том 9. – Вып. 2 (38). – С. 25-57.
88. Озирченко Д. В. Некоторые понятия системной теории Никласа Лумана/ Д. В. Озирченко // Социологический журнал. – 1995. – Вып.3. – С. 110-114.
89. Осадча Л. В. Соціальна комунікація як об'єкт філософського аналізу : автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 /Л. В. Осадча . – К.: Б.в., 2010. – 18 с.
90. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения/ Т. Парсонс ; [пер с англ. Н.Л. Поляковой]// THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – № 2. – С. 94-122.
91. Парсонс Т. О социальных системах/ Т. Парсонс / под ред. В. Ф. Чесноковой, С. А. Белановского. – М: Академический проект, 2002. – 832 с.
92. Парсонс Т. О структуре социального действия/ Т. Парсонс/ под общ. ред. В. Ф. Чесноковой. – М.: Академический Проект, 2002. – 880 с.
93. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
94. Парсонс Т. Соціальна структура й особистість /Т. Парсонс [пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе]. – Дух і літера, 2011. – 338 с.
95. Поліщук О. С. Вплив засобів комунікації на формування ієрархії цінностей і ціннісних орієнтацій особистості / О. С. Поліщук // Гілея: науковий вісник.Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2017. – Вип. 119. – С. 259 - 262.
96. Поліщук О. С. Колективна дія: соціальне пізнання і практика (досвід філософської концептуалізації): монографія / О. С.Поліщук.– Тернопіль: ТОВ «Тернограф», 2015. – 400 с.

97. Поліщук О. С. Дія – основа соціального і колективного людини / О. С. Поліщук //Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68. – С. 311 – 316.
98. Портер У. Современные основания общей теории систем / У. Портер. – М.: Мир, 1971. – 383 с.
99. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. – 656 с.
100. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд./Дж. Ритцер [пер. с англ. А. Бойкова, А. Лисицына]. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
101. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт?/Р.Дж. Серль// Новое в зарубежной лингвистике. – М.: "Прогресс", 1986. – Вып. 17. – С. 151-169.
102. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов/ Р. Дж. Серль// Новое в зарубежной лингвистике. – М.: "Прогресс", 1986. – Вып. 17. – С. 170-192.
103. Ситниченко Л. Першоджерела комунікативної філософії/ Л.Ситниченко. – К.: Либідь, 1996. – 169 с.
104. Соколов А. В. Введение в теорию социальной коммуникации / А. В. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1996. – 319 с.
105. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / А. В. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
106. Терин В. П. Массовая коммуникация. Исследование опыта Запада / В. П. Терин. – М.: Изд-во Ин-тасоциологии РАН, 1999. – 169 с.
107. Тард Г. Законы подражания/ Г. Тард; [пер с фр.]. – М.: «Академический проект», 2011. – 304 с.
108. Тоффлер Е. Третья хвиля / Е.Тоффлер ; [пер.з англ. А. Євса за редакцією В. Шовкуна]. – 2000. – К. : Видавничий дім «Всесвіт». – 480 с.
109. Универсализм системной теории Никласа Лумана: интервью с профессором Р. Штихве // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Том II. – Вип № 1. – С. 166–176.

110. Фейербах Л. Основные положения философии будущего / Л. Фейербах // Избр. филос. произ.: В 2 т. - Ин-т философии. – М.: Наука, 1995. – Т.1. – С. 90-146.
111. Федорченко П. Две версии социологии Т. Парсонса: Р. Мюнх и Дж. Александер / П. Федорченко // Философская и социологическая мысль. – 1993. – № 7- 8. – С. 29 – 53.
112. Филиппов А. Ф. Луман Н. Наблюдения современности / А. Филиппов // Социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 185–188.
113. Филиппов А. Ф. Социально-философские концепции Никласа Лумана/ А. Филиппов // Социологические исследования. – 1983.- № 2. – С. 177 -184.
114. Филиппов А. Ф. Теоретическая социология / А. Филиппов // Теория общества: фундаментальные проблемы.- М.: Канон-Пресс, 1999.- С. 7–34.
115. Филиппов А. Ф. Теория систем: аутопойесис продолжается/ А.Ф. Филиппов //Социологическое обозрение. – 2003. – Т.3. –№ 1. – С. 50 – 58.
116. Фурс В. Н. Полемика Хабермаса и Фуко и идея критической социальной теории / В.Н. Фурс// Логос. - 2002.–№ 2.- С. 120-152.
117. Фурс В. Н. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса / В. Н. Фурс. – Минск, 2000. – 224с.
118. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие /Ю. Хабермас ; [Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева; послесл. Б. В. Маркова]. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
119. Хабермас Ю. Познание и интерес/Ю. Хабермас; [пер с нем. М. Хорькова]// Техника и наука как "идеология". - М.: Праксис, 2007.- С.167-191.
120. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма/ Ю. Хабермас; [пер с нем. Л.В Воропай]. – М.: Праксис, 2010. – 264 с.
121. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия (фрагменты) /Ю. Хабермас ; [пер. с нем. А.Б. Воропаева]// Вопросы социальной теории. - 2007. – Том I. – Вып. 1. – С. 229-245.

122. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика просвещения. Философские фрагменты/ М. Хоркхаймер, Т. Адорно ; [пер. с нем. М. Кузнецова]. – М. СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.
123. Черри К. Человек и информация / К. Черри ; [пер. с англ. В.Я. Фридмана]. – М.: Связь, 1972. – 368 с.
124. Шеннон К. Теория информации //Работы по теории информатики и кибернетики /К. Шеннон; [пер. с англ.; под ред. Р. Л. Добрушина, О. Б. Лупанова]. – М.: Иностранная литература, 1963. – С. 243 - 667.
125. Шрейдер Ю.А. Особенности описания сложных систем/ Ю.А. Шрейдер // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука. – 1984. – С. 107-124.
126. Шрейдер Ю.А., Шаров А.А. Системы и модели./ Ю.А. Шрейдер, А.А. Шаров. – М.: Радио и связь, 1982. – 152 с.
127. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом /А. Шюц ; [пер с нем. и англ. В. Г. Николаева, С. В. Ромашко, Н. М. Смирновой]. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.– С. 410–425.
128. Шюц А. О множественности реальностей/ А. Шюц ; [пер. з англ. А. М.Корбута]// Социологическое обозрение. – 2003. – Том 3. – № 2. – С. 3-34.
129. Шюц А., Лукман Т. Структури життєсвіту/А. Шюц, Т. Лукман ; [пер із нім.В. І. Кебуладзе].– К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 560 с.
130. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц // Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 481-496.
131. Яacobсон Р. О. Речевая коммуникация: Язык в отношении к другим системам коммуникации/ Р.О. Яacobсон; [пер. с англ. Н.В. Перцовой]// Яacobсон. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 306-330.
132. Ясперс К. Смысл и назначение истории/ К. Ясперс [пер. с нем М. И. Левиной]. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

133. Aretz H.-J., Lahusen C. Die Ordnung der Gesellschaft: Festschrift zum 60. Geburtstag von Richard Münch / A. Hans-Jürgen, C. Lahusen.- Frankfurt am Main, 2005. – S. 11-35.
134. Arnoldi J. Sense making as communication / J. Arnoldi // Soziale Systeme.- 2010. – № 16. – S. 28-48.
135. Bailey, Kenneth D. The Autopoiesis of Social Systems: Assessing Luhmann's Theory of Self-Reference / Bailey, D. Kenneth // Systems Research and Behavioral Science.-1997. – Vol. 14. – P. 83-98.
136. Baecker D. Gypsy reason: Niklas Luhmann's sociological enlightenment / D. Baecker // Cybernetics & Human Knowing. – 1999. – 6(3) – P. 5–19.
137. Baecker D. Kommunikation als Selektion. In: Baecker D. (Hg.): Schlüsselwerke der Systemtheorie. – 2005. – S. 119-128.
138. Baecker D. Kommunikation über Wahrnehmung / D. Baecker // Thesenpapier zur Konferenz «Wahrnehmung und ästhetische Reflexion» der Förderungsgesellschaft wissenschaftliche Neugier, Forschungsschwerpunkt Literaturforschung.- Berlin, 1993. – S. 1-6.
139. Baecker D. Einleitung in Niklas Luhmanns Soziale Systeme / D. Baecker // Heidelberg: Carl-Auer-Systeme. – 2007. – S. 456–466.
140. Baecker D. Einleitung: Woher die Gefühle / D. Baecker // Soziale Systeme. – Stuttgart, 2004. – S. 5–20.
141. Baecker D. «Why Systems?» / D. Baecker // Theory, Culture & Society. – 2001 – S. 59–74.
142. Beck U. Living in the world risk society / U. Beck // Economy and Society. – London, 2006. – P. 329 - 345.
143. Beck U. How modern is Modern society / U. Beck // Theory, Culture & Society. – London, 1992. – Vol. 9. – S. 163 - 169.
144. Beck U. The Social and Political Dynamics of the World at Risk: The Cosmopolitan Challenge / U. Beck. – Lecture. – Ankara, 2012. – 15 p.

145. Bruckmeler K. Kritik der Organisations gesellschaft: Wege der systemtheoretischen Aufloesung von M.Weber, Parsons, Luhmann und Habermas/ K. Bruckmeler. –Muenster, 1988.– S. 110-124.
146. Cherry C. On human communication/ Cherry C. – Cambridge, 1966.– 333p.
147. Colley C. Social organization. A studyof a largermind/ C. Colley. - New York, 1909. – 429 p.
148. Eckoldt M. Neues Verständnis von Kommunikation/Eckoldt M. referens: http://www.deutschlandfunk.de/neues-verstaendnis-von-kommunikation.700.de.html?dram:article_id=82790 (Назва з екрану).
149. Gumbrecht H. U. How is Our Future Contingent?: Reading Luhmann Against Luhmann/H. U. Gumbrecht // Theory Culture & Society, 2001. – 18. – P. 49-58.
150. Horster D.Luhmanns Kritik am Subjektbegriff/ D. Horster// Denker, 2005. – S. 176–185.
151. Johannes F. Der Nachlass Niklas Luhmanns – eine erste Sichtung Zettelkasten und Manuskripte/ F. Johannes, K. Schmidt. – Soziale Systeme. – Stuttgart, 2013/2014. – Heft 1. – S. 167-183.
152. Irvine M. What is Mediology? Translation of Régis Debray, "Qu'est-ce que la médiologie?"/ M Irvine// Le Monde diplomatique, 8/1999. – Washington, 1999.
153. Kneer G.Organisation und Gesellschaft /G. Kneer //Zeitschrift für Soziologie. – Stuttgart, 2001.- Heft 6.- S. 407 – 428.
154. Lasswell H. D. The structure and function of communication in society/ H. D. Lasswell // Kış-Bahar, 2007. – P. 215–228.
155. Leydesdorff L. The communication turn in the theory of social systems/ L. Leydesdorff// Systems Research and Behavioral Science. – 2002. – Vol. 19.- P. 129–136.
156. Leydesdorff L. Luhmann, Habermas, and the Theory of Communication/ L. Leydesdorff// Systems Research and Behavioral Science. – 2000. – Vol.17.– P. 273-288.
157. Lilienfeld R. The Riese of System Theory. An Ideological Analysis/ R. Lilienfeld. – N.Y., 1978. – 292 p.

158. Lucke M. Systemtheoretische Ansätze in der Verhaltensforschung/M. Lucke // *Wissenschaft der Weidenzeit. Systemtheorie als Alternative?* – 1986. – S. 102-117.
159. Luhmann N. Are There Still Indispensable Norms in Our Society?/ N. Luhmann // *Soziale Systeme*. – Stuttgart, 2008. – Heft 1. - S. 18–37.
160. Luhmann N. Die Paradoxie der Form / N. Luhmann // *Aufsätze und Reden*. – Stuttgart, 2011. – S. 243 – 262.
161. Luhmann N. Ecological Communication/ N. Luhmann [trans. by John Bednarz]. – Cambridge: Polity Press, 1989. – 187 p.
162. Luhmann N. The Paradox of Observing Systems/ N. Luhmann // *Cultural Critique*. – 1995. – No. 31. – P. 37–55.
163. Luhmann N. Selbstreferentielle Systeme / N. Luhmann. – Berlin, 1988. – P. 47–53.
164. Luhmann N. Soziologische Aufklärung. Bd. 2. Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft / Luhmann N. – Opladen: Westdeutscher Verl., 1975.
165. Mead G. Mind, Self, and Society/ G. Mead. – Chicago, 2015. – p. 42-134.
166. Mingers J. Can social systems be autopoietic? Assessing Luhmann's social theory/ J. Mingers // *The Sociological Review*. - New York, 2002 .- Vol. 50. – P. 278–299.
167. Moldenhauer B. Luhmanns "Soziale Systeme" und Theorie Selbstreferentieller autopoietischer System/ B. Moldenhauer // *Wissenschaft der Weidenzeit. Systemtheorie als Alternative*. – Haag u: Herlichen, 1986. – S. 150 - 167.
168. Maturana H. Autopoiesis, in M. Zeleny, *Autopoiesis: A Theory of Living Organization*/ H. Maturana.-New York, North Holland, 1981. – 21–33.
169. Munch R. Politische Macht als Medium der Kommunikation / R. Munch // *Dynamik der Kommunikations gesellschaft Suhrkamp*.- Frankfurt am Main, 1995. – S. 159-177.
170. Parsons T. The Social System/T. Parsons. – London: The Free Press of Glencoe, 1964. – P. 3-157, p. 384 - 428.
171. Renée C. Fox After Parsons– a theory of social action for the 21st century/C. Fox Renée.- New York: Russell Sage Foundation, 2005. – 368 p.

172. Riegler A. Luhmann and the Sociological Turn in Constructivism/A. Riegler // *Constructivist Foundations*. -2012. – vol. 8. – P. 1–4.
173. Schloss M. Systemtheorie für einsteiger / Schloss M. [Electronic recourse]. – Way of access: <http://www.litlog.de/systemtheorie-fur-einsteiger/> (Назва з екрану)
174. Schwinn T. Erscheinen Strukturen nur als Systeme oder sind sie es wirklich?/ T. Schwinn// Albert, Gert und Sigmund, Steffen (Hrsg.): *Soziologische Theorie kontrovers*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie Sonderheft. – 2011. – S. 472 – 476.
175. Willke H. Systemtheorie I: Eine Einführung in die Grundprobleme /H. Willke. – Fischer UTB, 2000. –215 S.
176. Sintschenko V.V. Gesellschaft und Ethik im Kontext Wissenwirtschaft: über den Umgang mit ernststen Soziale Fragen/V. V. Sintschenko// *Soziale Wirtschaft*. – 2016. – 6 (H.112). –S. 54–63.
177. Sintschenko V. V. Welches Wirtschaft Wissen. Welche Soziale Gesellschaft/ V. V. Sintschenko // *WISSENSGESELLSCHAFT*. Textbeitrag «Gut zu Wissen». – 2016. – № 11. – S. 67–78.
178. Varela F. R. Autopoiesis: The Organization of Living Systems, Its Characterization and a Model/ F. Varela, H. Maturana, R. Uribe// *Biosystems*. – 1974. – Vol. 5. – P. 187 – 96.
179. Zeleny M. What Is Autopoiesis? // M. Zeleny (ed.): *Autopoiesis: A theory of living organization*. –New York, 1981. – P. 4 – 17.
180. Zeleny M. Self-organization of living systems: a formal model of autopoiesis/ M. Zeleny // *General Systems*, 1977. – Vol. 4. – P. 13-28.